

FACULTEIT LETTEREN EN WIJSBEGEERTE

Singles in cijfers

-

Een historisch-demografische studie van vrijgezellen over de lange termijn.

Arne Smet

Promotor: prof. dr. Isabelle Devos
Commissarissen: Maja Mechant en Sofie De Veirman

Masterproef voorgelegd aan de Faculteit Letteren en Wijsbegeerte voor het behalen van de
graad van Master in de Geschiedenis

Academiejaar 2012-2013

Verklaring in verband met de toegankelijkheid van de scriptie

Ondergetekende,

.....

afgestudeerd als master in de Geschiedenis aan Universiteit Gent in het academiejaar 2012-2013 en auteur van de scriptie met als titel:

.....
.....
.....
.....
.....

verklaart hierbij dat zij/hij geopteerd heeft voor de hierna aangestipte mogelijkheid in verband met de consultatie van haar/zijn scriptie:

- de scriptie mag steeds ter beschikking worden gesteld van elke aanvrager;
- de scriptie mag enkel ter beschikking worden gesteld met uitdrukkelijke, schriftelijke goedkeuring van de auteur (maximumduur van deze beperking: 10 jaar);
- de scriptie mag ter beschikking worden gesteld van een aanvrager na een wachttijd van jaar (maximum 10 jaar);
- de scriptie mag nooit ter beschikking worden gesteld van een aanvrager (maximumduur van het verbod: 10 jaar).

Elke gebruiker is te allen tijde verplicht om, wanneer van deze scriptie gebruik wordt gemaakt in het kader van wetenschappelijke en andere publicaties, een correcte en volledige bronverwijzing in de tekst op te nemen.

Gent,(datum)

.....(handtekening)

Dankwoord

Vooraleer over te gaan tot het eigenlijke betoog van deze scriptie wil ik mijn dank betuigen aan de personen die me hebben bijgestaan bij het tot stand komen van dit werk.

In de eerste plaats wil ik mijn promotor prof. dr. Isabelle Devos bedanken om me met raad en daad bij te staan. Haar advies en hulp, in de vorm van het aanbrengen van nieuwe onderzoekspistes, literatuur, het nalezen en herwerken van dit werk, en het bijsturen waar het nodig was, heeft me op het goede thesis-pad gehouden.

Ten tweede wil ik mijn ouders en broer mijn dank betuigen. Ondanks het moeilijke jaar dat we hebben getrotseerd, zijn ze me steeds blijven steunen. Ook het feit dat ze me de mogelijkheid boden om te kunnen verder studeren, betekent veel voor mij.

Ten derde wil ik enkele mensen specifiek bedanken voor hun hulp: Thomas De Wilde, die me het licht heeft laten zien van de donkere kant van Word en haar lay-outdemonen, Kelly Vermeiren en haar scanner, Naomi De Kind, Simon Dewaele, Beneta Mati, Renée De Smet, Nick Houttekier en Mieke Weyn, voor hun gezelschap in de bibliotheek, en Andres Seghers, Cedric Seghers en Arno Verhaert, mijn huisgenoten en tevens leden van de quizploeg. Ook wil ik mijn dank betuigen aan de personen, die enkele weken vóór het indienen van de masterproef mijn laptop hebben gestolen, om zo hoffelijk te zijn om mijn externe harde schijf niet mee te nemen als buit.

Sinds het tweede jaar van de bacheloropleiding Geschiedenis heb ik een interesse gekregen voor de historische demografie. Hoewel het verzamelen van de data niet steeds van een leien dakje verliep en de vele tabellen en figuren me soms dwarsboomden, heb ik toch steeds met plezier uitgekeken naar de resultaten van de analyses. Dit dankwoord wil ik afsluiten met de woorden van de Engelse demograaf Hollingsworth, die in enkele zinnen magistraal verwoordt wat de discipline van de historische demografie juist inhoudt:

“Historical demography is a difficult subject. The collection of data is laborious, requiring checking and a watch for hints of under enumeration. The analysis is oft unsubtle, since errors in the data need to be assessed. The conclusions may seem too trivial to be worth so much effort. Yet the historical demographer’s aim is to produce the best conclusions that can be drawn from the extant material. Scholarship that tries to do more must be vain.”¹

¹ T.H. Hollingsworth, “The Importance of the Quality of the Data in Historical Demography”, in: *Daedalus*, 97 (1968), 2, p. 430

Inhoudsopgave

I. LIJST VAN KAARTEN, TABELLEN EN FIGUREN	7
1. INLEIDING: SINGLES IN CIJFERS, WAAROM?	9
2. HET HAJNAL-MODEL	14
2.1. CONCIPIËREN VAN HET EMP.....	14
2.1.1. <i>Huwelijksleeftijd en het definitief celibaat</i>	16
3. BRONNEN.....	18
3.1. FISCALE BRONNEN IN DE HISTORISCHE DEMOGRAFIE: BELASTINGSLIJSTEN.....	18
3.2. PAROCHIEREGISTERS EN GEZINSRECONSTRUCTIE.....	19
3.2.1. <i>Inverse projection</i>	19
3.2.2. <i>Backprojection</i>	20
3.3. VOLKSTELLINGEN.....	21
4. METHODOLOGIE.....	22
4.1. THE PRINCETON EUROPEAN FERTILITY PROJECT	22
4.1.1. <i>Het concept 'regio'</i>	23
4.2. HUISHOUDENS EN HUN ORGANISATIE.....	24
4.2.1. <i>John Hajnal</i>	24
4.2.2. <i>Peter Laslett</i>	25
4.3. THE STEM FAMILY	27
4.3.1. <i>The stem family as a limit of growth</i>	28
5. OORSPRONG VAN HET WEST-EUROPESE HUWELIJKSPATROON.....	31
5.1. THESE 1: <i>GIRL POWER</i> , DE MOOR & VAN ZANDEN	31
5.2. THESE 2: <i>HUFENVERFASSUNG</i> , MITTERAUER	34
6. EVOLUTIE VAN HET WEST-EUROPESE HUWELIJKSPATROON.....	36
6.1. BOTTOM UP	36
6.2. THEORIEËN MET BETREKKING TOT HET EMP	37
6.2.1. <i>EMP als preventive check</i>	38
6.2.2. <i>Het economisch-demografisch evenwicht</i>	39
6.2.3. <i>Reféodalisation</i>	41
7. KRITIEKEN OP HET HAJNAL-MODEL.....	46
7.1. DE MYTHE VAN DE HAJNAL-LIJN.....	46
7.2. OOST-EUROPA EN HAAR DIVERSITEIT	47
7.2.1. <i>De Baltische Staten</i>	48
7.3. CENTRAAL-EUROPA	50
8. HET EMP EN VRIJGEZELLEN IN STEDELIJK EUROPA	52
8.1. DE URBANE CONTEXT	52
8.2. STAD EN PLATTELAND	56
8.3. HUWELIJKSVARIABLEN IN DE NEDERLANDSE STEDEN	59
9. NEERGAG VAN HET EMP ?.....	60
9.1. MODERNISERINGSTHESE.....	60
9.1.1. <i>De proto-industrialisatie hypothese</i>	60
9.1.2. <i>Een nieuwe kijk op de proto-industrialiseringsthes</i> e	61
9.2. INDUSTRIALISATIE	63
9.3. IERLAND ALS UITZONDERING	63
9.4. THE MARRIAGE BOOM.....	65
9.5. DUALITEIT OF CONVERGENTIE TUSSEN OOST EN WEST	65
10. DE TWEEDE DEMOGRAFISCHE TRANSITIE.....	67
10.1. VAN ALTRUÏSME NAAR INDIVIDUALISME	68
10.2. EEN TIJD VOL REVOLUTIES.....	68

10.3.	EEN TRANSITIE IN DE PRAKTIJK.....	69
11.	KWANTITATIEVE FACTOREN EN HUN INVLOED OP DE NUPTIALITEIT.....	77
11.1.	SEKSERATIO	77
11.2.	GELETTERDHEID.....	79
11.3.	GROOTTE VAN DE NEDERZETTING.....	80
11.4.	WELVAARTSNIVEAU.....	80
11.5.	RELIGIE	81
11.6.	MIGRATIE.....	82
11.7.	RANGORDE VAN DE NAKOMELINGEN	82
12.	BESLUIT.....	84
13.	BIBLIOGRAFIE.....	86
14.	BIJLAGEN.....	92
14.1.	ALBANIË	92
14.2.	BELGIË	92
14.3.	BOSNIË.....	94
14.4.	BULGARIJE	94
14.5.	DENEMARKEN	94
14.6.	DUITSLAND	96
14.7.	ENGELAND & WALES	98
14.8.	FINLAND.....	99
14.9.	FRANKRIJK	101
14.10.	GRIEKENLAND.....	104
14.11.	HONGARIJE.....	105
14.12.	IËRLAND.....	107
14.13.	IJSLAND.....	108
14.14.	ITALIË	110
14.15.	JOEGOSLAVIË	112
14.16.	LUXEMBURG	112
14.17.	MALTA EN GOZO.....	112
14.18.	NEDERLAND	112
14.19.	NOORWEGEN.....	115
14.20.	OOSTENRIJK	117
14.21.	POLEN	118
14.22.	PORTUGAL.....	120
14.23.	ROEMENIË.....	121
14.24.	RUSLAND	121
14.25.	SCHOTLAND	121
14.26.	SERVIË	121
14.27.	SPANJE	121
14.28.	TSJECHO-SLOWAKIJE / TSJECHIË / SLOWAKIJE.....	125
14.29.	ZWEDEN	128
14.30.	ZWITSERLAND.....	129
14.31.	BIBLIOGRAFIE BIJLAGE	131

I. Lijst van kaarten, tabellen en figuren

Kaarten

Kaart 1.

Aandeel vrijgezellen in Duistland op een leeftijd van 45-49 jaar, 1880

Kaart 2.

Bruto huwelijksratio in een selectie van Europese landen, 2001-2012

Tabellen

Tabel 1.

Selectie van Oost- en West-Europese landen rond het jaar 1900: aandeel vrijgezellen per leeftijdscategorie (%)

Tabel 2.

Onderzoeksmogelijkheden (maten, bronnen en perioden) met betrekking tot het aandeel vrijgezellen in het verleden

Tabel 3.

Werkwijze voor het berekenen van het aandeel vrijgezellen in België op basis van volkstellingen

Tabel 4.

Structuur van huishoudens: categorieën en klassen volgens Peter Laslett in 1972

Tabel 5.

Percentage ongehuwde vrouwen in Italië en Engeland, 1372-1523

Tabel 6.

Aandeel celibatairen (%) en gemiddelde huwelijksleeftijd bij de Engelse adel, 1330-1939

Tabel 7.

Huwelijksleeftijd bij een selectie van de Europese adel, 14de-19de eeuw

Tabel 8.

Gemiddelde I_m -waarden voor noordelijke, centrale, en zuidelijke regio's van Oost-Europa

Tabel 9.

Gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk volgens migrantenstatus en geslacht in Aalst, Antwerpen en Gent, 1800-1906

Tabel 10.

Europese urbanisatie, 1500-1800

Tabel 11.

Resultaten van multinomiale logistische regressie op permanent celibaat, laat huwen en vroeg huwen voor mannelijke en vrouwelijke geboortecohorten van 1890-1909 levend op een leeftijd van 25 jaar in Nederlandse steden

Tabel 12.

Percentage alleenstaande huishoudens voor een selectie van Europese landen, 1900-2005

Tabel 13.

Geïndustrialiseerde landen onder het vervangingsniveau, volgens datum

Tabel 14.

Correlatie (Pearsons correlatiecoëfficiënten) van sociale, economische en demografische indicators met aandeel vrijgezelle mannen en vrouwen, rond 1960

Tabel 15.

Religieuze voorkeur van nooit-gehuwden in Nederland, geboortecohort 1890-1909, via percentage en ratio van de multinomiale logistische regressie

Figuren

Figuur 1.

Sociale en economische invloeden op de nuptialiteit

Figuur 2.

Correlatie tussen het aandeel nooit gehuwde mannen en de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk voor mannen en vrouwen

Figuur 3.

Geschat aandeel nooit gehuwde personen in Engeland, 1596-1951 (%)

Figuur 4.

Gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk van vrouwen in Italië, 1372-1480

Figuur 5.

Economisch model van het huishouden: post-middeleeuwse mortaliteitsdaling, of West- versus Oost-Europa

Figuur 6.

Huwelijksleeftijd en de investering van het huishouden in kinderen: een daling in de tijdskosten van de kwaliteit van het kind

Figuur 7.

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen op een leeftijd van 20-24 jaar in Europa, 1830-2000

Figuur 8.

Percentage nooit gehuwde vrouwen op een leeftijd van 20-29 en 40-44 jaar en gemiddelde huwelijksleeftijd (SMAM) bij vrouwen in West- en Oost-Europa rond 1900

Figuur 9.

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen in een selectie van Europese steden en dorpen, 1377-1900

Figuur 10.

Aandeel vrijgezellen in een rurale of urbane context in een selectie van Europese landen en Duitse provincies rond 1880

Figuur 11.

Aandeel vrijgezellen in een rurale of urbane context in een selectie van Oostenrijke en Tsjechische steden/dorpen, 1586-1656

Figuur 12.

Aandeel vrijgezellen in Ierland, 1850-2000

Figuur 13.

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen op een leeftijd van 45-49 jaar in Europa, 1830-2000

Figuur 14.

Percentage nooit gehuwde vrouwen op een leeftijd van 20-24 en 40-44 jaar en gemiddelde huwelijksleeftijd (SMAM) bij vrouwen in Europa rond 1960

Figuur 15.

Evolutie van het alfabetisme en het aandeel vrijgezellen in Oost-Vlaanderen, 1841-1900

1. Inleiding: Singles in cijfers, waarom?

Het wordt algemeen aangenomen dat de timing en de intensiteit van het huwelijk sleutelvariabelen zijn in de fertiliteit van een bevolking tijdens de pre-industriële periode.² Dit heeft als gevolg dat veranderingen in het bevolkingsverloop primair gestuurd worden door de vruchtbaarheid. Deze visie werd echter niet altijd gesteund. Tot de jaren tachtig en negentig van de twintigste eeuw werd aangenomen dat mortaliteit de bevolkingsveranderingen stuurde. In de voorbije jaren heeft men afstand genomen van deze stelling. Het aandeel vrijgezellen vrouwen is recentelijk, door onder meer het onderzoek van de Engelse vorsers Roger Schofield en David Weir, naar voor geschoven als dé sleutelvariabele van de fertiliteit vóór 1700. De intensiteit van het huwelijk, of met ander woorden het aandeel gehuwden en ongehuwden binnen een samenleving, had met andere woorden meer invloed dan het huwelijktijdstip.³

Dit wil echter niet zeggen dat in de wetenschappelijke literatuur de studie van het aandeel vrijgezellen primeert op het onderzoek omtrent de huwelijksleeftijd. Er is een groter aanbod aan werken die handelen over de instapleeftijd voor het huwelijk. Ook bestaat er een grote fragmentering binnen de wetenschappelijke literatuur met betrekking tot definitief celibatairen, in die zin dat wanneer men onderzoek voert over een welbepaalde regio, land of andere geografische eenheid in een bepaalde periode men vaak verscheidene werken moet raadplegen. Wanneer men bijvoorbeeld als onderzoeksgebied België neemt gedurende de Vroegmoderne periode dan is het nodig om werken van Chris Vandenbroeke, Etienne van de Walle, Isabelle Devos, etc. te consulteren. De werken van de bovenstaande auteurs beslaan het volledige grondgebied van het land, met soms een diepgaandere focus op regio's, steden en dorpen, en onderzoeken het huwelijkspatroon gedurende een periode vanaf de Vroegmoderne Tijd. Deze werken schenken niet louter aandacht aan het aandeel celibatairen, maar handelen over evoluties in huwelijkspatronen waarbij zowel de intensiteit als de timing aanbod komen.

Een ander hiaat in de wetenschappelijke literatuur omtrent het aandeel celibatairen is een discontinuïteit in het cijfermateriaal op vlak van de chronologie. Vele studies beslaan een beperkte periode van enkele jaren of eeuwen, waarbij conclusies getrokken worden uit bronmateriaal dat enkel van toepassing is voor een bepaalde regio, stad of dorp in een welbepaald jaar. Verderop in deze scriptie wordt aan dit hiaat aandacht schonken worden, onder meer met betrekking op het werk van John Hajnal.

De fragmentering, zowel geografisch als chronologisch, alsook de ondergeschikte positie van het aandeel vrijgezellen ten opzichte van de timing van het huwelijk binnen de wetenschappelijke literatuur zijn twee beweegredenen geweest die hebben aangezet tot het schrijven van mijn scriptie. Er is nood aan een overzichtswerk dat tracht het vele cijfermateriaal te bundelen. Via het consulteren van een grote hoeveelheid werken in de vorm van artikels en boeken om vervolgens de bruikbare data over te nemen, is het mogelijk om een uitgebreid aantal tabellen en grafieken aan de lezer aan te bieden. Op geografisch en chronologisch vlak beslaat mijn werk het Europese continent vanaf de late Middeleeuwen tot de eenentwintigste eeuw. Er dient echter opgemerkt te worden dat niet voor elk land binnen de grenzen van het Europese continent een volledig chronologisch overzicht kan geboden worden van het aandeel vrijgezellen vanaf de jaren 1500. Afhankelijk van de beschikbare wetenschappelijke literatuur, die op haar beurt steunt op aanwezig bronmateriaal zoals bijvoorbeeld fiscale tellingen, is getracht het aandeel definitief celibatairen te onderzoeken.

² M. Kowalseki, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", in: J.M. Bennet en A.M. Froide (eds.), *Singlewomen in the European Past, 1250-1800, 1955*, p. 39, 48

³ M. Kowaleski, *op cit.* p. 66

Voornamelijk voor Oost-Europa is er een tekort aan gegevens. Van sommige landen, waaronder Roemenië, Bulgarije en Albanië, is enkel cijfermateriaal beschikbaar uit de twintigste eeuw. Als gevolg van de afname van de hoeveelheid gegevens met betrekking tot het aandeel vrijgezellen naarmate men verder terug gaat in de tijd, alsook het feit dat we niet voor elk land een chronologische continuïteit beschikken aan data, zal deze scriptie voornamelijk focussen op de Vroegmoderne en Hedendaagse Periode.

Niet alleen de beschikbaarheid aan wetenschappelijke literatuur dat handelt over het aandeel vrijgezellen bepaalt de focus op de onderzoeksperiode, maar ook de aanwezigheid van volkstellingen, die in de meeste Europese landen vanaf het midden van de negentiende eeuw met een interval van ongeveer tien jaar gehouden werden, bieden een uitstekende manier om het definitief celibaat te onderzoeken. Via het exhaustief werk van de Duitse socioloog Franz Rothenbacher en de daarbij horende tabellen die hij ons aanbiedt, zijn we in staat om uit de tellingen het aandeel vrijgezellen per leeftijdscategorie te filteren. Hoewel de grote tijds kost van deze methode, verkrijgen we toch resultaten van een resem landen gedurende een periode van ongeveer honderdvijftig jaar.

De gegevens, bekomen via het raadplegen van de literatuur en het omrekenen van de tabellen aangereikt door Rothenbacher, kunnen we plaatsen in relatie tot de these van John Hajnal. Deze Engelse/Hongaarse statisticus stelde in 1965 dat Europa in de Vroegmoderne periode tot de jaren zestig van de twintigste eeuw werd gekenmerkt door twee huwelijkspatronen. Enerzijds was in West-Europa een restrictief of beperkend huwelijkspatroon aanwezig met late timing en een hoog aandeel vrijgezellen. Anderzijds werd Oost-Europa gekenmerkt door een universeel huwelijkspatroon waarbij er amper ruimte was voor vrijgezellen. In mijn scriptie neem ik de these van Hajnal onder de loep en test deze aan het cijfermateriaal dat voorhanden is. Alsook gaan we in op de verscheidene theorieën die in de loop der jaren ontworpen zijn met betrekking tot de tweedeling die Hajnal binnen Europa onderscheidde.

Na het bespreken van de these van Hajnal gaan we in op het bronmateriaal dat in het onderzoek naar het aandeel vrijgezellen in het verleden werd gebruikt. Hierbij wordt aandacht geschonken aan zowel de bronnen, zoals parochieregisters en volkstellingen, alsook de methoden die ontworpen zijn met als doel de vitale informatie die ze bevatten te extraheren.

In het volgende hoofdstuk gaan we in de op alternatieve analysemogelijkheden in het onderzoek naar de huwelijkspatronen. Het *European Fertilty Project* bood de geschiedwetenschap maatstaven aan om de demografische patronen van een bevolking te meten. Ook binnen de studie naar de omvang en de samenstelling van huishoudens werd gefocust op het aandeel celibatairen. Volgens de Engelse historicus Peter Laslett was er een duidelijke link te zien tussen het model dat Hajnal ontwierp, met name de twee verschillende huwelijkspatronen in Europa, en de gezinssamenstelling. Hij onderscheidde verscheidene huishoudensvormen die naargelang de regio verschilden op vlak van omvang en verhoudingen tussen de leden. De voornaamste vormen zijn alleenstaanden, eenvoudige, uitgebreide en meervoudige huishoudens. Zo kwamen de uitgebreide of *extended* huishoudens veelvuldig voor in West- en Centraal-Europa, terwijl de meervoudige huishoudens voornamelijk terug te vinden waren in Oost- en Zuid-Europa. Hoe de organisatie van de verscheidene juist gedefinieerd worden zien we verder in deze scriptie. Naast de theorie van Hajnal en Laslett wordt ook een korte uiteenzetting gegeven over de plaats van de *stem family* of het kerngezin in het historisch demografisch onderzoek en haar relatie tot het onderzoek omtrent het aandeel vrijgezellen in het verleden.

Vervolgens gaan we in op de oorsprong van het *European Marriage Pattern* en de theses van de Nederlandse onderzoekers Jan Luiten Van Zanden en Tine De Moor die handelt over de positie van de vrouw binnen de samenleving enerzijds, en de Oostenrijkse historicus Michael

Mitterauer die meer oog heeft voor de link tussen erfsystemen en de nuptialiteit anderzijds. We toetsen hun bevindingen, die inhouden dat het EMP ontstond in de Middeleeuwen, aan het beschikbare cijfermateriaal.

In de volgende delen gaan we in op de evolutie van het EMP doorheen de Vroegmoderne en Hedendaagse Periode. Hierbij schenken we aandacht aan het gevonden cijfermateriaal, alsook verscheidene theorieën met betrekking tot de continuïteit van het huwelijkspatroom. Zo bespreken we de visie dat het West-Europese huwelijkspatroom een Malthusiaanse *preventive check* was dat er op gericht was het evenwicht tussen de bevolkingsgroei en de voorraden in stand te houden. Verder gaan we in op de these van het economisch-demografisch evenwicht ontworpen door James Foreman-Peck waarbij de relatie tussen mortaliteit, lonen en nuptialiteit centraal staat. Vervolgens komt het fenomeen van de refeodalisatie aanbod. De heropbloei van het heerlijk gezag werd door sommige auteurs, waaronder Helena Chojnacka en John Shaffer, aangegrepen als een factor in de dualiteit tussen het West- en Oost-Europese huwelijkspatroom. De verschillende invullingen van het heerlijk gezag, van onrechtstreeks in het westen tot rechtstreeks toezicht in de vorm van lijfeigenschap in het oosten, hadden andere huwelijkspatronen als gevolg.

Vooraleer over te gaan tot het bespreken van de evolutie van het EMP in de negentiende eeuw, wordt zowel ingegaan op het aandeel vrijgezellen in stedelijk Europa met speciale aandacht voor enkele casussen die handelen over Vlaanderen en Nederland enerzijds, alsook de kritieken op het Hajnal-model die in de laatste jaren geformuleerd zijn geweest anderzijds. Deze kritieken zijn voornamelijk gericht tegen de scherpe tweedeling van Europa met betrekking tot het huwelijkspatroom en de visie dat in de wetenschappelijke literatuur tot de jaren tachtig en negentig Oost-Europa werd gezien als een uniform gebied waar geen ruimte was voor diverse huwelijkspraktijken.

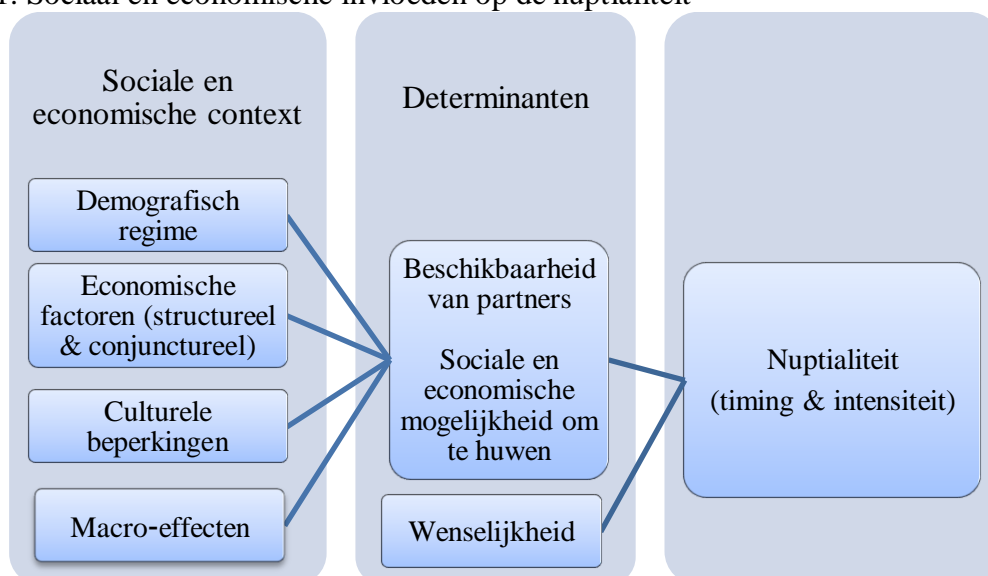
In het volgende hoofdstuk onderzoeken we de neergang van het EMP vanaf de negentiende eeuw tot de jaren zeventig van de twintigste eeuw. Ten eerste gaan we in op de moderniseringstheorie en de invloed van de industrialisering op het aandeel vrijgezellen. We hebben hierbij aandacht voor het proto-industrialiseringsdebat waarbij Franklin Mendels en Chris Vandenbroeke de actoren zijn. Ten tweede wordt de *marriage boom* van de jaren vijftig en zestig besproken. We onderzoeken de oorzaken van dit fenomeen, dat voor het eerst onder de aandacht kwam dankzij het gelijknamige artikel van John Hajnal, en haar kenmerken van vroeger en meer frequent huwen.

Om de evolutie van het EMP en het aandeel vrijgezellen te besluiten, nemen we de situatie van de laatste decennia onder de loep. De Belg Ron Lesthaeghe en de Nederlander Dirk Van de Kaa doopten het fenomeen van later en minder frequent huwen vanaf de jaren zeventig van de twintigste eeuw tot de Tweede Demografische Transitie. De veranderende samenlevingsvormen, zoals het samenwonen dat stilaan het huwen verving, zorgden voor een plotse ommekeer in de nuptialiteit. We bespreken de oorzaken van deze transitie en haar effect in de verscheidene Europese landen.

Naast het onderzoek naar de evolutie van het aandeel vrijgezellen doorheen de Vroegmoderne en Hedendaagse Periode kunnen we ons de vraag stellen welke factoren een invloed hadden op de schommelingen binnen deze evolutie. Uit een analyse van de wetenschappelijke literatuur is af te leiden dat voornamelijk sociale, culturele, religieuze en economische elementen een invloed uitoefenden op het feit of personen al dan niet kozen voor het huwelijk. Hierbij baseren we ons op een schema opgesteld door de Spaanse historicus David

Sven Seher. Er bestaat een relatie tussen de socio-economische context, de determinanten van het huwelijk en de nuptialiteit. In deze scriptie zullen we nader ingaan op de economische, zoals de industrialiseringsgraad, en culturele factoren, bijvoorbeeld de dominante religie, die een rol uitoefenden op het aandeel vrijgezellen. We onderzoeken de relatie tussen het definitief celibaat en de alfabetiseringsgraad, de verhouding tussen de geslachten, de rangorde binnen het gezin, de dominante religie, etc. Via het gebruik van statistische maten, zoals correlatiecoëfficiënten, is het mogelijk de primaire factoren te onderscheiden van de elementen die meer op de achtergrond invloed uitoefenden op het aandeel vrijgezellen binnen een samenleving. Het demografisch regime wordt in mindere mate besproken aangezien dit ons te ver zou afleiden van de kern van de scriptie, met name het aandeel celibatairen. Volgens Olga Tóth spelen ook historische of macro-effecten een rol in de timing en intensiteit van het huwelijk. Deze brede determinant houdt rekening met historische feite, zoals oorlogen, hongersnoden, etc.⁴ In deze scriptie zullen we bij tijd en stond aanhalen of de macro-effecten van toepassing zijn, zoals bijvoorbeeld bij de uitzonderlijke hoge waarden in het aandeel vrijgezellen binnen Ierland in de negentiende eeuw.

Figuur 1. Sociaal en economische invloeden op de nuptialiteit

Bron: D.S. Reher, "Marriage Patterns in Spain, 1887-1930", in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 18

Naast de socio-economische context zijn de beschikbaarheid van partners of de sekseratio en de mogelijkheid tot de huwen, zoals het bezitten van voldoende kapitaal, cruciaal in de totstandkoming van het huwelijk. Met name het werk van de Nederlanders Jan Kok en Theo Engelen is baanbrekend geweest op vlak van de bovenstaande determinanten. Hun studie naar Nederland in de negentiende eeuw heeft binnen de historisch demografie en het onderzoek naar het definitief celibaat een interesse aangewakkerd in de achterliggende oorzaken van het huwelijk. We kunnen echter een derde factor toevoegen namelijk de wenselijkheid om te huwen. Waarom is het voor mensen aantrekkelijk om in het huwelijksbootje te stappen? Wat is de meerwaarde van huwen in plaats van vrijgezel te blijven?⁵ We kunnen de vraag ook in de andere richting stellen: waarom huwden men juist niet?

⁴ D.S. Reher, "Marriage Patterns in Spain, 1887-1930", in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 18 ; O. Tóth, "Sociological and Historical Aspects of Entry Into Marriage", in: *Journal of Family History*, 19 (1994), 4, p. 352

⁵ We kunnen de relatie tussen de potentiële huwelijkspartners beschouwen als een wederkerigheidsprincipe waarbij ieder persoon iets bijdraagt tot de relatie. Aangezien iedere potentiële partner iets anders kan bijdragen,

2. Het Hajnal-model

2.1. Conciipiëren van het EMP

Binnen de discipline van de historische demografie is het onderzoek naar de nuptialiteit een ‘hot topic’ sinds het midden van de vorige eeuw. De Engels-Hongaarse statisticus John Hajnal publiceerde in de jaren 1950 en 1960 enkele studies die tot op de dag van vandaag als referentiewerken worden beschouwd. Een eerste artikel uit 1953 met betrekking tot de huwelijksleeftijd en het aandeel vrijgezellen deed hem hinken naar het bestaan van een uniek geografisch verschil binnen Europa. Via het gebruik van allerlei wiskundige formules probeerde hij een beeld te schetsen van het huwelijksgedrag in het verleden.

$$k = \frac{\log S_2(x)}{\log S_1(x)}$$

$$S_2(x) = [S_1(x)]^k$$

De bovenstaande formule, door Hajnal ontwikkeld, is bedoeld om de huwelijksratio tussen twee cohorten te berekenen. De onderdelen van de formule betekenen het volgende: $S_1(x)$ staat voor het aandeel vrijgezellen in een leeftijdsgroep in een bepaalde cohort. $S_2(x)$ is het aandeel vrijgezellen in dezelfde leeftijdsgroep in een andere cohort. k staat voor het aantal keer de andere cohort de huwelijksratio van de oorspronkelijke cohort ervaart. Via het gebruik van de formule kan men de een cijfermatig beeld bekomen van de schommelingen in de huwelijksfrequentie. Ook de mogelijkheid tot projecties wordt door de formule ondersteunt. Er moet echter rekening worden gehouden met het feit dat huwelijksratio's niet constant zijn. Ook de rol van de mortaliteit en migratie wordt in deze formule niet herkend. Om de mortaliteit in te passen in de berekening, kan men gebruik maken van een sterftetafel voor vrijgezellen. De hogere mortaliteit bij vrijgezellen, mannen meer dan vrouwen, schept de nood voor een aparte sterftetafel.⁶

Met een tweede werk uit 1965 vestigde Hajnal een mijlpaal in de studie van de nuptialiteit.⁷ Aan de ene kant zag hij dat Oost-Europa tijdens de Vroegmoderne periode een universeel huwelijkspatroon kende. Dit in tegenstelling tot Noord-West Europa waar er een restrictief of eerder beperkend patroon zichtbaar was. Dit laatste patroon was volgens hem uniek in de wereld, geen enkele andere niet-Europese samenleving vertoonde dergelijk patroon. De kenmerken van dat specifieke huwelijkspatroon waren volgens hem de hoge instapleeftijd van het eerste huwelijk alsook het groot aantal definitief celibatairen. De tweedeling resulteerde in de zogenaamde *Hajnal-line* daarmee wordt de grens tussen twee gebieden bedoeld, die van Sint-Petersburg tot Triëste loopt. In tabel 1 zijn enkele van de gegevens die Hajnal gebruikte voor zijn theorie te staven, opgenomen. Hierbij is een selectie gemaakt van enkele Oost- en West-Europese landen met betrekking tot het aantal vrijgezellen ten opzichte van de totale bevolking. Er wordt gebruik gemaakt van een onderverdeling op basis van leeftijdscategorieën, aangezien dit een beeld geeft van de timing wanneer men in het huwelijk

⁶ J. Hajnal, “Age at Marriage and Proportions Marrying”, in: *Population Studies*, 7 (1953), 7, p. 113, 125-126 ; Voor een exhaustieve uiteenzetting van de verscheidene formules met betrekking tot de berekening van het aandeel vrijgezellen, de huwelijksleeftijd, de krachten van mortaliteit, nuptialiteit en migratie op het aandeel singles is het werk van John Hajnal, en meer bepaald de appendix, aan te raden. J. Hajnal, “Age at Marriage and Proportions Marrying”, pp. 129-135

⁷ J. Hajnal, “European marriage patterns in historical perspectives”, in: D. Glass en D. Eversley, eds. *Population in history*, Londen, 1965, pp. 101-143

stapte alsook de huwelijksintensiteit. De bronnen waarop Hajnal zijn these baseerde waren voornamelijk volkstellingen of secundaire literatuur.

Tabel 1 toont duidelijk aan dat er heuse verschillen bestonden tussen de verscheidene landen. De landen die gelegen zijn in het Oosten van Europa kenden een lager aandeel celibatairen dan hun Westerse tegenhangers. Voornamelijk de proportie vrouwelijke vrijgezellen geeft blijk van een markant verschil in huwelijksintensiteit tussen de twee delen van Europa.⁸

Tabel 1. Selectie van Oost- en West-Europese landen rond het jaar 1900: aandeel vrijgezellen per leeftijdscategorie (%)

Land	Jaartal	Mannen			Vrouwen		
		20-24	25-29	45-49	20-24	25-29	45-49
Roemenië	1899	67	21	5	20	8	3
Bosnië	1910	63 (a)	31 (b)	6 (c)	23 (a)	6 (b)	2 (c)
Bulgarije	1900	58	23	3	24	3	1
Sovjet-Unie	1926	51	18	3	28	9	4
Servië	1900	50	18	3	16	2	1
Finland	+/-1900	84	51	14	68	40	15
Duitsland	+/-1900	91	48	9	71	34	10
Portugal	+/-1900	84	48	13	69	41	20
Zwitserland	+/-1900	91	58	16	78	45	17

Opmerkingen: Leeftijdscategorieën: (a) 21-24, (b) 25-30, (c) 41-50

Bron: J. Hajnal "The European marriage patterns in perspective", in: Glass D.V. & Eversley D.E.C. *Population in History*, 1965, p. 102-103

De opdeling tussen enerzijds het Western European Marriage Pattern, wat we gemakshalve afkortten tot WEMP, en anderzijds het Eastern European Marriage Pattern, of EEMP, werd door Hajnal verklaard door het economische klimaat. De huwelijkskansen namen toe wanneer personen voldoende kapitaal hadden om een eigen huishouden op te starten.. Het voorgaande hangt samen met de omvang van de huishoudens. In de pre-industriële periode was het gezin het centrum van de productie.⁹ Hajnal stelde dat netgehuwde koppels in Oost-Europa (en Azië) de mogelijkheid hadden om zich te vervoegen bij reeds bestaande huishoudens, wat leidde tot uitgebreide families die samenleefden. Dit staat in contrast met West-Europa waar men probeerde zelf kapitaal te vergaren. Hierbij gingen vele jongeren werken als dienstbodes in vorm van knechten en meiden om hun huwelijk te kunnen financieren. Er is dus sprake van een constante wisselwerking tussen de nuptialiteit en de economische basis waarop men zijn/haar leven uitbouwt:

*"A marriage almost by definition requires the establishment of an economic basis for the life of the couple and their children. The arrangements current in a society for achieving this must fit in with the marriage pattern: they will shape it and will be in turn influenced by it."*¹⁰

Afgezien van een economische invalshoek die op haar beurt leidt tot veranderde vormen van huishoudens en hun organisatie geeft Hajnal geen concrete oorzaken voor het ontstaan van de Europese tweedeling en hun afzonderlijke evoluties en kenmerken. Hij vermoedde dat het unieke huwelijkspatroon van West-Europa tot aan 1940 toch reeds zo'n twee eeuwen zou

⁸ Daniel Devolder geeft aan dat de titel van Hajnal's essay misplaatst is. Hij opteert dan ook voor een "European marriage pattern for women" D. Devolder, "Hajnal's European marriage pattern and the evolution of agrarian structures in Western Europe from the fifteenth to the eighteenth centuries", Centre d'Estudis Demografics, p. 3

⁹ D. Devolder, *op cit*, p. 3

¹⁰ J. Hajnal, "European marriage patterns in historical perspectives", p. 132

hebben bestaan. De oorsprong zou volgens hem liggen in de zestiende eeuw in bepaalde bovenklassen van de samenleving. De Middeleeuwen werden volgens de vorser niet gekenmerkt door het EMP.¹¹

Het herkennen van een WEMP en EEMP zorgde voor een hernieuwde kijk op het huwelijk op het Europese continent doorheen de Middeleeuwen tot en met de hedendaagse periode. In het kielzog van John Hajnal zijn tot de dag van vandaag vele werken en artikels verschenen die bijdragen tot het begrijpen van de huwelijkspatronen. De focus is hierbij verschoven van het verzamelen van data, aan de hand van familieconstructie, gezinsfiches, life cycle analysis, etc., naar het zoeken van oorzaken die aan de basis lagen van de tweedeling.

Dit had als gevolg dat het model dat Hajnal vooropstelde, in de vorm van een duidelijke scheiding tussen het WEMP en het EEMP, werd genuanceerd. Ook binnen de twee geografische gebieden waren er verschillen tussen landen die niet te verwaarlozen waren. Maar ook binnen de nationale grenzen was er geen sprake van uniformiteit. De verscheidene regio's in de vorm van provincies en departementen kenden hun eigen huwelijkspatroon.

Het bovenstaande toont aan dat het 'Hajnal-model', dat een halve eeuw geleden het leven zag, geen eeuwige waarheid is, maar onderhevig is aan nieuwe inzichten. In dit werk zal dan ook getracht worden om de verscheidene invalshoeken, hetzij economisch, sociaal, religieus, etc., die door de grote hoeveelheid aan vorsers naar voren werden geschoven aan bod te laten komen met als doel een status quo te geven van het onderzoek tot op de dag van vandaag alsook mogelijks nieuwe inzichten te verwerven en toekomstige onderzoekspistes aan te bieden.

2.1.1. Huwelijksleeftijd en het definitief celibaat

De sterke relatie tussen de huwelijksleeftijd en het aandeel celibatairen die Hajnal naar voor schoof, is echter minder sterk dan eerst gedacht. De timing van het huwelijk was voor ongeveer vijftig procent verantwoordelijk voor de variatie in de intensiteit.¹² Volgens Ruth Dixon was 61 procent van de variatie in het spinsterschap, of de hoedanigheid van celibatair zijn als vrouw, gerelateerd aan de timing van het huwelijk. Het kan dus dat schommelingen in de huwelijksleeftijd geen gevolg hebben voor het aandeel vrijgezellen in een bepaald gebied in een bepaalde periode.¹³ Afhankelijk van de sociale, culturele en economische omstandigheden of hoedanigheden van de personen of groepen zijn verschillende combinaties van huwelijksleeftijden en aandeel celibatairen mogelijk.¹⁴ Figuur 2, uit het werk van Dixon, toont een duidelijke positieve correlatie aan tussen de twee kenmerken van het EMP, hoewel er toch verschillen bestaan tussen de mannelijke en vrouwelijke bevolking.

¹¹ J. Hajnal, *op cit*, p. 134

¹² S.C. Watkins, "Spinsters", in: *Journal of Family History*, 9 (1984), 4, p. 316

¹³ R.B. Dixon, "Late Marriage and Non-Marriage as Demographic Responses: Are They Similar?", in: *Population Studies*, 32 (1978), 3, p. 45

¹⁴ T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960", in: *Population*, 58 (2003), 1, p. 91-92

Figuur 2. Correlaties tussen het aandeel nooit gehuwde mannen en vrouwen en de gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk voor mannen en vrouwen, Ruth Dixon

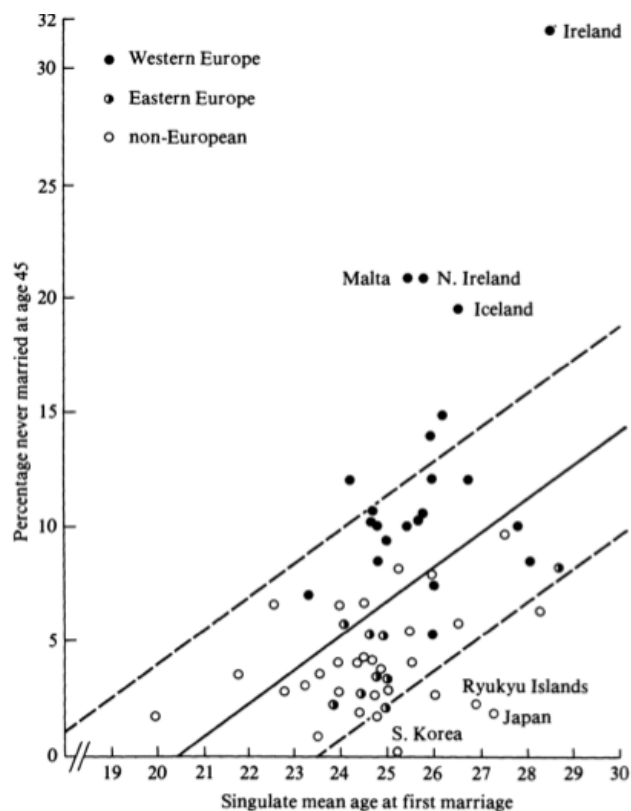

Figure 2. Singulate mean age at first marriage and percentages never married at age 45, males of 63 countries around 1960

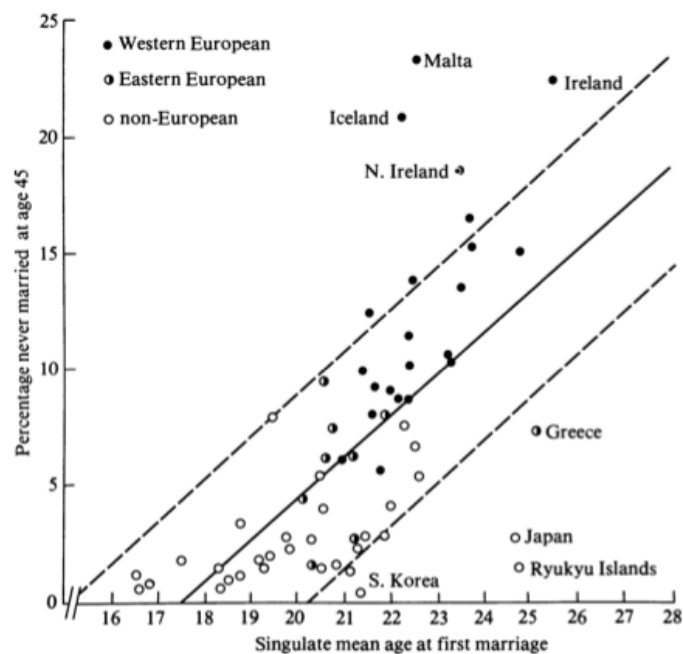

Figure 1. Singulate mean age at first marriage and percentages never married at age 45, females of 63 countries around 1960.

Bron: R.B. Dixon, "Late Marriage and Non-Marriage as Demographic Responses: Are They Similar?", In: *Population Studies*, 32 (1978), 3, p. 45

3. Bronnen

In het onderzoek naar bevolkingen en hun demografische patronen op vlak van nataliteit, mortaliteit, migratie en nuptialiteit zijn verscheidene bronnen bruikbaar. Afhankelijk van het onderzoeksveld en de onderzoeksperiode dringt een bepaalde bron zich op. Op vlak van de studie naar het definitief celibaat in Europa doorheen de afgelopen eeuwen zijn een aantal maten en bronnen te onderscheiden naargelang de periodisering. In tabel 2 is een overzicht te vinden van deze mogelijkheden.

Tabel 2. Onderzoeksmogelijkheden (maten, bronnen en perioden) met betrekking tot het aandeel vrijgezellen in het verleden

Maten	Bronnen	Perioden
% alleenstaande huishoudens	Volkstelling, bevolkingsregisters	20 ^{ste} eeuw
% ongehuwden 25-29, 30-34, 35-39	Volkstelling, bevolkingsregisters	mid 19 ^{de} eeuw – 20 ^{ste} eeuw
% ongehuwden 45-49, 50-54	Volkstelling, bevolkingsregisters	mid 19 ^{de} eeuw – 20 ^{ste} eeuw
% ongehuwd op tijdstip van overlijden	Parochieregisters, registers van de burgerlijke stand	Vroegmoderne Periode, 19de eeuw
% ongehuwden t.o.v. totale bevolking	Belastingslijsten, bevolkingsoplijstingen	Middeleeuwen en Vroegmoderne Periode

Bron: voordracht I. Devos ‘Singles by numbers, estimates of celibacy in the European past’ ter attentie van de conferentie ‘Singles in the city’ te Antwerpen, 6-8 maart

3.1. Fiscale bronnen in de historische demografie: belastingslijsten

Voor de perioden van de Middeleeuwen en de Vroegmoderne Tijd is er weinig brommateriaal omhanden dat ons toe laat het aandeel vrijgezellen of andere demografische patronen ten volle te onderzoeken. Via het gebruik van bronnen die opgesteld zijn met een ander doel dan het weergeven van de nuptialiteit van de bevolking is het toch mogelijk om de nodige informatie er uit te selecteren. Van sommige landen, waaronder Engeland, beschikken we over fiscale bronnen. Een voorbeeld van dit soort bron zijn de belastingslijsten die als doel hadden de bevolking, zoals het woord zegt, te belasten op financieel vlak in het voordeel van de overheid. Bij wijze van voorbeeld hoe de bron kan gebruikt worden voor het onderzoek naar het aandeel celibatairen bespreken we de Engelse *Poll Taxes* van 1337. Deze nationale hoofdbelasting, om de oorlog tegen Frankrijk te financieren, op alle personen ouder dan veertien jaar is de enige bron die voor Middeleeuwse platteland beschikbaar is. Carolyn Fenwick berekende tijdens haar doctoraat het aandeel vrijgezellen in Engeland op basis van de *Poll Taxes*. Volgens de Engelse historica was 29,9 percent van de volwassen vrouwelijke populatie vrijgezel. Dit is echter een schatting, aangezien factoren als onderregistratie van de totale bevolking met zo'n vijf à tien procent, alsook de onderregistratie van vrijgezelle vrouwen specifiek, omwille van voornamelijk armoede, steeds een invloed hadden op de

kwaliteit.¹⁵ Hoewel de fiscale bron belangrijke informatie bevat omtrent het aandeel vrijgezellen, moet men steeds voorzichtig omgaan met de resultaten en steeds rekening houden met over- of onderschattingen.

3.2. Parochieregisters en gezinsreconstructie

In de jaren vijftig en zestig van de twintigste eeuw waren parochieregisters de bron bij uitstek voor het demografisch onderzoek. Via de *aggregative method* kon men grote gebieden onderzoeken over een langere tijdsspanne. Door de parochieregisters om te zetten in kwantitatieve gegevens voor kleinere eenheden, zoals dorpen, kan men deze aggregeren tot resultaten voor grotere entiteiten.

Uit de noodzaak om de parochieregisters te analyseren ontstond de techniek van de gezinsreconstructie. Grondleggers van deze methode zijn de Franse demografen Michel Fleury en Louis Henry. In hun handboek beschreven ze de stappen in het analyseproces van de parochieregisters doormiddel van de gezinsreconstructie.¹⁶ Via het vergaren van demografische informatie van elk gezin in een bepaalde parochie stelt men gezinsfiches op die het verloop op vlak van dopen, huwelijken en begrafenissen weergeven. In de studie met betrekking tot vrijgezellen kan men zo te weten komen welke kinderen geen huwelijk aangingen. Wanneer men de gegevens groepeerd per cohort, worden demografische patronen zichtbaar.

Hoewel de analyse van de parochieregisters heeft bijgedragen tot een groter begrip van het demografische gedrag van de vroegere bevolking, heeft deze bron en techniek ook nadelen. De kwaliteit van de parochieregisters laat soms aan de wensen over. De schrijfwijze van de namen is in sommige gevallen niet eenduidig wat het onderzoek kan bemoeilijken. Hollingsworth voegt hier aan toe dat er een onderregistratie kan bestaan. Het is reëel dat de geestelijke op sommige momenten vergat de registers aan te vullen. De mate van enthousiasme van de beheerder van de parochieregisters was een belangrijke variabele in de kwaliteit ervan.¹⁷ Een hiaat in de techniek is de onmogelijkheid om migratie te analyseren, aangezien men zich als onderzoeker vaak focust op één of enkele parochies. Dit hangt samen met het feit dat het opstellen van gezinsfiches een tijdverslindende bezigheid is.¹⁸ Zo schat Wrigley dat het opstellen van een gezinsreconstructie voor een parochie van duizend inwoners over een periode van drie eeuwen zo'n duizendvijfhonderd werkuren in beslag zou nam.¹⁹

3.2.1. Inverse projection

De Amerikaanse demograaf en econoom Ronald Lee ontwikkelde in zijn onderzoek naar parochieregisters in de jaren zeventig van de twintigste eeuw een techniek die toeliet om via gegevens over geboorten en sterftes het verloop van de fertiliteit en mortaliteit te schetsen. De

¹⁵ M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", p. 46 en met referentie naar C. Fenwick, *The Poll Taxes of 1377, 1379 and 1381*, 4 vol.

¹⁶ M. Fleury en L. Henry, *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*, Parijs, Institut National d'études démographiques, 1956, 84 p. ; M. Fleury en L. Henry, *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*, Parijs, Institut National d'études démographiques, 1965, 183 p. ; L. Henry, *Manuel de démographie historique*, Genève, Droz, 1967, 146 p.

¹⁷ T.H. Hollingsworth, "The Importance of the Quality of the Data in Historical Demography", in: *Daedalus*, 97 (1968), 2, p. 423

¹⁸ F. F. Mendels, "Recent Research in European Historical Demography", in: *The American Historical Review*, 75 (1970), 4, pp. 1065-1067

¹⁹ E. A. Wrigley, "Family Reconstitution", in: D.E.C. Eversley, P. Laslett en E.A. Wrigley, *An introduction to English historical demography from the sixteenth to the nineteenth century*, Londen, Weidenfeld en Nicholson, 1966, p. 97

inverse projection start aan het begin van de onderzoeksperiode en werkt via de leeftijds specifieke verhoudingen van gezinnen voorwaarts in de tijd. Er wordt echter geen rekening gehouden met migratie.²⁰ Dit is dan ook de grootste kritiek op deze techniek. Ook het feit dat de projectie voorwaarts loopt in de tijd, is volgens Wrigley en Schofield een reden tot twijfel. De data aan het begin van de onderzoeksperiode zou in grotere mate onbetrouwbaarder zijn dan gegevens aan het einde ervan.²¹

3.2.2. Backprojection

In hun studie naar de bevolkingsgeschiedenis van Engeland in de Vroegmoderne periode ontwikkelden Edward Wrigley en Roger Schofield, als reactie op de *inverse projection* van Ronald Lee, de *back projection*. Deze achterwaartse projectie gaat uit van een gekende leeftijdsverdeling, vaak afkomstig uit een volkstelling, op het einde van de onderzoeksperiode. Door middel van jaarlijkse gegevens, waaronder dopen, huwelijken, overlijdens, probeert men een beeld te vormen van de evolutie van bepaalde demografische indicatoren.²² Om de *back projection* te voltrekken moet men drie soorten data ingeven: 1) de bevolking onderverdeeld naar leeftijd ; 2) een schatting van het netto migratiesaldo ; 3) geboorten en overlijdens volgens leeftijdsgroep. De auteurs waarschuwen wel dat de resultaten die bekomen worden via de achterwaartse projectie schattingen zijn en niet mogen gezien worden als definitieve gegevens. Er is steeds sprake van een foutenmarge die groter wordt naarmate men verder terug gaat in de tijd.²³

Met betrekking tot het vrijgezellenbestaan bestaat deze techniek uit het bepalen van het aandeel gehuwde personen opgedeeld in leeftijdscategorieën van vijf jaar, om deze vervolgens te koppelen aan de mortaliteitscijfers. Het aftrekken van dit bekomen cijfer van het totale bevolkingscijfer geeft een beeld van het aandeel nooit gehuwde personen, mannen en vrouwen samen gerekend. De keuze voor de latere leeftijdsklassen, zoals van 40 tot 44 jaar, is te verklaren door het feit dat na deze leeftijd de kans op huwelijk klein is.²⁴

Lee heeft wel enkele bemerkings bij de techniek van de achterwaartse projectie. Het gaat steeds om een berkenede schatting van de fertiliteit, mortaliteit, nuptialiteit, bevolkingsomvang en migratie. Er wordt voor één patroon geopteerd, terwijl er oneindig andere demografische mogelijkheden bestaan. Een ander pijnpunt is de leeftijdsverdeling. In een theoretisch model kan men deze aannemen, maar in de praktijk werken de demografische variabelen te sterk in op de leeftijdsverdeling zodat deze steeds aan verandering onderhevig is.²⁵

Ondanks de tekortkomingen zijn beide bovenstaande technieken bruikbaar in de historische demografie en hebben reeds grote bijdragen geleverd tot de discipline. Zo zijn in figuur 3 de gegevens opgenomen uit het werk van Schofield en Wrigley dat handelt over Engeland

²⁰ R. Lee, "Estimating Series of Vital Rates and Age Structures from Baptisms and Burials: A New Technique", in: *Population Studies*, 28 (1974), 3, pp. 495-512 ; R. Lee, "Inverse Projection and Back Projection: A Critical Appraisal, and Comparative Results for England, 1539 to 1871", in: *Population Studies*, 39 (1985), 2, pp. 233-248 ; J. Oeppen, "Back Projection and Inverse Projection: Members of a Wider Class of Constrained Projection Models", in: *Population Studies*, 47 (1993), 2, pp. 245-267

²¹ E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871, a reconstruction*, Londen, Edward Arnold Ltd., 1981, p. 194

²² I. Devos en C. Vandenbroeke, "Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden", in: J. Art en M. Boone (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw*, Gent, 2004, p. 213

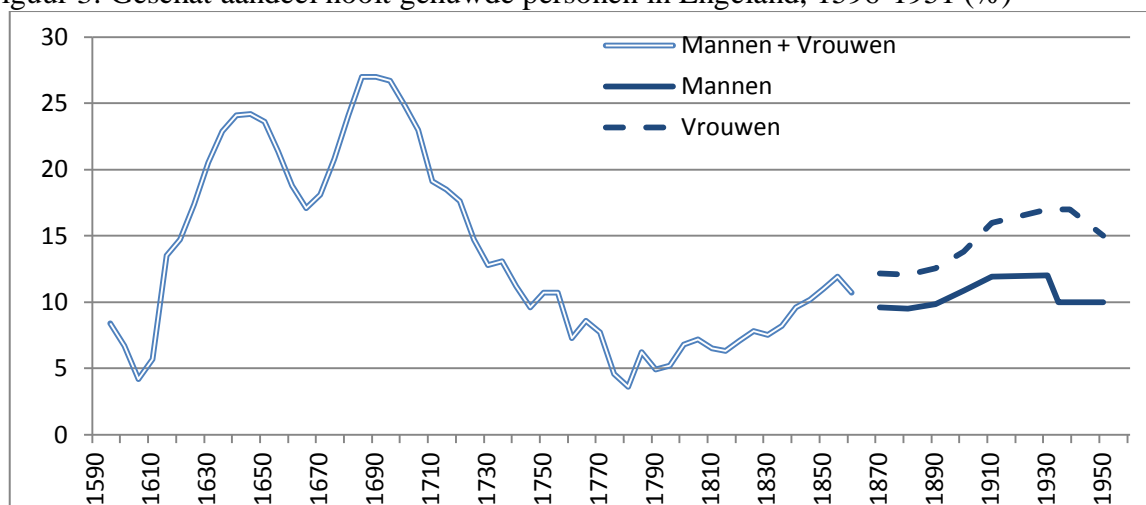
²³ E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871*, p. 194-199

²⁴ E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871*, p. 257-260

²⁵ R. Lee, "Inverse Projection and Back Projection: A Critical Appraisal, and Comparative Results for England, 1539 to 1871", p. 234

gedurende de Vroegmoderne Tijd. Via de techniek van de *back projection* hebben ze ons begrijpen omtrent het aandeel vrijgezellen in periodes waar er nauwelijks bronnenmateriaal voor handen is, vergroot.

Figuur 3. Geschat aandeel nooit gehuwde personen in Engeland, 1596-1951 (%)

Bron: E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871*, p. 260, p. 437

3.3. Volkstellingen

Vanaf het midden van de negentiende eeuw kwam in veel Europese landen de tendens opgang om systematisch de bevolking te registreren. Statistische informatie op vlak van geslacht, leeftijd, burgerlijke staat, beroep, etc. werd bijgehouden met een interval van ongeveer tien jaar. Met betrekking tot het onderzoek naar vrijgezellen zijn de volkstellingen een vitale bron. In deze scriptie hebben we het aandeel celibatairen voor het leeuwendeel van de Europese landen vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw kunnen berekenen via de tabellen die zijn bijgeleverd bij het werk van Franz Rochenbacher. Per land is het aandeel vrijgezellen voor beide geslachten op een bepaalde leeftijd in absolute cijfers weergegeven. Wanneer men het aandeel singles voor een welbepaalde leeftijd (M_SGL) deelt door de bevolking op deze leeftijd (M_TOT) en vervolgens vermenigvuldigt met een factor honderd dan bekomt men het percentage vrijgezellen op de gewenste leeftijd (%). In figuur is een voorbeeld opgenomen voor de volkstellingen van België. Via dezelfde werkwijze kunnen we het aandeel celibatairen voor verscheidene leeftijdscategorieën berekenen. Hierbij tellen we het aandeel vrijgezellen binnen de leeftijdsklassen op en delen deze vervolgens door het totaal aantal personen binnen de klasse. Wederom vermenigvuldigen we de uitkomst met een factor honderd om het percentage te bekomen.

Tabel 3. Werkwijze voor het berekenen van het aandeel vrijgezellen in België op basis van volkstellingen

AGE	YEAR	COUN	CODE	M_TOT	M_SGL	%
50	1846	211	B	28.555	4.319	15,1
50	1856	211	B	28.058	5.604	20,0
50	1866	211	B	26.220	5.303	20,2
50	1880	211	B	28.528	5.548	19,4
50	1890	211	B	30.469	5.451	17,9
50	1900	211	B	30.279	4.825	15,9

4. Methodologie

4.1. The Princeton European Fertility Project

In de jaren zestig en zeventig van de voorbije eeuw werd onder leiding van de Amerikaanse demograaf Ansley Coale een grootschalig project opgezet aan het *Princeton's Office of Population Research*. Op basis van provinciale en nationale data schetste men een beeld van de daling in de fertiliteit tijdens de negentiende eeuw op het Europese continent. Het EFP kende een gemeenschappelijke methodologie in de zoektocht naar data en het naar voorschuiven van de resultaten. Als analyse-eenheden deed men beroep op geaggregeerde gegevens van bestuurlijke entiteiten.²⁶ Men vatte de gevonden gegevens samen in vier indexen²⁷:

- I_f = verhouding van het aantal geboorten tot vrouwen in een bepaalde populatie wanneer deze onderhevig zijn aan maximale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers (zoals die van de Hutterieten)

$$I_f = I_m * I_g + (1 - I_m) * I_h$$

- I_g = verhouding van het aantal geboorten tot getrouwde vrouwen in een bepaalde populatie wanneer deze onderhevig zijn aan maximale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers
- I_h = verhouding van het aantal geboorten tot ongetrouwde vrouwen in een bepaalde populatie wanneer deze onderhevig zijn aan maximale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers
- I_m = verhouding van het aantal geboorten die getrouwde vrouwen zouden ervaren wanneer deze onderhevig zijn aan maximale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers tot het aantal geboortes bij alle vrouwen wanneer deze onderhevig zijn aan dezelfde maximale leeftijdsspecifieke vruchtbaarheidscijfers. Deze index toont de relatie aan tussen de echtelijke status en vruchtbaarheid. We kunnen deze index dan ook gelijk stellen met de nuptialiteit.

$$I_m = \frac{\sum_{a=15-19}^{a=45-49} m_a F_a}{\sum_{a=15-19}^{a=45-49} w_a F_a}$$

De onderdelen van de formule betekenen het volgende: m_a staat voor het aantal ongehuwde vrouwen, w_a is het totaal aantal vrouwen in de bevolking en F_a is de huwelijksvruchtbaarheidratio van de Hutterieten.²⁸

De index van de nuptialiteit kunnen we gebruiken om de Hajnal lijn te testen.²⁹ Het interval van I_m loopt van nul tot één. Een waarde van nul betekent dat geen vrouwen gehuwd zijn.

²⁶ Het gebruik van geaggregeerde data leidt, volgens John Brown en Timothy Guinnane, tot een efficiëntieverlies in de data. Ze werken hun argumentatie rond deze stelling uit in hun collectieve paper: J. C. Brown en T. W. Guinnane, "Two Statistical problems in the Princeton Project on the European Fertility Transition", Economisch Growth Center, Yale University

²⁷ <http://opr.princeton.edu/archive/pefp/indices.aspx>

²⁸ S.C. Watkins, "regional Patterns of Nuptiality in Europe, 1870-1960", in: *Population Studies*, p. 202

Een waarde van één wil zeggen dat alle vrouwen, op een leeftijd van 15 tot 49 jaar, gehuwd zijn. Wanneer we geen gegevens hebben over de huishoudens of percentages vrijgezellen in een bepaald land, kunnen we de index aanwenden. Er dient wel opgemerkt te worden dat met betrekking tot de index van de nuptialiteit er “*missclassifications*” of meetfouten kunnen bestaan. Dit weegt echter niet op tegen de voordelen die het EFP ons aanbiedt.³⁰

Ansley Coale geeft aan dat de lijn die Hajnal optekent tussen Sint-Petersburg en Triëst overeenkomt met de gegevens van het EFP. Ten westen van de lijn zouden de I_m waarde niet boven de 0,55 liggen, terwijl in Oost-Europa dit wel het geval was.³¹

Naast de indexen heeft Coale ook drie voorwaarden opgesteld die nodig zijn voor een succesvolle (S) demografische transitie: *Readiness*, *Willingness* en *Ability*. Ze beslaan respectievelijk economische, cultureel en ethische condities en de mogelijkheid tot verandering.³² Men kan de voorwaarden ook gebruiken voor de studies omtrent de nuptialiteit.

$$S = R \text{ AND } W \text{ AND } A \quad \text{or} \quad S = RWA$$

Ruth Dixon gebruikte in zijn werk, betreffende de intra-culturele variatie in de huwelijksleeftijd en het aandeel vrijgezellen rond het jaar 1960, de volgende determinanten: beschikbaarheid, mogelijkheid en wenselijkheid tot het huwelijk. Via de sekseratio, de economische en financiële draagkracht, en culturele factoren zoals de geletterdheidsgraad onderzocht Ruth het definitief celibaat bij mannen en vrouwen in Europa. We zien hier dat de auteur schatplichtig is aan de inzichten van Coale. Op het werk van Ruth komen we later in dit werk nog terug, namelijk in het hoofdstuk over de kwantitatieve factoren en hun invloed op de nuptialiteit.

4.1.1. Het concept ‘regio’

Het EFP deelde Europa op in delen met een gelijke nationaliteit, taal of dialecten. Dit wil zeggen dat ze aandacht schonken aan het belang van een gemeenschappelijke cultuur en achtergrond (lees: geschiedenis). Een regio vormt dus een geheel van kenmerkende instellingen en manier van leven. In relatie tot de fysieke omgeving ontwikkelen zich specifieke tradities die worden gerespecteerd door de inwoners. Wanneer veranderingen zich opdringen, zal getracht worden deze in te passen in de bestaande structuur waarbij continuïteit centraal staat.³³

Met betrekking tot de studie naar het aandeel vrijgezellen in het verleden is te zien dat er een grote variatie bestaat tussen regio’s. Het is daarom nodig aan te duiden hoe deze entiteiten naast een economische ook een culture structuur bevatten. In het deel betreffende de kritiek op de these van John Hajnal zal verder ingegaan worden op het belang van de opdeling in regio’s met betrekking tot het onderzoek naar huwelijkspatronen en het definitief celibaat.

²⁹ A. Plakans en C. Wetherell, “The Search for Place: East European Family History 1800-2000”, pp. 264-265

³⁰ C. Tilly, “The Decline of Fertility in Europe by Ansley J. Coale; Susan Cotts Watkins”, in: *Population and Development Review*, 12 (1986), 2, p. 323

³¹ A.J. Coale, “The Decline of Fertility in Europe from the French Revolution to World War II”, in: S.J. Behrman, L. Corsa jr., en R. Freedman (eds.). *Fertility and Family Planning: A World View*, Ann Arbor, University of Michigan Press, 1969, p. 12

³² R. Lesthaeghe, “Household Formation and the “Second Demographic Transition” in Europe and the US: insights from Middle Range Models”, p. 9

³³ A. Plakans en C. Wetherell, “The Search for Place: East European Family History 1800-2000”, p. 267 ; S.C. Watkins, “regional Patterns of Nuptiality in Europe, 1870-1960”, in: *Population Studies*, p. 210

4.2. Huishoudens en hun organisatie

Zoals reeds vermeld heeft het model dat Hajnal vooropstelde betrekking op zowel de intensiteit en timing van het huwelijk, alsook de structuur van de huishoudens. Naast het werk van Hajnal is ook dat van Peter Laslett een mijlpaal in het begrijpen van de samenstelling en het voorkomen van verschillende huishoudensvormen. In dit deel zullen we dan ook in gaan op de these van de beide onderzoekers. Men kan zich als lezer afvragen wat een uiteenzetting van de verscheidene vormen van huishoudens kan bijdragen tot het onderzoek naar vrijgezellen in de Europese geschiedenis? Het voorkomen van bepaalde organisatietypes met betrekking tot huishoudens geeft ons een beter inzicht in de leden van de desbetreffende huishoudens en hun huwelijksgedrag. In de veeltallige literatuur die verschenen is omtrent dit onderwerp wordt vaak aangeduid wat de verhouding is tussen de structuren van de huishoudens in bepaalde regio's en de nuptialiteit. Judah Matras toont aan dat er vier strategieën bestaan met betrekking tot de gezinsformatie. Er zijn vier combinaties mogelijk tussen enerzijds laat en vroeg huwen, en anderzijds een ongecontroleerde en gecontroleerde vruchtbaarheid.³⁴

De modellen van Hajnal en Laslett toe dat we het aandeel vrijgezellen binnen de verscheidene organisatiesystemen kunnen onderscheiden van de andere gezinsstructuren, die gehuwde personen bevatten. De geografische verspreiding van de organisatiesystemen laat ons toe om de gegevens die bekomen zijn door andere vormen van data, denk maar aan volkstellingen, te vergelijken met het voorkomen van een welbepaalde structuur van het huishouden.

In het vorming van huishoudens en gezinnen zijn twee zaken van essentieel belang: 1) het systeem van eigendomsbezit en de erfstructuur ; 2) de economische, en meer bepaald de manier van arbeidsorganisatie in de familiale relaties.³⁵

4.2.1. John Hajnal

Het kernpunt uit het werk van John Hajnal, namelijk '*Two kind of preindustrial household formation system*', is het onderscheid tussen de Noordwest-Europese eenvoudige gezinsstructuur die te vinden is in Scandinavische landen (met uitzondering van Finland), Engeland, de Lage Landen, Duitsland en Noord-Frankrijk, enerzijds en de samengevoegde huishoudens van elders anderzijds. De complexe huishoudens kwamen voor in Finland, de Baltische staten, Zuid-Frankrijk en Italië. In de onderstaande opsomming zijn Hajnal's bevindingen samengevat³⁶:

Twee organisatiesystemen met betrekking tot huishoudens in relatie tot het EMP volgens John Hajnal

1) Regels met betrekking tot de organisatie van het Noordwest-Europees simpel huishoudenssysteem.

A) Laat huwen voor beide geslachten (mannen: +26 jaar ; vrouwen: +23 jaar)

B) Na het huwelijk is het echtpaar baas over het eigen huishouden, met de man als hoofd

³⁴ J. Matras, "The Social Strategy of Family Formation: Some Variations in Time and Space", in: *Demography*, 2 (1965), p. 351

³⁵ H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 211

³⁶ J. Hajnal, "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System", in: *Population and Development Review*, 8 (1982), 3, pp. 451-452

- C) Voor het huwelijk circuleren jonge personen tussen huishoudens in hoedanigheid als dienstpersoneel.
- 2) Regels met betrekking tot de organisatie van het samengevoegde huishoudenssysteem.
- A) Vroeg huwen, meer voor mannen dan vrouwen (mannen: +/-26 jaar ; vrouwen: -21 jaar)
- B) Een jong echtpaar starten hun gezamenlijk leven meestal in een huishouden van een ouder koppel dat de leiding heeft of in een huishouden van een ongetrouwd persoon dat geldt als hoofd. Meestal vervoegd de vrouw het huishouden van haar echtgenoot waarvan hij deel uitmaakt.
- C) Huishoudens met enkele getrouwde echtparen kunnen uiteengaan om zo twee of meerdere huishoudens te vormen bestaande uit één of meer echtparen.

4.2.2. Peter Laslett

Als een reëliek op het model van Hajnal werkte Peter Laslett, die deel uitmaakte van de *Cambridge Group*, in 1972 zijn visie uit op de verdeling van het Europese continent volgens de huishoudensstructuur. Laslett zag een grotere variatie binnen en tussen de Europese regio's, met een duidelijk onderscheid tussen vier gebieden: Noord-West-, Centraal-, Zuid- en Oost-Europa. Deze onderverdeling steunt op onderliggende verschillen tussen de regio's op vlak van de organisatie van de huishoudens, huwelijksleeftijd, het belang van verwantschap en de werkverdeling binnen de huishoudens.³⁷

Zuid-Europa, of het gebied rond de Middellandse Zee, en Oost-Europa vertoonden een laag aandeel uitgebreide huishoudens. Deze structuur kwam echter wel veelvuldig voor in Centraal- en West-Europa. De uitgebreide huishoudens of *extended families* zijn te interpreteren als een simpel, nucleaire kerngezin plus één of meer verwanten die niet deel uitmaken van andere koppels. In de relatie met het aandeel vrijgezellen betekent dat de vorm 4b en 4c, zoals hieronder weergegeven in de tabel naar analogie van die van Laslett, personen bevat die mogelijks ongehuwd zijn. In deze structuur zouden de verwantschapsbanden relatief zwak zijn.³⁸ De formatie van dit type huishouden wordt gezien als het opzetten van een sociaal vangnet, aangezien ze vaak voorkomen in samenlevingen met een laag levensonderhoud.³⁹

Oost- en Zuid-Europa werd gekenmerkt door een hoog aandeel meervoudige huishoudens. Centraal-Europa had van deze vorm een laag aandeel. West-Europa op haar beurt kende een zeer lage vertegenwoordiging van dit type huishoudensformatie. De meervoudige huishoudens of *multiple families* bestaan uit meer dan één koppel die in dichte verwantschap staan met elkaar. De gezinssamenstelling wordt meestal bepaald door een samengaan of een splitsing van gezinnen in plaats van een huwelijk van het hoofd van het huishouden. Dit betekent dat in deze vorm het aantal vrijgezellen heel laag is, aangezien het gaat om koppels die gehuwd zijn. Er was een lage eerste huwelijksleeftijd, een hoog aandeel personen die huwden en hoog aandeel inwonende verwanten.

³⁷ P. Laslett en R. Wall, *Household and family in past time : comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from West Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 1972, pp. 526-527

³⁸ M. Szoltysek, "Spatial construction of European family and household systems: a promising path or a blind alley? An Eastern European perspective", in: *Continuity and Change*, 27 (2012), 1, p. 18

³⁹ A. W. Lewis, *The Theory of Economic Growth*, Homewood, Richard D. Irwin Inc., 1955, p. 113

Het aantal alleenstaande huishoudens was in deze gebieden dan ook bijna onbestaand, in tegenstelling tot multi-generationale, complexe vormen van huishoudens die gericht zijn op ‘afkomst’.⁴⁰

Tabel 4. Structuur van huishoudens: categorieën en klassen volgens Peter Laslett in 1972

1	Alleenstaanden	(a) Verweduwd (b) Vrijgezel, of burgerlijke staat onbekend
2	Geen gezin vormend	(a) Samenwonende ongehuwde broers en zussen (b) Samenwonende ongehuwde verwanten of andere (c) Niet-verwante personen
3	Eenvoudige huishoudens	(a) Gehuwde koppels (b) Gehuwde koppels met kind(eren) (c) Weduwes met kind(eren) (d) Weduwnaars met kind(eren)
4	Uitgebreid	(a) Uitgebreid: verticaal boven (b) Uitgebreid: verticaal onder (c) Uitgebreid: horizontaal (d) Combinatie 4a - 4c
5	Meervoudig huishouden	(a) Secundaire eenheid/eenheden opwaarts (b) Secundaire eenheid/eenheden neergaand (c) Eenheden allen op één niveau (d) <i>Frères</i> (e) Andere meervoudige huishoudens
6	Tussenliggende vormen	
	“stem families”	5b 5b + 5a 5b + 5a + 4a
	<i>Frères</i>	5d
	Alternatieve definities	5d + 5c 5d + 5c + 4c 5d + 5c + 4c + 2a

Bron: P. Laslett en R. Wall, *Household and family in past time*, p. 31 ; http://era.anthropology.ac.uk/era_resources/era/ascoli/ascpaper/laslett/laslett.html

Een opmerking op het werk van Laslett is dat hoewel hij een nuttig vergelijkingskader aanbiedt, hij geen oorzaken geeft voor verandering van de familiestructuur en het voorkomen van een bepaalde organisatie in een welbepaald gebied. Micheal Mitterauer introduceert daarom een begrip dat reeds in de antropologie in gebruik was, namelijk het ‘ecotype’. Binnen de discipline van de antropologie werd het begrip omschreven als een patroon van exploitatie van de hulpbronnen binnen een macro-economisch kader. Er is dus sprake van een supra-regionale arbeidsverdeling, die doordringt tot op het lokale economische niveau. Volgens Mitterauer verklaart het begrip voor een deel een grote variatie aan rurale

⁴⁰ A. Plakans en C. Wetherell, “The Search for Place: East European Family History 1800-2000”, in: R. Wall, T.K. Hareven en J. Ehmer, *Family History Revisited*, Londen, Associated University Press, 2001, p. 261-263, & M. Szoltysek, “Spatial construction of European family and household systems, p. 18

familievormen, alsook een grote diversiteit aan wijzigingen gestuurd door economische veranderingen in de rurale samenleving.

Er is een afhankelijkheid van de natuur en haar hulpbronnen die op hun beurt de exploitatiestructuur bepalen. Als gevolg ontstaan er verschillende productiewijzen die een bepaald gebied dominant zijn. De arbeidsorganisatie om de productie te sturen speelt een sleutelrol in de vorm van het huishouden. Op basis van bijkomstige arbeidskrachten, is er een opdeling te maken tussen twee types van rurale samenleving: het eerste doet beroep op *farmhands* of knechten, die gekenmerkt worden door een complete integratie in het huishouden voor een langere tijd, meestal één jaar of meer. Het tweede type bestaat uit dagarbeiders, die geen integratie kennen in het huishouden en voor een korte duur onder contract staan. Echter, er bestaan geen pure vormen van de types. Ze komen voor als een mengeling, waarbij één type steeds dominant is.⁴¹

4.3. The stem family

In het onderzoek met betrekking tot huwelijkspatronen en daarmee samenhangend huishoudenssystemen komt vaak het begrip *stem family* op de voorgrond. Hoewel Hajnal het concept links liet liggen en Laslett het zag als een vorm van het meervoudige huishouden, is het toch een sleutelbegrip in het begrijpen van de organisatie van de huishoudens.⁴²

Het begrip vond haar ingang in 1884 toen Frédéric Le Play het ter hand nam om familiaal gedrag aan te duiden dat over generaties heen stand hield. De *stem family* wordt gekenmerkt door het feit dat één gehuwd kind blijft inwonen bij de ouders. Een andere definitie, die we dan ook zullen gebruiken doorheen de rest van dit werk, houdt in dat het een huiselijke productie en reproductie eenheid was die in stand bleef over generaties heen, waarbij het patrimonium werd doorgegeven op een niet-egalitaire manier. Het feit dat men het kapitaal van het gezin, vaak in de vorm van eigendom, niet wenste op te delen door een gelijk erfstelsel voor iedere nakomling zorgde voor een hoog aandeel definitief celibatairen.⁴³ De ongehuwde verwanten, in de vorm van kinderen, nonkels en tantes, en jongere broers en zussen, waren een belangrijke aanwinst voor de *stem family*. Ze bleven tot aan het huwelijk in het ouderlijke huis. Dit gold meer voor de ongehuwde dochters dan voor hun mannelijke tegenhangers. Ze werden ingezet in het economische leven van het huishouden. Dit was ook het geval voor niet-verwant dienstpersoneel. Zij stonden in voor arbeid die het gezin niet wilde of kon uitvoeren.

Het feit dat de eigendom niet verdeeld werd, hield echter niet dat er geen complexe huishoudens (categorie 4 en 5 in de structuur volgens Laslett) bestonden in deze gebieden. Dit was het geval in Zuid-Frankrijk en Centraal-Europa.

Het systeem van de *stem family* was een auto-regulerend Malthusiaans model dat zich aanpaste aan de economische en demografische grillen. De overgang van bijvoorbeeld

⁴¹ M. Mitterauer, "Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy", in: *Journal of Family History*, 17 (1992), p. 142-143, 149-150

⁴² Voor een uitgebreid overzicht van de *stem family* in de Europese en Aziatische demografische geschiedenis zie: Fauve-Chamoux en Ochiai, *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th-20th centuries*. Bern, Peter Lang, 2009, 558 p.

⁴³ H.J. Habakkuk, "Family structure and economic change in nineteenth-century Europe", in: *The Journal of Economic History*, 15 (1955), 1, p. 6

alleenstaande naar complexe huishoudens ging soepel wanneer het nodig was. De *stem family* bleef de dominante familiestructuur tot in de negentiende eeuw.

Het gebruik van zowel het begrip ‘huishouden’ als ‘gezin’ in de wetenschappelijke literatuur toont aan dat we een onderscheid kunnen maken tussen *huishoudens* en *gezinstypes*. Huishoudens, zoals geconcipieerd door Peter Laslett, duiden op de structuur of organisatie van de personen die leven binnen de productie en reproductie eenheid. Gezinstypes, we onderscheiden er drie: patriarchaal, stem en onstabiel, duiden echter op de wijze waarop de macht en het kapitaal binnen een familie is verdeeld.

In het patriarchale gezinstype is het hoofd de centrale persoon binnen het huishouden. Hij heeft beschikkingsrecht over de economische organisatie en het hierdoor verworven kapitaal. Dit type kwam volgens Le Play voor in pastorale populaties en Russische landbouwers in het Oosten en Slavische volkeren in Centraal-Europa.

Het onstabiele gezinstype stond voor een egalitaire verdeling van de erfenis tussen de kinderen. De kinderen van het huishouden hadden beschikkingsrecht over het kapitaal dat ze vergaard hadden door arbeid. De West-Europese geïndustrialiseerde samenlevingen vertoonden volgens Le Play dit type.

De leden van de *stem families*, zoals reeds besproken, hadden zelfbeschikkingsrecht over het verworven kapitaal verworven door arbeid, maar stonden wel onder de hoede van het gezin en diens hoofd. Het doorgeven van het familiebedrijf kwam echter wel te beurt aan één erfgenaam.⁴⁴

4.3.1. The stem family as a limit of growth

Het concept van de *stem family*, zoals geconcipieerd door Peter Laslett, is sinds haar introductie bekritiseerd. Één van de grootste opponenten van Laslett’s invulling van het begrip *stem family* is de Amerikaan Lutz Berkner. Hij verzette zich tegen het louter bekijken als het gezin als een structuur en een simpele genealogische band. Berkner introduceert hierbij het begrip ‘family-cyclus’, waarbij de samenstelling van de huishoudens verandert doorheen de tijd. De leeftijd van de kinderen treedt hierbij op als belangrijke factor. Op jonge leeftijd konden deze niet bijdragen tot het gezin als productie-eenheid. Een oplossing hiervoor was het aantrekken van dienstpersoneel of familieleden. Het Laslett-Berkner debat, dat haar hoogtepunt beriket in de jaren tachtig van de twintigste eeuw, draaide dus rond de visie of het huishouden/gezin een structuur was of een cyclus doorging.⁴⁵

Michel Verdon zag conceptuele problemen bij de twee modellen, en stelde een nieuw begrip voor om de tekortkomingen van de andere modellen te gemoed te komen. Hij zette zich af tegen de multifunctionele definities van de huishoudens. Een gezin werd meestal gezien als een groep van samenwonenden, die deelnamen aan allerhande activiteiten zoals reproductie, productie, verdeling en consumptie. Verdon merkte op dat deze groepen enkel vergeleken konden worden als ze voldeden aan de combinatie van de verscheidene processen. Wanneer één van deze activiteiten ontbrak, dan was er van een vergelijking geen sprake. Daarom pleitte hij voor een unifunctionele visie op huishoudens.

Hij onderscheidde verschillende groepen: samenwonenden ; *domestic groups* (verdeling, consumptie en reproductie) ; productie. Elk van deze groepen kent een *limit of growth*. Dit is

⁴⁴ A. Fauve-Chamoux en E. Ochiai, “Introduction”, in: *The Stem Family in Eurasian Perspective*, p. 3, 7, 8, 17, R. Wall, “Ideology and Reality of the Stem Family in the Writings of Frédéric Le Play”, in: *The Stem Family in Eurasian Perspective*, p. 56-58, 62, 75

⁴⁵ M. Verdon, ‘The Stem Family: toward a general theory’, in: *Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1979), 1, p. 89 ; M. Duijvendak, *Sociale Geschiedenis: Theorie en Thema’s*, Assen, Van Gorcum, 1992, p. 32

de maximale bezetting/omvang die alle groepen moeten bereiken wanneer de condities gunstig zijn. Wanneer de grens wordt overschreden zal de groep uitelkaar breken in een nieuwe groep.

De *stem family* was volgens Verdon een samenwonende groep en geen gezin. De *stem family* toonde een grens aan de groei aan wanneer er normaalgezien maar twee gezinnen in familieverband samenwonen die hun maximale structurele uitbreiding kennen. De *stem family* is dan ook een grens aan de groepsomvang. De nieuwe concepten en definities die hierboven zijn voorgesteld zijn belangrijk in de vergelijking van samenlevingen en socio-economische groepen. Men kan enkel de *stem families* vergelijken in gebieden waarin deze voorkomen of waarin groepen groeien tot dit niveau. Het bestaan van de *stem family* voorspellen op basis van volkstellingen door simpelweg te kijken naar het samenwonen van twee gezinnen die verwant zijn, is volgens Verdon niet correct.

Uit het onderzoek naar enkele gebieden, waaronder Ierland, Baskenland en de Alpenvallei, die *stem families* bevatten filtert Verdon enkele overeenkomsten:

- 1) Een erfstructuur die geen scheiding van bezit toelaat en de terugtrekking van de vader uit de productiegroep wanneer hij fysiek niet meer instaat is.
- 2) De overdracht van de eigendom, direct of via een testament, vindt plaats bij het huwelijk van de erfgenaam.
- 3) Huwelijkspraktijken zijn gebaseerd op een overeenkomst. Er kan inmenging zijn van de ouders bij de partnerkeuze.
- 4) Er is zelden enige strikte regulering met betrekking tot het erven.
- 5) Familie- en gezinsrelaties zijn vergelijkbaar. Er is sprake van een spanning in de vader-zoon relaties
- 6) De schoondochter wordt afgeschilderd door het gezin als een ambivalent figuur die samen met de zoon streeft naar autonomie. Vaak is de relatie met het vrouwelijke hoofd gespannen.
- 7) Deze spanningen veroorzaakt door het inwonen van de schoondochter brengen speciale maatregelen met zich mee in de keuze van de echtgenoot van de erfgenaam.

De *stem stem family* stond in voor haar eigen productie en consumptie doormiddel van landbouw. De *residential group* kwam niet voor bij landbouwers *pure sang* of rijke landheren. De groep ontstond in een context van privaat eigenaarschap met betrekking tot de grond.⁴⁶

In zijn relaas weerlegde Verdon enkele assumpties die het concept van de *stem family* domineerden. Zo zou het, volgens Verdon, dichter aansluiten bij het nucleaire of kerngezin dan bij de *extended family*. Het is een samenwonen van kerngezinnen in bepaalde economische en ecologische omstandigheden.

De *stem family* is een adaptatie van de nucleaire familie bij nieuwe grenzen aan de groei. Een belangrijke conclusie die Verdon maakte, was het feit dat de *stem family* een relatief zeldzaam gegeven was in West-Europa. Het private eigenaarschap van grond kwam niet veel voor.

Een derde punt had betrekking op het erven door één erfgenaam. Hoewel dit een noodzakelijke voorwaarde was voor te kunnen spreken over een *stem family*, was het echter geen exclusief kenmerk. De keuze om het bezit niet te delen kwam ook voor in andere types van "*limiths of growths in residential groups*".

Dit laatste punt duidt wel aan dat een restrictief huwelijkspatroon in West-Europa werd gehandhaafd. Het feit dat het meer aansloot bij de nucleaire gezinnen, die een economisch

⁴⁶ M. Verdon, 'The Stem Family: toward a general theory', in: *Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1979), 1, p. 93-97

onafhankelijk huishouden opzetten, houdt de visie van een beperkend huwelijkspatroon in stand. We mogen ons echter niet blindstaren op de *stem family* als meetstaaf voor een hoog aantal celibatairen, aangezien volgens Verdon er ontkoppeling bestond tussen de onverdeelde erfstructuur en de *stem family*.⁴⁷

⁴⁷ G. Alter, "New Perspectives on European Marriage in the Nineteenth Century", in : *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 2

5. Oorsprong van het West-Europese huwelijkspatroon

Er is reeds aangehaald dat hoewel John Hajnal kan beschouwd worden als de vader van het EMP hij geen concrete oorzaken voor dit patroon naar voren schoof. De zoektocht naar de mechanismen van het EMP werd recentelijk opnieuw opgang gebracht door een artikel van Jan Luiten Van Zanden en Tine De Moor enerzijds en de werken van de Oostenrijkse onderzoeker Michael Mitterauer anderzijds.⁴⁸ Dit heeft als gevolg dat er momenteel twee theorieën circuleren over de opkomst en de oorzaken van het EMP.⁴⁹

5.1. These 1: *Girl Power* , De Moor & Van Zanden

Volgens Tine De Moor en Jan Luiten Van Zanden is het WEMP, dat op het einde van de Middeleeuwen is ontstaan, het gevolg van drie socio-economische en ideologische factoren: 1) het huwelijk was gebaseerd op een consensus tussen beide partners in plaats van ouderlijke inmenging, 2) de positie van de vrouw in de uitwisseling van bezit tussen de partners enerzijds, en ouders en kinderen anderzijds, en 3) de toegankelijkheid tot de arbeidsmarkt.

Het eerste punt uit de these luidt dat er een consensus of overeenkomst bestond tussen de partners om te huwen. Men ging vrijwillig over tot het huwelijk, zonder dat de ouders van de beide partijen zich menden in de partnerkeuze. In de loop van de Middeleeuwen verschoof het huwelijk van de huiselijke naar de kerkelijke invloedssfeer. De definitie van het huwelijk veranderde van een seculiere zaak waarbij de vrouw werd overhandigd door de vader aan de echtgenoot -in ruil voor een bruidsschat- naar een heilig sacrament waar de Kerk een monopolie op had. Hierbij stond de fysieke voltrekking van het huwelijk centraal. Volgens De Moor en Van Zanden lag in het noorden van Europa de nadruk op een overeenkomst tussen partners, terwijl het zuiden het lichamelijke aspect de basis van het huwelijk vormde. Christiane Klapisch-Zuber vermeldt dat seksuele reinheid verbonden was met de eer van de familie. In het mediterrane gebied waren vrijgezelle vrouwen daarom ondenkbaar, aangezien werd verwacht dat men moest huwen om de familie niet in diskrediet te brengen.⁵⁰

De suprematie van de Kerk inzake trouwen zorgde voor een neergang van de patriarchie. Dit hangt samen met het feit dat netgehuwden een eigen huishouden opstarten aangezien ze niet meer gebonden waren aan de ouderlijke invloedssfeer (neolocaliteit).

De consensus tussen mannen en vrouwen in Noord-Europa inzake huwen bood ook een grotere mate van gelijkheid tussen de partners. Dit manifesteerde zich in een sterkere onderhandelingspositie van de vrouw in de uitwisseling van bezit, wat tevens de tweede factor is volgens De Moor en Van Zanden in het ontstaan van het WEMP.

In het erfsysteem dat vorm kreeg in Noord-West Europa had de vrouw een evenwaardige plaats als de man, maar ze konden ook zelfstandig optreden. Dit laatste was niet het geval in de rest van Europa. Ook de timing in het erfsysteem verschilt. In de meer zuidelijke regio's hing het transfer van bezit meer samen met het huwelijk dan bij hun noordelijke tegenhangers. Daar kreeg men zijn deel van de erfenis in het meeste geval bij het overlijden

⁴⁸ T. De Moor & J.L. Van Zanden, "Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period", in: *Economic History Review*, 63 (2010), 1, pp. 1-33 ; M. Mitterauer, *Why Europe. The medieval origins of its special path*, Chicago en Londen, 2010

⁴⁹ P. Guzowski, "Origins of the European Marriage pattern at the turn of the Middle Ages from perspective of Polish history", p. 1

⁵⁰ M. Kowaleski met referentie naar C. Klapisch-Zuber, *women, familie and ritual in Renaissance Italy*

van de ouders of echtgenoot. In het zuiden was het de gewoonte om haar deel van de koek in de vorm van een bruidsschat te geven aan het begin van het huwelijk.

In een systeem waar de bruidsschat een grote waarde wordt toegekend moesten/konden vrouwen sneller huwen. Het bedrag liep immers op wanneer men gedurende lange tijd vrijgezel was. De kostprijs voor het weggeven van een dochter werd te hoog met de jaren, aangezien het huishouden van de echtgenoot moest gecompenseerd worden voor de jaren waarin er geen vrouw aanwezig was en dus ook niet bijdroeg.

Men moet dus in het achterhoofd houden dat de toegang tot de bezittingen die worden doorgegeven van ouder op kind in het zuiden samenhangen met het huwelijk. In het noorden kon men ouderlijke schenkingen ontvangen losstaand van of men gehuwd was al dan niet.

Het bovenstaande staat in nauw verband met de derde factor die De Moor en Van Zanden naar voor schuiven, met name de toegang tot de arbeidsmarkt. Volgens de onderzoekers was de ontwikkeling van de arbeidsmarkt cruciaal voor de consolidatie van de West-Europese huwelijkspatronen. Deze consolidatie zette zich door in de periode na de Zwarte Dood van 1348.⁵¹ De torenhoge mortaliteit zorgde voor een tekort de arbeidsmarkt die werd ingevuld door hoge lonen in het bijzonder voor vrouwen. Onderzoekers, zoals Rodney Hilton, merken op dat vrouwen en mannen in de late middeleeuwen voor hetzelfde werk evenveel verdienden.

Er waren echter verschillen op te merken tussen Noord en Zuid-Europa op het vlak van arbeidsparticipatie. In het Noordzeegebied steeg de deelname van vrouwen, terwijl in het zuiden van Europa dit minder het geval was omwille van factoren zoals het bruidsschatsysteem.

In het noorden kon men een eigen huishouden opstarten omwille van de schenkingen, voornamelijk in geldelijke vorm, die niet perse verbonden waren met het huwelijk. Wanneer men echter in het huwelijk trad, koos men voor een gezamenlijk beheer van het bezit. Vrouwen brachten dus bij tot het huishouden en konden hierdoor economische activiteiten uitoefenen. Wanneer de echtgenoot stierf kon de weduwe gebruik maken van het geaccumuleerde kapitaal. Dit in tegenstelling tot het zuiden waar men gescheiden rekeningen had. Bij het overlijden van de echtgenoot had men een grotere onzekerheid met betrekking tot de financiële situatie. Maar ook het vroeg huwen kon hen beletten tot het actief participeren op de arbeidsmarkt. Wanneer men vroeger in de echt verbonden was, was de kans op vroeg moederschap groter.

Niet alleen voor gehuwde vrouwen was er een verschil in werkgelegenheid tussen noord en zuid. In Noord-Europa was het geen uitzondering dat vrijgezelle vrouwen gingen werken als dienstmeid met als doel het accumuleren van kapitaal om het huwelijk en het verdere leven te financieren. In de meer zuidelijke regio's werd het beroep als dienstmeid gezien als een afbreuk en smet op de eer van vrouw, met als gevolg dat haar huwelijkskansen slonken. Dit geografisch verschil met betrekking tot het *servanthood* of *life-cycle service* was een kernpunt van het EMP.⁵²

Dit geografisch verschil heeft zich gedurende de Vroegmoderne Periode verder gezet. In Noord-Europese landen maakte het dienstpersoneel in 1800 tussen de tien à twintig percent uit van de totale bevolking. Vrouwen waren meer gegeerd dan hun mannelijke tegenhangers,

⁵¹ “We therefore hypothesize that the labour market for women thus played a key role in the genesis of the EMP. Increased access to employment after the Black Death may have set in motion a process resulting in the characteristic features of the EMP” , T. De Moor & J.L. Van Zanden, “Girl power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period”, p. 13

⁵² M. Kowaleski, “Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective”, p. 39

aangezien ze goedkoper waren en veelzijdiger in hun taken. Zo maakte vrouwen in de achttiende eeuw in Noorwegen 69 % uit van het dienstpersoneel.⁵³

De kernpunten uit het werk van Jan Luiten van Zanden en Tine de Moor kunnen we toetsen aan gegevens over het aantal celibatairen en de huwelijksleeftijd. Deze gegevens zijn echter zeer beperkt en enkel van toepassing op een bepaald aantal landen, waarvan Engeland en Italië de voornaamste zijn.

Uit een vergelijking van beide tabellen is op te maken dat Engeland een aanzienlijk groter aandeel vrijgezelle vrouwen kent dan Italië. De data die afkomstig zijn uit de financiële bron van de taxatie van hoofdgeld toont aan dat dertig procent van de vrouwelijke populatie ouder dan veertien jaar ongehuwd was. In de steden was een nog grotere proportie vrijgezellen op te merken.

De gegevens voor Engeland vertonen gelijkenissen met die voor het Europese vasteland: Reims, 41,2% in 1422, Freiburg 31% in 1447, en Zurich 49% in 1467. Een belangrijke rede voor de hoge waarden is het feit dat men als dienstpersoneel ging werken in de jaren vóór het huwelijk. Deze *life-cycle service* kwam, zoals reeds aangehaald door Van Zanden en De Moor, veelvuldig voor in Noordwest-Europa. In steden vonden veel vrouwen werk als dienstmeid, wat te zien is in de cijfers met betrekking tot de verhouding van vrouwelijk dienstpersoneel ten opzichte van de bevolking: 22,7% in Reims in 1422, 18,6% in Nuremberg in 1449, en 24,8% in Coventry in 1523. Maar ook op het platteland was er jobmogelijkheid voor het dienstpersoneel. De these dat de Zwarte Dood ruimte maakte voor een expansie van de vrouwelijke tewerkstelling wordt gedeeld door Jeremy Goldberg. Als gevolg werd het huwelijk uitgesteld of zelfs afgesteld. In andere woorden, er vond een consolidatie plaats van het Europese huwelijkspatroon.⁵⁴

Tabel 5. Percentage ongehuwde vrouwen in Italië en Engeland, 1372-1523

Italië

	Stad		Steden			Dorpen	
	Prato	Firenze	Firenze	6 grote steden	15 kleine steden	rond Firenze	rond Lucca
1372	1,5	--	--	--	--	--	--
1411	--	--	--	--	--	--	2,4
1427	5,4	3,8	21,4	18,2	17,7	18,0	--

Engeland

	Stad					Dorpen		
	Oxford	Carlisle	Colchester	Hull	Coventry	19 in Rutland	125 in Essex	Tax Overall
1377	41,2*	44,5*	39,7*	45,0*	--	32,6*	--	29,9
1381	--	--	--	--	--	--	39,8*	--
1523	--	--	--	--	43,0	--	--	--

Bron: M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective. Appendix: Demographic Tables", p. 326-327

Opmerkingen: * % ongehuwden (weduwen en vrijgezellen)

In de vijftiende eeuw brak in Engeland een tijd aan van economische recessie die de tewerkstellingsmogelijkheden voor vrouwen deed inkrimpen. Als gevolg hiervan huwden ze

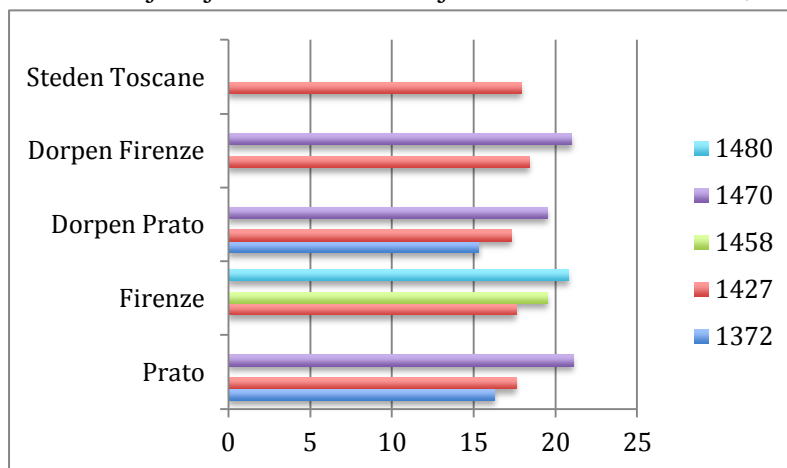
⁵³ In Finland was in 1800 10% van de bevolking werkzaam als dienstpersoneel, in Noorwegen was dit 14%, in Zweden 12% en in Denemarken 19%. B. Moring, "Nordic Family Patterns and the North-West European Household System", in: *Continuity and Change*, 18 (2003), 1, p. 82-83

⁵⁴ M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", pp. 41-48

vroeger, wat het aandeel vrijgezellen deed dalen. Dit is te zien in de data van het begin van de zestiende eeuw van Wrigley en Schofield.⁵⁵

Het bovenstaande wilt echter niet zeggen dat Zuid-Europa geen fluctuaties kende in de huwelijksleeftijd of het aandeel celibatairen. Tijdens de vijftiende eeuw is in Italië een tendens op te merken van later en minder frequent huwen. De impact van de mortaliteitscrisis in de vorm van de pest had ook hier waarschijnlijk het huwelijksgedrag aangepast. In figuur 4 zijn een aantal Italiaanse steden en dorpen weergegeven volgens hun huwelijksleeftijd. In elke entiteit neemt de leeftijd toe gedurende de vijftiende eeuw.

Figuur 4. Gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk van vrouwen in Italië, 1372-1480

Bron: M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective. Appendix: Demographic Tables", p. 326-327

5.2. These 2: *Hufenverfassung*, Mitterauer

De tweede theorie omtrent de oorsprong van het EMP en daarbij horende huishoudensorganisatie is van de hand van econoom en sociaal historicus Michael Mitterauer. Deze Oostenrijkse geschiedkundige richt zich voornamelijk op de evolutie van de huishoudsamenstelling, maar ook op de positie van jongeren in de samenleving.

Het WEMP, dat bestaat uit hoge huwelijksleeftijden en een groot aandeel celibatairen, is volgens Mitterauer onlosmakelijk verbonden met de manieren waarop huishoudens worden gevormd. Hij onderscheidt twee organisatievormen met elk een specifieke geografische verspreiding. In West-, Centraal- en Noord-Europa was er sprake van neolocale kernhuishoudens, met als kenmerk de inwoning van ongehuwd dienstpersoneel. Dit voorgaande, samen met het feit dat huwen enkel mogelijk was wanneer de man zijn plaats als hoofd van het huishouden had verworven, dreef de huwelijksleeftijd de hoogte in. Wanneer de vader stierf, werd er een nieuw hoofd van het huishouden aangesteld.

De oorsprong van deze organisatievorm is terug te voeren tot de vroege Middeleeuwen. Volgens Mitterauer bracht de verspreiding van het feodalisme tijdens de Karolingische periode in gebieden waar het Christendom voet aan grond kreeg, een specifiek type van

⁵⁵ M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", p. 48 ; E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871*, p. 260, p. 437 ;

familiestructuur met zich mee. De *hufenverfassung* (het hofsysteem) was gebaseerd op de *mansus*⁵⁶ en bepaalde de omvang van het bedrijf. Vanwege het belang van de *mansus* werden binnen de huishoudens geopteerd voor een nucleaire familiestructuur die de opdeling van het hof zou tegengaan. De unigentuur (één erfgenaam) was een vrijwaring van de *terra unius familiae*.⁵⁷ De late huwelijksleeftijd en het grote aandeel dienstpersoneel waren belangrijke kenmerken van de plattelandseconomie ten tijde van het hofstelsel.⁵⁸

In Oost- en Zuidoost-Europa kende men een andere vorm van huishoudens. Daar trok men men in bij de ouders van de man. Deze ‘patrilocaliteit’ had als gevolg dat samengestelde huishoudens ontstonden. Een belangrijk verschil met de kerngezinnen van het WEMP is het feit dat het gezag over het huis niet in de handen van de netgehuwde zoon wordt gelegd. De vader bleef als hoofd zijn autoriteit uitoefenen. Een ander verschil is de afwezigheid van inwonend dienstpersoneel. De huwelijksleeftijd was in deze contreien dan ook laag.

De positie van de jeugd in het huishouden en de samenleving verschilde naargelang het heersende familiesysteem. Maar de overheersende perceptie in vele delen van Europa was dat het bezitten van jeugdigheid, met andere woorden niet gehuwd zijn, een fase van onvolmaaktheid was.⁵⁹ In West-Europa, waar men later huwde, had men dus een langere periode van jeugd. Deze tijd werd afgesloten door het huwelijk dat hun positie als het ware veranderde van ondergeschikte naar hoofd binnen het huishouden. De langere periode waarin men werd beschouwd als jongere vulde men in met het plannen van het huwelijk door onder meer een partner te zoeken, professionele opleiding te genieten en het vergaren van kapitaal.

In Oost- en Zuid-Europa waar de ‘patrilocaliteit’ overheerste, kende de breuk van jeugd naar volwassenheid (lees: huwelijk) een andere invulling. Omwille van het feit dat de man was er sprake van een herschikking van zijn plaats *binnen* het huishouden. Voor zijn vrouwelijke tegenhanger was het huwelijk wel een abrupte scheiding, aangezien zij ging inwonen bij haar echtgenoot en zijn huishouden.

⁵⁶ Deel van het domein ten tijde van het hofstelsel.

⁵⁷ P. Guzowski, *Origins of the European Marriage Pattern at the Turn of the Middle Ages from the Perspective of Polish History*, p. 24

⁵⁸ M. Cerman, “Central Europe and the “European Marriage Pattern””: Marriage Patterns and Family Structure in Central Europe, sixteenth through Nineteenth Centuries”, in: R. Wall, T.K. Hareven en J. Ehmer (eds.) *Family History Revisited. Comparative Perspectives*, Londen, Associated University Press, 2001, p. 282

⁵⁹ M. Mitterauer, *A History of Youth*, Cambridge, Blackwell, 1992, p. 79

6. Evolutie van het West-Europese huwelijkspatroon

In dit deel gaan we in op hoe het *European Marriage Pattern* zich doorheen West-Europa verspreidde. We overlopen verscheidene thesen die in de laatste decennia geformuleerd zijn geweest.

6.1. Bottom up

Volgens de Daniel Devolder, die de link tussen het EMP en de evolutie van de agrarische structuren in West-Europa onderzocht, is de verspreiding van het EMP een *bottom up* fenomeen. Het uitstellen, dus in zeker mate ook afstel, van het huwelijk zou in de zestiende eeuw vanuit de lagere sociale klassen zijn doorgedrongen tot in de hogere niveaus van het sociale veld. Uit de data van tabellen 6 en 7 blijkt dat de adel in de periode voor de zestiende eeuw inderdaad een laag aandeel vrijgezellen kende. Ook de huwelijksleeftijd was bijzonder laag. De rede voor de vroege timing en de grote intensiteit van het huwelijk was hoogstwaarschijnlijk een mengeling van het beschikken over voldoende middelen om te kunnen huwen, het aanzetten van dochters om snel te huwen omwille van de hoog oplopende bruidsschat, en het beschermen van de status en de eer van de familienaam door enerzijds deze naam snel door te geven naar het nageslacht toe en anderzijds het voorkomen van schande door seksuele schande.

De elite concentreerde vanaf de zestiende eeuw, vanwege familiale redenen, zoals het behouden van een sterke naam en status, haar middelen bij één erfgenaam waardoor deze persoon, soms met enkele kinderen, een lage huwelijksleeftijd kende. Andere familieleden huwden later of soms helemaal niet. Dit is te zien in het verhoogde aandeel celibatairen naarmate de Vroegmoderne Periode vorderde. In de hoogste sociale klasse was het voor vrouwen, maar ook mannen, niet ongebruikelijk om in te treden in een klooster.⁶⁰ Zo bewijst het cijfermateriaal van de Katholieke Zuidwest Duitse Katholieke adel dat in de periode van zestiende en zeventiende eeuw ongeveer 25 procent van de mannen vrijgezel bleef. Wanneer men echter het percentage bijtelt dat zich aansloot bij een kerkelijke gemeenschap dan ligt het percentage rond de 35 à 40 procent.⁶¹ In het zestiende eeuwse Firenze was het aantal nonnen met een factor acht gestegen in vergelijking met de vijftiende eeuw, van 4 procent in de periode 1425-1499 tot 28 procent in 1530-1560. In 1552 was 11 tot 15 procent van de Florentijnse vrouwen toetreden als non.⁶²

Het aandeel vrijgezellen bij de elite zou hoger zijn bij vrouwen dan bij mannen vanwege het idee dat men niet onder haar stand mocht huwen⁶³, maar deze stelling hebben we in de data niet kunnen staven. Geografisch is een verspreiding van het platteland naar de steden op te merken. De armste van de landbouwgemeenschappen vertoonden dus als eersten het EMP waarna het zich verspreidde naar de elite, zowel ruraal als urbaan.

⁶⁰ M. Kowalseki, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", in: J.M. Bennet en A.M. Froide (eds.), *Singlewomen in the European Past, 1250-1800, 1955*, p. 61

⁶¹ J.J. Hurwich, *Noble strategies: marriage and sexuality in the Zimmern Chronicle*, Truman State University Press, 2006, pp. 69-70

⁶² M. Kowalseki, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", p. 43 met referentie naar het werk van R.C. Trexler, "Celibacy in the Renaissance: the Nuns of Florence", in: *Power and Dependence in Renaissance Florence*, Binghamton, Medieval and Renaissance Texts and Studies, 1993, pp. 15-16 en A. Molho, *Marriage Alliance in Late Medieval Florence*, Cambridge, Harvard University Press, 1994, pp. 306-307

⁶³ K. Lynch, "The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal", in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 85-86

Tabel 6.

Aandeel celibatairen (%) en gemiddelde huwelijksleeftijd bij de Engelse adel, 1330-1939

Cohort geboren	1330-1479	1480-1679	1680-1729	1730-1779	1780-1829	1830-1879	1880-1939
Mannen							
Leeftijd							
20-24	70,0	79,0	93,0	97,0	100,0	100,0	100,0
40-44	9,0	19,0	30,0	30,0	26,0	24,0	21,0
45-49	9,0	17,0	24,0	21,0	24,0	22,0	7,0
SMAM	22,4	24,3	28,6	28,6	30,5	30,0	30,0
Vrouwen							
20-24	42,0	45,0	75,0	76,0	89,0	80,0	93,0
40-44	7,0	6,0	17,0	17,0	15,0	25,0	10,0
SMAM	17,1	19,5	22,2	24,0	24,7	24,2	24,9
% Ongehuwde volwassen vrouwen	1550-1574	1575-1599	1600-1624	1650-1674	1700-1724	1750-1774	
		9,0	4,2	12,8	15,1	26,3	23,9

Bron: T.H. Hollingsworth, "A Demographic Study of the British Ducal Families", in: *Population Studies*, 11 (1957), 1, p. 14 ; M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", in: J.M. Bennet en A.M. Froide (eds.), *Singlewomen in the European Past, 1250-1800*, 1955, p. 336

Tabel 7. Huwelijksleeftijd bij een selectie van de Europese adel, 14de-19de eeuw

Aandeel vrijgezellen na 50 jaar				Huwelijksleeftijd			
Plaats	Periode	M	V	Land	Plaats	Periode	SMAM
Genève	1550-1599	9,0	2,0	Engeland	Bristol	1341-1428	16,8
	1600-1649	15,0	7,0		Londense kooplieden	1352-1509	17
	1650-1699	15,0	25,0	Londen	14 ^{de} -15 ^{de} E	19,1	
	1700-1749	29,0	29,0	Duitsland	Frankfurt	14 ^{de} -15 ^{de} E	18,8
	1750-1799	19,0	31,0		Württemberg (stedelijk)	16 ^{de} eeuw	21,4
	1800-1849	22,0	25,0	Nederland	Zierzeke (stedelijk)	1500-1549	25,3
	1850-1899	15,0	17,0				

Bron: J. Hajnal, "European Marriage Patterns in Perspective", p. 114 ; M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", p. 326

De evolutie van het EMP zou omgekeerd evenredig zijn aan de *top down* verspreiding van de vruchtbaarheidscontrole tijdens de demografische transitie in de negentiende eeuw.⁶⁴ De bovenste laag van het sociale spectrum begon echter met geboortebeperving in de late zeventiende eeuw.⁶⁵ Dit betekent niet dat het EMP verdween bij de elite. De vruchtbaarheidsbeperving werd gecombineerd met de karakteristieke kenmerken van het West-Europese huwelijkspatroon. Op de verspreiding van de vruchtbaarheidscontrole komen we terug in deel negen dat handelt over de Tweede Demografische Transitie.

6.2. Theorieën met betrekking tot het EMP

Volgens Daniel Devolder zijn de theorieën die handelen over het EMP in te delen in minstens vier groepen: 1) De opkomst van het individualisme en de kapitalistisch ethiek ; 2) de relatie

⁶⁴ D. Devolder, p. 5-6

⁶⁵ K. Lynch, "The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal", in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 92

met het nucleaire gezin ; 3) het EMP als inleidende fase van de demografische transitie ; 4) het EMP als Malthusiaanse *preventive check*. Devolder evalueert deze vier verscheidene theorieën op twee criteria: enerzijds het belang dat werd gehecht aan het huwelijk van de vrouw⁶⁶ en anderzijds de klemtoon die werd gelegd op de oorzaken en effecten van de verspreiding van het EMP.

Op basis van deze criteria concludeert de auteur dat het EMP kan gezien worden als een Malthusiaanse maatregel op snelle demografische groei.⁶⁷

6.2.1. EMP als preventive check

In zijn werk ‘First Essay on Population’ beschreef Malthus de relatie tussen bevolking en voedselvoorraad. De exponentiële groei van de bevolking overstijgt na een tijd de rekenkundige lineaire groei van de voedselvoorraad met een demografische crisis als gevolg. Via enerzijds *positive checks* en anderzijds *preventive checks* kan men deze crisis tegengaan. In dit licht was laat of zelfs niet huwen een manier om de verarming van het gezin tegen te gaan. Het huwelijkspatroon, onder invloed van een regulering van hogerhand in de vorm van wetten, dat heerste in West-Europa kan dus gezien worden als een voorbeeld van een *preventive check*.⁶⁸ Ook de toegang tot eigendom en dus kapitaal zijn een vorm van preventieve regulator zijn. De *stem family* als dominante gezinsorganisatie in een bepaalde regio kan dus, via haar niet-egalitaire verdeling van het patrimonium, een manier zijn om de bevolking te vrijwaren van een demografische crisis.⁶⁹

In navolging van Malthus erkende ook Le Roy Ladurie dat de demografische groei werd gediceerd door een plafond. In pre-industriële populaties waren er perioden van lage groeiritmes omwille van de overbevolking. Hij ontwikkelde het ‘Poitrineau model’, dat een relatie ziet tussen de grootte van agrarische eigendommen en demografische patronen.⁷⁰ Het aantal en de grootte van de landbouwbedrijven zijn een indicator voor het demografisch plafond. Het regroeperen of de opdeling van de eigendommen worden hierbij onder de loep genomen. Naast de landbouwbedrijven, die onderhevig zijn aan interne fragmentering, ziet hij dat grotere landgoederen stabiel bleven. Beide structuren hielden elkaar in evenwicht. Het ontbreken van data om de these te testen is in de hedendaagse wetenschappelijke literatuur zeer schaars. Verder onderzoek dringt zich op om de these te testen op grootschalig gebied. Zo zouden we een link kunnen zien tussen de nuptialiteit en de omvang van de landbouwbedrijven binnen Europa in de Vroegmoderne Periode.

Naast Le Roy Ladurie heeft ook Jacques Dupâquier oog voor het feit dat later huwen en niet huwen, een *preventive check* zijn. De Franse historische demograaf hield zich echter niet aan de klassieke Malthusiaanse theorie. De *preventive checks* interpreteerde hij als inherent aan de territoriale organisatie van de samenleving. Dit wil zeggen dat de relatieve densiteit van de verscheidene nederzettingen, in deze context te interpreteren als parochies, niet territoriaal gelijk was. Hij verwerpt hierbij het concept van de *positive checks*. Volgens hem zijn deze

⁶⁶ Devolder ziet namelijk het EMP als een model voor vrouwen, aangezien veranderingen in de huwelijksleeftijd en het aandeel vrijgezellen bij deze sekse beter zichtbaar is. Devolder p. 3

⁶⁷ D. Devolder, p. 6

⁶⁸ G. Alter, “New perspectives on European marriage in the nineteenth century”, in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, p. 2 ; E. Van De Walle, “Marriage and Marital Fertility”, in: *Daedalus*, 97 (1968), 2, p. 486, voetnoot 2

⁶⁹ Fauve-Chamoux en Ochiai, *The Stem Family in Eurasian Perspective*, p. 6

⁷⁰ Het ‘Poitrineau model’ is vernoemd naar Abel Poitrineau, een Frans geschiedkundige die onderzoek voerde naar de Auvergne streek in Frankrijk. Cf. A. Poitrineau, *La vie rurale en Basse-Auvergne au XVIIIe siècle, 1726-1789*, Paris, Presses universitaires de France, 1965, 2 volumes.

geen verklaring voor de mortaliteitscrisissen, aangezien ze niet automatisch voorkwamen in overbevolkte gebieden. Crisissen kwamen, volgens Dupâquier, voor wanneer het groeiritme van een bevolking was gestagneerd voor een bepaalde tijd.

Volgens de auteur bleef de bevolkingsdichtheid op het parochiaal niveau stabiel doorheen de Vroegmoderne Tijd. Deze bestendigheid van de menselijke densiteit staat in contrast met de grote geografische variatie in relatieve densiteit. Hij verklaard dit contrast aan hand van het huwelijkspatroon in het Ancien Régime dat bestond uit drie regels:

- 1) Geen buitenechtelijke conceptie
- 2) Ouders en gehuwde kinderen wonen niet samen in hetzelfde huis
- 3) Neolocaliteit

De theorie van Dupâquier sluit aan bij die van Jan Luiten Van Zanden en Tine de Moor, en Micheal Mitterauer. De economische onafhankelijkheid en het opzetten van een huishouden los van dat van de ouders waren belangrijke kenmerken van het huwelijk in de Vroegmoderne West-Europese samenleving.

Het drieledig model van Hofstee

De Nederlandse demograaf Willem Evert Hofstee ontwikkelde in relatie tot zijn studie van Nederland in de negentiende eeuw een model bestaande uit drie fasen dat demografische verschuivingen moest verklaren. De aanvangsfase benoemde hij als een klassieke agrarische-ambachtelijk reproductiepatroon. Hierbij was het huwelijk enkel mogelijk wanneer men een bepaald niveau van levensonderhoud had bereikt dat overeenkwam met zijn/haar beroep en sociale status. Het model is zowel toepasbaar op de stedelijke als op de landelijke context. De demografische impact werd beperkt door een financiële instapdrempel die de *preventive check* in leven houdt.

De tweede fase is deze van een proletarisering van de bevolking die werd ingezet door de ontwikkeling van de industrialisering. De veranderende sociale verhoudingen en de nieuwe economische mogelijkheden erodeerden het klassieke reproductiepatroon van de eerste fase. De huwelijksleeftijd daalde en het huwelijk kwam frequenter voor. Tijdens deze tweede tussenfase stegen de geboortecijfers wat resulteerde in een verhoogde bevolkingsdruk. In het hoofdstuk: ‘neergang van het EMP’ bespreken we de verhouding tussen de modernisatie en industrialisatie, en het aandeel celibatairen.

De derde fase van een modern dynamisch cultureel patroon werd gekenmerkt door de invoering van een moderne vruchtbaarheidscontrole.⁷¹

6.2.2. Het economisch-demografisch evenwicht

Wanneer we verder bouwen op de bovenstaande gegevens, dan kunnen we het model dat Engelse econoom James Foreman-Peck ontwierp hierop betrekken.⁷² Ook hij beschouwde de *positive check* van Malthus als een minimale factor in de relatie tot de bevolkingsgroei. Foreman-Peck laat hij dan ook het mechanisme dat voorschrijft dat overlijdensratio's

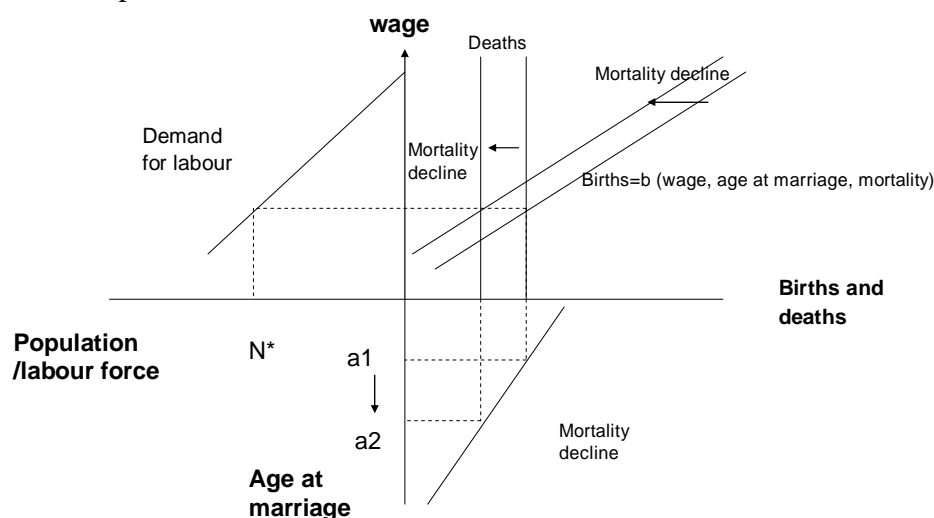
⁷¹ T. Engelen en J. Kok, “Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960”, in: *Population*, 58 (2003), 1, p. 70-71 ; E.W. Hofstee, “Regionale verscheidenheid in de ontwikkeling van het aantal geboortes in Nederland in de 2de helft van de 19de eeuw”, *Akademiedagen*, VII, 1954, pp. 59-106 ; E.W. Hofstee, *Korte demografische geschiedenis van Nederland van 1800 tot heden*, Haarlem, Fibula/Van Dishoeck, 1981, 140 p.

⁷² J. Foreman-Peck, “The Western European Marriage Pattern and economic development”, in: *Cardif Economics Working Papers*, 15 (2009), p. 1-31

afhankelijk zijn van loonratio's achterwege. Volgens de onderzoeker zijn de timing van de gezinsformatie en de leeftijd van het eerste huwelijk bij vrouwen gerelateerd aan de levensdoelen en beperkingen van de huwelijkspartners. Er is een wisselwerking tussen het aantal kinderen (kwantiteit), de investering die in hen wordt gedaan (kwaliteit) en goederen en diensten, zoals voedsel en kledij. Er is dus sprake van een economie van het huishouden die erop gericht is de drie bovenstaande doelen in te vullen volgens hun beschikbare tijd en kapitaal.

In de onderstaande figuur is het model van Foreman-Peck opgenomen. Volgens hem hebben verbeteringen inzake mortaliteit lagere geboortecijfers, en een hogere huwelijksleeftijd als gevolg. Met betrekking tot het onderwerp van deze scriptie, kan het vermoeden bestaan dat net zoals de huwelijksleeftijden stijgen, ook het aandeel vrijgezellen toeneemt. Aangezien er minder personen sterven dient er zich een verschuiving op te doen binnen het huishouden op vlak van het kapitaal en de tijd.⁷³ De beste manier hiervoor is via migratie en de *preventive check* van later huwen en zelfs afstel. Als gevolg hiervan dalen de geboortecijfers.

Figuur 5. Economisch model van het huishouden: post-middeleeuwse mortaliteitsdaling, of West- versus Oost-Europa

Bron: J. Foreman-Peck, “The Western European Marriage Pattern and economic development”, in: *Cardif Economics Working Papers*, 15 (2009), p.7

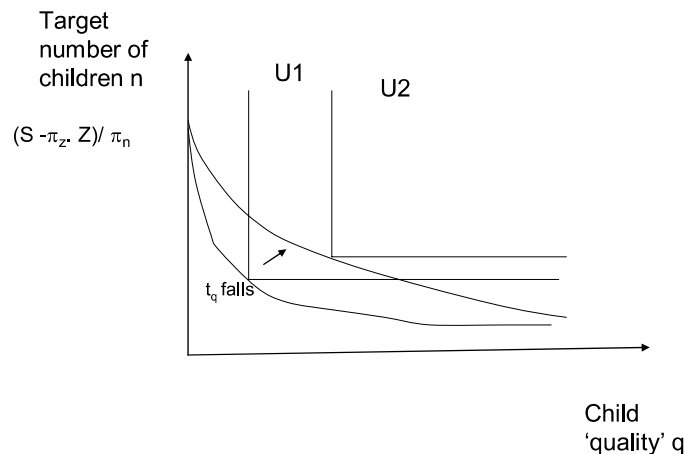
Naast het aantal kinderen (n), heeft het model ook oog voor de kwaliteit van de nakomelingen (q). Door de daling van de mortaliteit en geboortecijfers, stijgt de huwelijksleeftijd en is meer ruimte om het voor een grotere investering in de kwaliteit van het kind, zoals scholing, gezondheidszorg, etc. De causale link tussen de latere huwelijksleeftijd en de grotere ‘kwaliteit’ van het kind is de grotere huishoudelijk investering in menselijk kapitaal via de ervaring en opleiding van de moeder. Moeders die voor de reproductie gingen werken als dienstmeid vergaarden ervaring die kon worden ingezet in de het verkleinen van de tijdskosten (tq) van de investering in het menselijk kapitaal van het kind. Er is een verschuiving te zien naar een grotere kwaliteit en een kleinere kwantiteit van kinderen. Philippe Ariès duidt deze tijd dan ook toepasselijk aan als “*the king child era*”, omwille van de sentimentele en financiële investering in de nakomelingen.⁷⁴ De kinderen hebben als

⁷³ K. Davis, “The Theory of Change and Response in Modern Demographic History”, in: *Population Index*, 29 (1963), 4, p. 358

⁷⁴ R. Lesthaeghe, *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*, p. 3, met referentie naar: Ph. Ariès, *Centuries of Childhood – A Social History of Family Life*, New York, Random House

gevolg een betere productiviteit wanneer ze beginnen aan hun professionele carrière, wat de economie ten goede komt.⁷⁵ Ook Kingsley Davis ziet in West-Europa een sociale structuur die gehuwde koppels er toe verplicht hun kinderen te onderhouden. Hij linkt dit aan het nucleaire gezinstype dat een beperkte omvang kende, zodat de middelen van het gezin konden worden ingezet om het beperkt aantal kinderen een zo goed mogelijk opvoeding te geven.⁷⁶

Figuur 6. Huwelijksleeftijd en de investering van het huishouden in kinderen: een daling in de tijdskosten van de kwaliteit van het kind

Bron: J. Foreman-Pecker, "The Western European Marriage Pattern and economic development", in: *Cardif Economics Working Papers*, 15 (2009), p.7

De opleiding van de moeder bepaalde niet alleen het aantal kinderen en de 'kwaliteit' van het kind, maar ook wanneer men in het huwelijk trad. De scholing vergt een afhankelijkheid van ouders om hun kind te onderhouden tijdens de periode van de opleiding. Ook de tegenstrijdige rollenverhouding tussen enerzijds de schoolgang en anderzijds het huwen, dat werd gezien als een transitie naar het volwassenom, was een factor in het uitsel van het huwelijk. In het hoofdstuk met betrekking tot de variabelen die een rol spelen op het aandeel celibatairen in een samenleving gaan we in op de alfabetiseringsgraad. Hoe hoger de graad van geletterdheid, hoe later men huwde en des te groter de kans om vrijgezel te blijven.⁷⁷

6.2.3. Reféodalisation

Er is reeds aangehaald dat er een verband bestaat tussen de landbouweconomie en haar organisatie en de demografische patronen, meer bepaald de nuptialiteit. We moeten echter een onderscheid maken tussen het erfsysteem en het beheer van de grond of de land/arbeid ratio. Dit laatste is een belangrijke factor in de vorming van een landbouwgezin.⁷⁸

⁷⁵ J. Foreman-Pecker, "The Western European Marriage Pattern and economic development", in: *Cardif Economics Working Papers*, 15 (2009), p. 4-13

⁷⁶ K. Davis, "The Theory of Change and Response in Modern Demographic History", p. 357

⁷⁷ O. Tóth, "Sociological and Historical Aspects of Entry Into Marriage", in: *Journal of Family History*, 19 (1994), 4, p. 353 ; G. Algoet en C. Vandenbroeke, "Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid Zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw – ca. 1870)", in: *Jaarboek voor de Geschied- & Heemkundige Kring 'De Gaverstreke'*, 5 (1977), p. 158

⁷⁸ In een ideaal situatie waar goede grond overvloedig is en de arbeid schaars, en er geen beperkingen zouden zijn op de beschikbaarheid van het land door de institutionele structuur, dan zouden er gezinsboerderijen ontstaan. Hierbij zou er een universeel huwelijkspatroon ontstaan. In de slecht denkbare situatie zijn er geen vrije gronden en groeit de bevolking aan waardoor er een lagere land/arbeidsratio is. Als gevolg zal er een grens

In de zestiende eeuw kende men het fenomeen van de *reféodalisation*. Dit nieuwe feodalisme van de landbouweconomie binnen Europa betekende een tendens van concentratie van landeigenaarschap bij de elite, namelijk de adel, bourgeoisie en in mindere mate de kerk. Dit was nadelig voor de landbouwsamenleving. De verslechterde levensomstandigheden van de boeren wordt ook aangeduid met het begrip *réaction seigneuriale*.⁷⁹

De elite kende een hernieuwde interesse in landerijen na hun terugtrekking sinds de ondergang van de ‘klassieke’ feodaliteit die eindigde in de veertiende eeuw. Via het overkopen of zelfs gewelddadige onterving van de landbouwers kreeg de bovenste sociale klasse hand in de productie op het platteland. De manier van exploitatie van het land in de handen van niet-landbouwers bracht een opdeling van het Europese continent met zich mee in twee zones die elk hun eigen agrarisch systeem kenden. Aldo De Maddalena verdeelde Europa op in, met als grens de Elbe, een westelijk deel dat werd gekenmerkt door *Grundherrschaft* en een oostelijk deel gekarakteriseerd door *Gütherrschaft*.

In het westen werd de grond van de elite verpacht aan huurders die het bewerkten voor hun eigen rekening, echter onder nauw toezicht van de eigenaar van de landerijen.

Het oosten kende een direct bestuur van de eigenaar die grotere landgoederen uitbaatte via herendiensten of lijfeigenschap. De studie van Helena Chojnacka met betrekking tot Rusland in navolging van het EFP sluit aan bij de stelling van De Maddalena en Devolder. Naast het lijfeigenschap als regulerende factor in het landbezit, was er ook een rol weggelegd voor de basis organisatie-eenheid, namelijk de dorpsgemeenschap. Zoals reeds besproken was de land/arbeid ratio van belang in de vorming van huishoudens en de nuptialiteit. Rusland was een onderbevolkt land met meer landerijen in verhouding tot arbeid. Er was zo’n negen hectare grond per man beschikbaar. Dit staat in contrast met de rest van Europa met haar vijf à zes hectare. De hoge land/arbeid ratio was één van de oorzaken van het blijvend bestaan van het lijfeigenschap, omdat het de grondtoewijzing bepaalde onder de leden van de dorpsgemeenschap. In deze agrarische structuur kreeg elk landbouwhuishouden zoveel stukken land afhankelijk van de hoeveelheid arbeiderseenheden, zoals gehuwde koppels. De hoeveelheid arbeid het gezin van de lijfeigene verzette op het land van de heer was allesbepalend voor de toewijzing van gronden. Als gevolg werd de sociale en economische positie van de landeigenaar gemeten op het aantal personen (of zielen) hij bezat. De nood aan arbeid bracht op haar beurt ook de vorming van uitgebreide patriarchale gezinnen en een bijna universele nuptialiteit met zich mee.

In de negentiende eeuw waren deze uitgebreide patriarchale gezinnen dominant in Rusland.⁸⁰ In deze patrilocale huishoudens woonden meerdere generaties samen en stonden onder het gezag van get hoofd. Er was sprake van een mannelijk egalitair erfsysteem. Huwen was een economische aangelegenheid omwille van de land/arbeid ratio. Het huwelijk van een zoon betekende een nieuwe werkkraft, een bruidsschat en een supplementair stuk land. Vrouwen hadden een ondergeschikte rol binnen het gezin en werden aangespoord om vroeg te huwen. Hier gelden zowel de *pull* factor van haar echtgenoot als de *push* factor van haar gezin. Het huwelijk kwam in de invloedssfeer van de ouders terecht en werd voor de kinderen opgezet.

ontstaan op de vorming van nieuwe huishoudens door het onderverdelen van het land onder alle kinderen. Er zal een restrictief huwelijkspatroon optreden.

H. Chojnacka, “Nuptiality patterns in an agrarian society”, in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 209

⁷⁹ *Réaction seigneuriale* wordt meestal gebruikt voor kortere periodes, namelijk de tweede helft van de zestiende eeuw, het einde van de zeventiende eeuw en de decennia voorafgaand aan de Franse Revolutie. *Reféodalisation* wordt op zijn beurt gebruikt voor de periode tussen de vijftiende en achttiende eeuw. D. Devolder, p. 11

⁸⁰ H. Chojnacka, “Nuptiality patterns in an agrarian society”, in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 211

Als gevolg van dit alles ontstond een universeel huwelijkspatroon waarbij iedereen zich kon verbinden in de hecht, ook personen met een fysieke of mentale achterstand.

Vanuit de centrale en lokale overheid werden wetten doorgevoerd in het begin van de zeventiende eeuw die landeigenaars verplichte hun lijfeigenen te laten huwen op jonge leeftijd. Indien hier geen navolging aan kwam, dan verkregen hun onderdanen vrijheid. De regulering kwam er op aandringen van landgoedeigenaren die het aantal lijfeigen wouden zien groeien.⁸¹

Waar de Orthodoxe kerk voet aan grond had gevonden, zoals dat het geval was in Rusland, had men wetten die een minimum, en erg jonge, huwelijksleeftijd voorschreven. In de achttiende eeuw was deze voor vrouwen dertien jaar en voor mannen vijftien jaar. Dit toont aan dat huwen niet getriggerd werd door een specifieke toestand in de levenscyclus, maar door het bereiken van een bepaalde leeftijd.⁸²

Zuid-Europa kende een variant van het *Gütherrschaft* systeem. In Italië en Centraal- en Zuid-Spanje had men geen lijfeigenschap.

De dichotomie van het agrarisch Europa doet sterk denken aan de tweedeling die John Hajnal veronderstelde met betrekking tot het EMP. In relatie tot de oorsprong van het huwelijkspatroon in West-Europa leent de these van Mitterauer, die stelt dat de origine van het EMP lag in de feodaliteit van de Vroege Middeleeuwen en bestond uit het doorgeven van de *mansus* van generatie op generatie via steeds één erfgenaam, zich tot de verdere evolutie van het huwelijkspatroon doormiddel van een hernieuwde feodaliteit.⁸³

Devolder maakt echter de terechte opmerking dat in de theorie van Hajnal, en bijkomstig ook deze van Mitterauer, het landbezit werd doorgegeven van generatie op generatie, maar in de *reféodalisation* kende men in West-Europa een korte termijnpacht van enkele jaren. Er is dus een contradictie tussen het *hufenverfassung* en de korte termijnpacht. De vraag is of beide theorieën te combineren zijn?

De verspreiding van het nieuwe feodalisme en de overname van het land in de handen van de elite bracht de constructie van *sharecropping* boerderijen. Volgens John Shaffer is er een relatie tussen de verspreiding van het *sharecropping* en de opkomst van samengevoegde huishoudens in de vorm van *frères*. Dit zou plaats hebben gevonden in West-, Midden-, en Zuid-Frankrijk, het Noord-Westen van Spanje, Midden-Italië en delen van Zuid-Duitsland.⁸⁴ Volgens Devolder zou in deze gebieden de huwelijksleeftijd stijgen.

De meer noordelijke gebieden van Europa kenden een pachtstructuur die zich doorzette in de zestiende eeuw, wat de instapleeftijd voor te huwen deed stijgen. In de achttiende eeuw brak echter de relatie tussen het restrictief huwelijkspatroon en de toewijzing van het land door niet-landbouwers. In Noord-Frankrijk, Engeland, België en Nederland was er een daling van de huwelijksleeftijd.⁸⁵ In Zuid- en Centraal Europa steeg deze echter.⁸⁶

⁸¹ H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 209-212

⁸² M. Mitterauer en A. Kagan, "Russian and Central European Family Structures: a Comparative View", in: *Journal of Family History*, 7 (1982), 1, p. 117

⁸³ Devolder, p. 11-12

⁸⁴ J. W. Shaffer, *Family and Farm. Agrarian change and household organization in the Loire Valley 1500-1900*, Albany, State University of New York Press, 1982,

⁸⁵ Wanneer deze stelling van Devolder willen toepassen op het aandeel celibatairen, moet dit sterk genuanceerd worden omwille van het beperkte bronnenmateriaal. In Grafiek... is te zien dat de proportie vrijgezellen in Engeland sterk daalt, maar die in Frankrijk neemt juist gestaag toe. Voor België en Nederland zijn er geen bronnen beschikbaar.

⁸⁶ Devolder, p. 11-25

Wanneer we de theorie van Frédéric Le Play in rekening brengen met het bovenstaande dan kunnen we een volgende scénario naar voor schuiven: volgens Le Play is er een evolutie merkbaar van de *extended family* of het uitgebreide huishouden naar een nucleair familie type met de *stem family* als tussenfase.⁸⁷ De *frères* zouden we kunnen zien als de uitgebreide huishoudens. Deze waren vertegenwoordigd in Zuid- en Centraal Europa en kenden een stijging van de huwelijksleeftijd. In Noord-Europa was er de korte termijnpacht en alsook een stijging van de huwelijksleeftijd. De overgang van een generatiegerichte landoverdracht naar een korte termijnpacht bracht een meer beperkend huwelijkspatroon met zich mee in West-Europa. De toewijzing van het land, en de daarbij horende onzekerheid, door de elite deed de leeftijd om te trouwen stijgen, en dus ook het aandeel vrijgezellen.

In een tweede fase zou er een overgang zijn naar de *stem family* die ook een restrictief huwelijkspatroon kende. Deze gezinsstructuur kende wel een erfstelsel waarbij de grond werd doorgegeven aan één erfgenaam. Het daarbij ook een auto-regulerend Malthusiaanse systeem dat naargelang de noden kan veranderen van vorm. Volgens Verdon is de *stem family* niet aanwezig bij pachters. Het is een productiegroep die instaat voor haar eigen consumptie. Maar volgens deze onderzoeker was de *stem family* een zeldzaam gegeven in West-Europa.⁸⁸ Vervolgens brak in de moderne samenleving het nucleair gezin door, waarbij anticonceptie de demografische regulerende factor werd.

We kunnen concluderen dat de tijdens de eerste en tweede fase van de uitgebreide huishoudens en de *stem family* er hoge huwelijksleeftijden en hoge aandelen definitief celibatairen waren aangezien de grond, dat in de eerste fase in handen was van de elite en in de tweede fase werd doorgegeven van generatie op generatie, schaars was. De doorzetting van het kern- of nucleair gezin in de twintigste eeuw bracht de afbreuk van het restrictief model met zich mee.

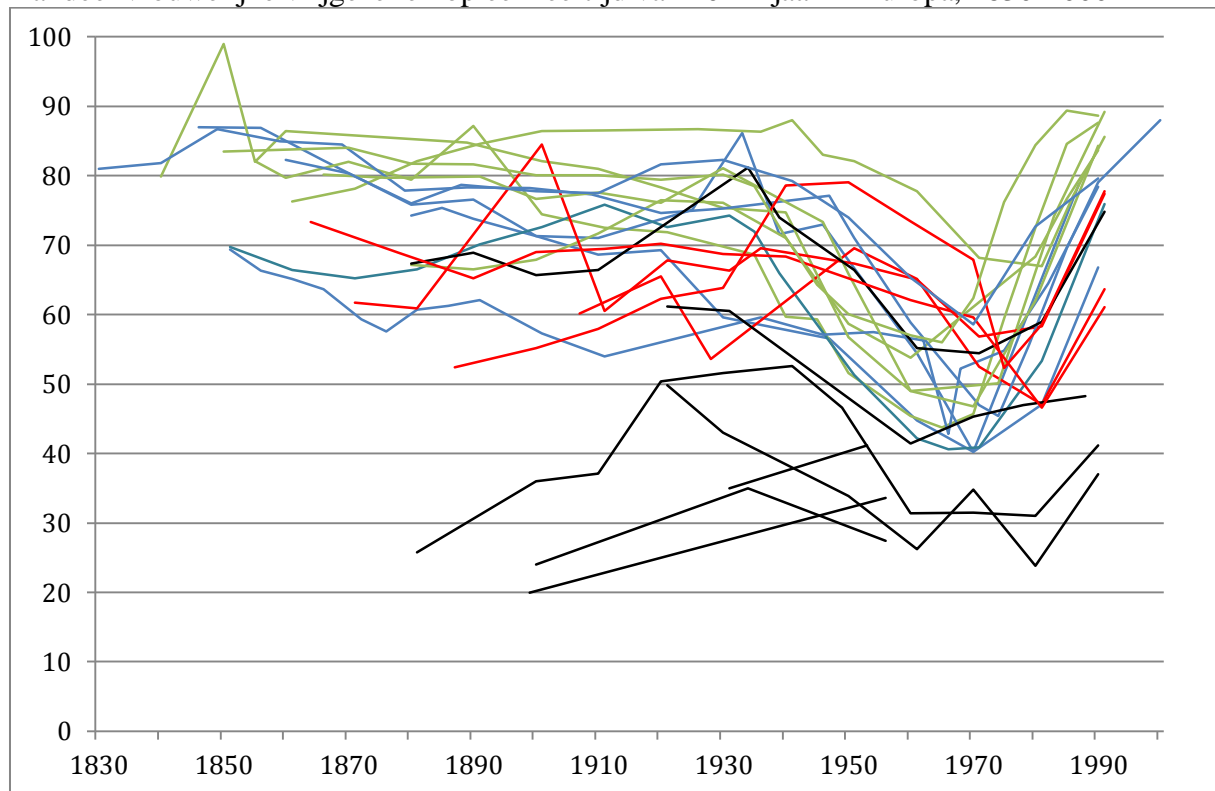
Op vlak van het aandeel celibatairen en de opdeling van Europa in twee huwelijkspatronen hebben we figuur 7 bijgevoegd. Deze grafiek, die via een kleurencode de verscheidene windstreken van Europa met elkaar vergelijkt, toont aan dat in Oost-Europa het aantal vrijgezellen schaar was. De data is echter ontoereikend voor de zeventiende en achttiende eeuw, maar we kunnen toch vaststellen dat er aan het begin van de twintigste eeuw een tendens was naar later huwen. We kunnen dus voorzichtig stellen dat het aandeel celibatairen op basis van de figuur dat in de achttiende en negentiende eeuw het aandeel zeer lag was. Een vergelijking tussen de situatie onder de refoedalistie, en de veranderingen binnen de grondstructuur en het eigenaarschap, enerzijds en het aandeel vrijgezellen anderzijds had nieuwe inzichten kunnen scheppen. Dat afwezigheid van voldoende data vóór de negentiende eeuw laat dit echter niet toe.

⁸⁷ M. Verdon, "The Stem Family: toward a general theory", in: *Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1979), 1, p. 87

⁸⁸ M. Verdon, "The Stem Family: toward a general theory", in: *Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1979), 1, p. 97, 102-103

Figuur 7.

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen op een leeftijd van 20-24 jaar in Europa, 1830-2000

Opmerkingen:

Groen = Noord-Europese landen

Blauw = West-Europese landen

Rood = Zuid-Europese landen

Zwart = Oost-Europese landen

7. Kritieken op het Hajnal-model

Het Hajnal-model heeft navolging gekregen van allerhande toevoegingen die het al dan niet betwistte. In dit deel zullen we dan ook ingaan op de kritieken in de loop van de jaren zijn geformuleerd op de these van het *European Marriage Pattern*. Hierbij schenken we voornamelijk aandacht aan de diversiteit binnen Oost- en Centraal-Europa op vlak van het huwelijkspatroon.

7.1. De mythe van de Hajnal-lijn

De grootste kritiek op het tweeledig model dat Hajnal vooropstelde, is de geconstrueerde lijn die west en oost verdeelde volgens hun respectievelijk huwelijkspatroon. Deze opdeling van Europa wil echter niet zeggen dat het er een solide uniformiteit bestaat binnen de deelgebieden. Doorheen de voorbije eeuwen zijn echter op bepaalde tijdstippen verschillen op te merken tussen de landen die in dezelfde categorie (Noord-, Oost-, Zuid-, en West-Europa) worden geplaatst. De hedendaagse consensus beschouwen de huwelijkspatronen als een “repertoire van adaptieve systemen” die naargelang tijd en plaats veranderen.⁸⁹

De politieke gebeurtenissen in de jaren negentig van de twintigste eeuw waaronder de desintegratie van de Sovjet-Unie brachten een hernieuwd nationalisme in de gebieden ten oosten van het IJzeren Gordijn opgang met interesse in nationale demografische patronen als gevolg.⁹⁰ Voornamelijk Oost-Europese auteurs, zoals June Sklar en Mikolaj Szoltysek, die onderzoek voerden naar het bestaan van een Oost-Europese huwelijkspatroon, stelden zich vragen bij de scherpe afscheidingslijn tussen west en oost en het bijhorende familie- en huwelijkssysteem.⁹¹ Andrejs Plakans en Charles Wetherell verwoordden het als volgt:

*“...by using dichotomies such as east/west, premodern/modern, preindustrial/postindustrial, and, indeed, any classificatory system at all, are we merely forcing definitions onto an unresisting past to satisfy the needs of present-day theory-building? Postulated lines, such as those drawn on a north-south axis across the European continent seem now less enlightening...”*⁹²

Volgens de historische demograaf Mikolaj Szoltysek is de Westerse visie op de homogenisering van het Oost-Europese gezinpatroon gebaseerd op vier opvattingen: 1) het maken van gewaagde conclusies op basis van onvoldoende gegevens ; 2) het ontbreken of het foutief specificeren van ruimtelijke onderverdelingen ; 3) het negeren van wezenlijk tegenfeitelijke bewijzen ; 4) het negeren van lokale, Oost-Europese literatuur met betrekking tot demografie.

Naast het verlaten van een grote tweedeling gebaseerd op geaggregeerde gegevens naar een meer nauwere visie op regio's, maakt de Amerikaanse sociologe Barbara Anderson de opmerking dat ook het verschil tussen etnische groepen met betrekking tot hun demografisch

⁸⁹ M. Cerman, “Central Europe and the “European Marriage Pattern”: Marriage Patterns and Family Structure in Central Europe, sixteenth through Nineteenth Centuries”, in: R. Wall, T.K. Hareven en J. Ehmer (eds.) *Family History Revisited. Comparative Perspectives*, p. 282

⁹⁰ A. Plakans en C. Wetherell, *op cit.*, p. 262,

⁹¹ M. Szoltysek, “The genealogy of Eastern European difference: an insider's view”, MPIDR Working Paper, Max Planck Institute for Demographic Research, 2011, p. 4

⁹² A. Plakans en C. Wetherell, *op cit.*, p. 262,

gedrag, waaronder ook de nuptialiteit, dient onderzocht te worden. Deze kritiek kwam tot stand in navolging van het European Fertility Project.⁹³

De inconsistentie van de bronnen waarop Hajnal zich baseerde in zijn werk was ook een bron van kritiek. De verzameling van allerhande gegevens die op geografisch vlak grotendeels nationaal zijn en chronologisch zich uitstrekken van één enkel jaar tot een eeuw, geven soms een te gefragmenteerd beeld van de situatie onder het EMP, voornamelijk in de Middeleeuwse en Vroegmoderne Periode.⁹⁴ De vergelijking van geïsoleerde demografische feiten en demografische patronen voor grotere groepen kan leiden tot een vertekend beeld en generalisaties. Zo vergelijkt Hajnal in zijn werk het aandeel vrijgezellen in Nederlandse dorpen in het jaar 1742 met data voor heel Zweden in 1750. Een ander voorbeeld is de vergelijking tussen Oostenrijk in 1754, Engeland in 1851 en Bulgarije in 1900 op vlak van het percentage vrijgezellen of verweduwden op een leeftijd van 20-39 jaar. De data die chronologisch ver uit elkaar liggen alsook het gebruik van een leeftijdsklasse die ongeveer twintig mensenjaren beslaat belemmeren een objectieve analyse. Hajnal zelf duidde dit pijnpunt aan in zijn werk.⁹⁵

Hajnal gaf blijk van een relatie tussen de economische omstandigheden, meer bepaald de landbouweconomie, en het bestaan van het EMP. Het feit dat andere sociale groepen die geen inmenging kende in deze vorm van economisch bestaan toch kenmerken van het EMP vertoonden, alsook de veranderingen binnen de traditionele landbouweconomie in de eerste helft van de negentiende eeuw die niet zorgden voor veranderingen in het huwelijkspatroon tonen aan dat de economische hoedanigheid niet allesbepalend is voor de nuptialiteit. Ook culturele, sociale en familiale waarden en normen spelen een determinerende rol.⁹⁶ Het huwelijk heeft ook sociologische gevolgen. Er is een definitieve overgang van jeugdigheid naar volwassenheid, die op haar beurt sociale, culturele en economische gevolgen met zich meedraagt.⁹⁷

7.2. Oost-Europa en haar diversiteit

We hebben reeds besproken dat de opdeling die Hajnal maakte een veralgemening was van twee tegengestelde huwelijkspatronen. In dit deel zullen we verder ingaan op de diversiteit die aanwezig was binnen Oost-Europa.

Op basis van het baanbrekend werk van June Sklar hebben we een beter beeld gekregen op het huwelijksgedrag in Oost-Europa rond 1900. Uit het cijfermateriaal van Sklar hebben we figuur 8 kunnen opstellen die ons duidelijk aantoont dat het idee van een tegenstelling tussen oost en west niet langer houdbaar is. De delen van de Baltische staten (Koerland, Lijfland en Estland) en de Tsjechische provincies (Bohemen, Moravië en Silezië) tonen een grote affiniteit met de geselecteerde West-Europese landen.⁹⁸

⁹³ B. Anderson, "Regional and cultural factors in the decline of marital fertility in Europe", in: S.C. Watkins en J.A. Coale, *The Decline of Fertility in Europe*, p. 312

⁹⁴ A. Plakans en C. Wetherell, *op cit.*, p. 262-263

⁹⁵ J. Hajnal, "European marriage patterns in historical perspectives", p. 134, 137, 139

⁹⁶ S. Moreels en K. Matthijs, The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906), Scientific Research Community Historical Demography, 2009, p. 2

⁹⁷ K. Matthijs, "Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: gender dis-advantages as an incentive for sociale change", in: *Journal of Family History*, 27 (2002), 2, p. 102

⁹⁸ J. Sklar, "The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe Around 1900", in: *Population Studies*, 28 (1974), 2, p. 245

We kunnen stellen dat het zuiden van Oost-Europa meer aansluit bij een huwelijkspatroon van vroeger en meer frequent huwen. Het noorden van Oost-Europa sluit meer aan bij het EMP.

7.2.1. De Baltische Staten

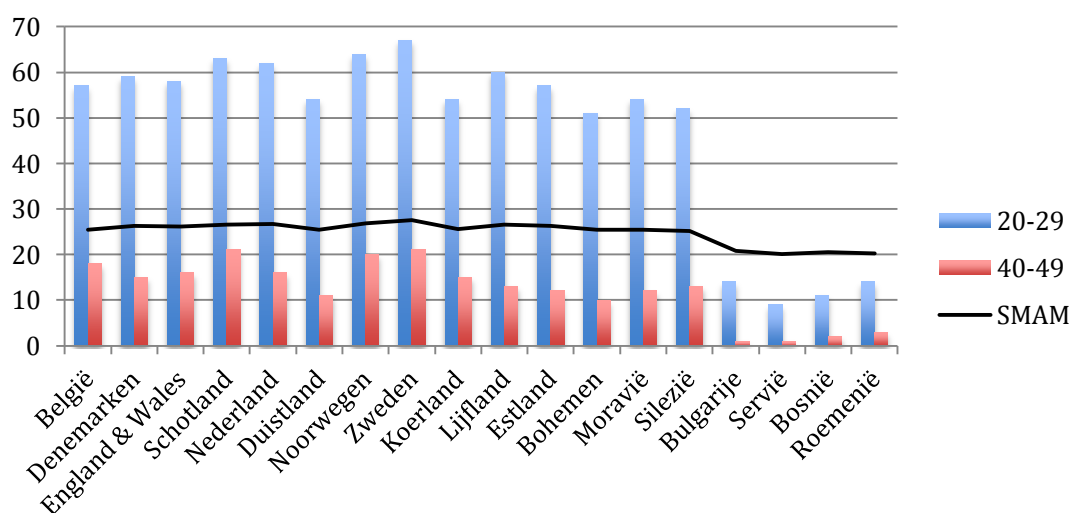
In de literatuur is het bestaan van een huwelijkspatroon, gekenmerkt door laat en minder frequent huwen, in de Baltische staten meermaals benadrukt. Het gebied had een uitgesproken ruraal karakter met een meer ontwikkelde dienstensector en een grotere mate van sociale stratificatie.

In het bovenstaande deel met betrekking tot het systeem van de *Gütherrschaft* en de situatie in Rusland, concludeert Chojnacka dat er enkele verschillen zijn op te merken met de meer noordelijke Baltische regio's. In laatstgenoemde gebieden was de grond en niet de arbeid de schaarse factor. Dit had als gevolg dat men als gezin de gronden die men in eigen bezit had, moest vrijwaren van verdere verdeling, dit in tegenstelling tot het organisatorisch systeem van de dorpsgemeenschappen in Rusland. De dominantie van een nucleair gezinstype had dan ook een erfstelsel van primogenituur als antwoord op de grondschaarste.

Het afschaffen van het lijfeigenschap in het tweede decennia van de negentiende eeuw bracht een ontwikkeling van de vrije markt en een verhoogde sociale stratificatie met zich mee. Op cultureel vlak resulteerde de introductie van een onderwijssysteem ten tijde van de Zweedse aanwezigheid in een bijna universele geletterdheid bij zowel de beide seksen in rurale als stedelijke bevolkingen. Op religieus gebied was het Protestantisme dominant. Unieke waarden en een rationalisatie van het gedrag waren het gevolg.⁹⁹

In figuur 8 zijn de percentages van nooit gehuwde vrouwen alsook de gemiddelde huwelijksleeftijd bij vrouwen voor enkele West- en Oost-Europese landen en provincies opgenomen. Met betrekking tot de Baltische Staten zijn de gegevens voor Koerland, Lijfland en Estland bijgevoegd. Er is duidelijk te zien dat voor de leeftijdsklassen van 20 tot 29 jaar en 40 tot 44 jaar er weinig verschil bestaat in vergelijking met de West-Europese landen, dit is ook het geval voor de huwelijksleeftijd.

Figuur 8. Percentage nooit gehuwde vrouwen op een leeftijd van 20-29 en 40-44 jaar en gemiddelde huwelijksleeftijd (SMAM) bij vrouwen in West- en Oost-Europa rond 1900

Bron: J. Sklar, "The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe Around 1900", in: *Population Studies*, 28 (1974), 2, p. 245

⁹⁹ H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 213-215

De gegevens van Sklar kunnen we verder vergelijken met de i_m -waarden die Andrejs Plakans en Charles Wetherell naar voorbrengen. We hebben reeds het *European Fertility Project* besproken en hoe de resultaten van dit onderzoek een test waren voor het bestaan van de Hajnal-lijn. Hoewel Coale een tweedeling zag van Europa blijkt uit cijfermateriaal dat we een andere conclusie kunnen trekken.

De gegevens op een geaggregeerd niveau geven een ander beeld dan de waarden van kleinere entiteiten. Wanneer we afdalen naar het level van de regio's dan is de traditionele lijn die West van Oost scheidt niet zo makkelijk meer te handhaven. De uiteenval van de Sovjet-Unie bracht de visie met zich mee dat Oost-Europa niet mocht percipieert worden als een monolithisch blok, maar als afzonderlijke nationale en subregionale delen.¹⁰⁰ Maar ook binnen provincies zijn er verschillen op te merken, dit in tegenstelling tot de assumptie van Watkins die verklaarde dat er een grote mate van interne provinciale heterogeniteit bestond.¹⁰¹

De verschillen tussen de regio's is volgens Plakans en Wetherell echter niet toe te schrijven aan het al dan niet bestaan van het lijfeigenschap. Volgens de auteurs is er geen determinerende rol toe te schrijven aan deze sociale structuur. Finland werd niet gekenmerkt door het klassieke lijfeigenschap. In de Baltische Staten werd, zoals reeds vermeld, het systeem afgeschaft in het tweede decennia van de negentiende eeuw. Het zou nog tot het midden van de eeuw duren vooraleer er een privaat landeigenaarschap ontstond. Andere meer oostelijke en zuidelijke gebieden die pas in de jaren zestig van de negentiende eeuw de verdwijning van het lijfeigenschap doorvoerden, hadden een vergelijkbare I_m -waarde. Ook binnen bevolkingen die onderhevig waren aan het systeem is geen radicale verandering te zien tussen de situatie vóór en na het afschaffen van het lijfeigenschap. Er is dus volgens de auteurs geen reden om een directe rol toe te schrijven aan het systeem in haar relatie tot veranderende huwelijksgewoonten.¹⁰²

Plakans en Wetherell duiden op het bestaan van politieke, culturele, en linguïstische identiteiten die de I_m -waarde bepalen.

Tabel 8.

Gemiddelde I_m -waarden voor noordelijke, centrale, en zuidelijke regio's van Oost-Europa

Oost-Europese regio's	EFP sub-regio's	I_m	S	N van EFP districten
Noord		.493	.036	11
	Finland	.495	.041	8
	Letland	.491	.035	2
	Estland	.479	-	1
Centraal		.665	.078	100
	Litouwen	.603	.120	3
	Polen	.634	.047	10
	Wit-Rusland	.634	.035	4
	Hongarije	.692	.058	73
	Oostenrijk: Polen	.612	.010	2
	Oostenrijk: Tsjecho-Slowakije	.509	.105	3
	Oostenrijk: Joegoslavië	.502	.067	5
	Zuid		.769	.057

¹⁰⁰ A. Plakans en C. Wetherell, "The Search for Place: East European Family History 1800-2000", p. 266

¹⁰¹ J. C. Brown en T. W. Guinnane, "Two Statistical problems in the Princeton Project on the European Fertility Transition", Economig Growth Center, Yale University, p. 12

¹⁰² A. Plakans en C. Wetherell, "The Search for Place: East European Family History 1800-2000", p. 270

Joegoslavië	.804	.050	17
Oekraïne	.721	.032	9
Moldavië	.742	-	1
Roemenië	.748	.032	4

Bron: A. Plakans en C. Wetherell, "The Search for Place: East European Family History 1800-2000", p. 268

7.3. Centraal-Europa

De afwijzing van de oost-west dualiteit in de decennia na de ontwikkeling van het Hajnal-model en de daarbij horende interesse in de eigenheid en diversiteit van de verscheidene regio's binnenin Oost-Europa hebben als gevolg gehad dat de blik op Centraal-Europa soms werd verdrongen naar de achtergrond. Het is door werken van onder meer Mitterauer en Norbert Ortmyer dat er een nieuwe kijk ontstond op het huwelijkspatroon in dit gebied.¹⁰³ Zo zagen ze bijvoorbeeld in navolging van Josef Ehmer zagen ze een Alpijns huwelijkspatroon in Oostenrijk.

Er is een grote variatie op microniveau te zien in de gebieden van het huidige Oostenrijk en Tsjechië. Het werk van Markus Cerman schets aan de hand van data van dorpen, steden en hun daarbij horende achterland een erg diverse situatie met betrekking tot aandeel celibatairen. Dit zowel geografisch als chronologisch. In de appendix van deze scriptie zijn de gegevens opgenomen.

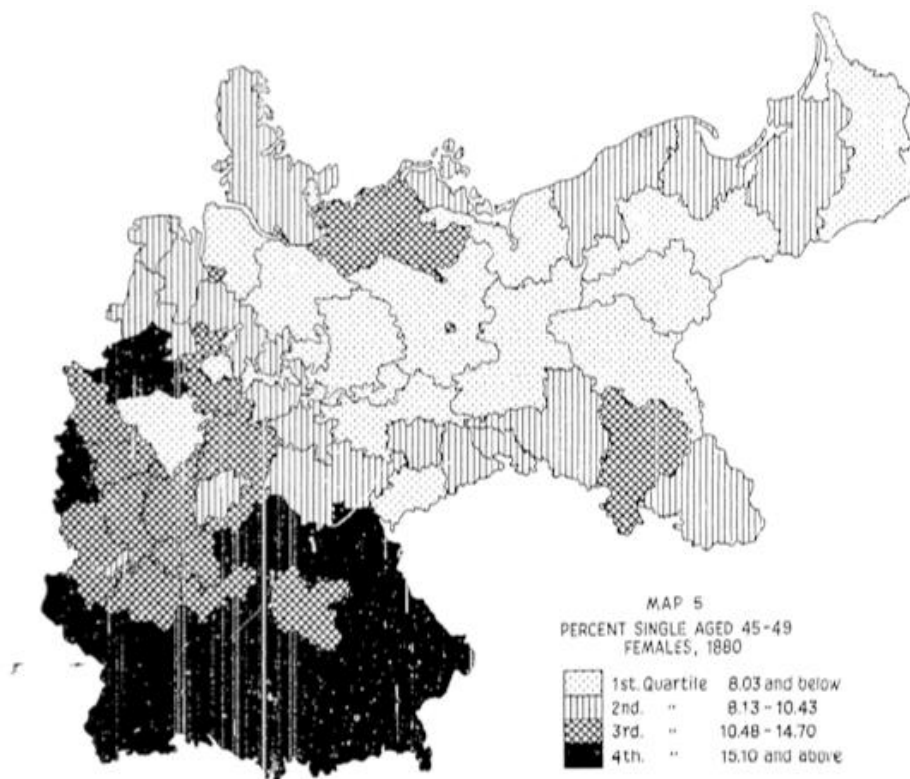
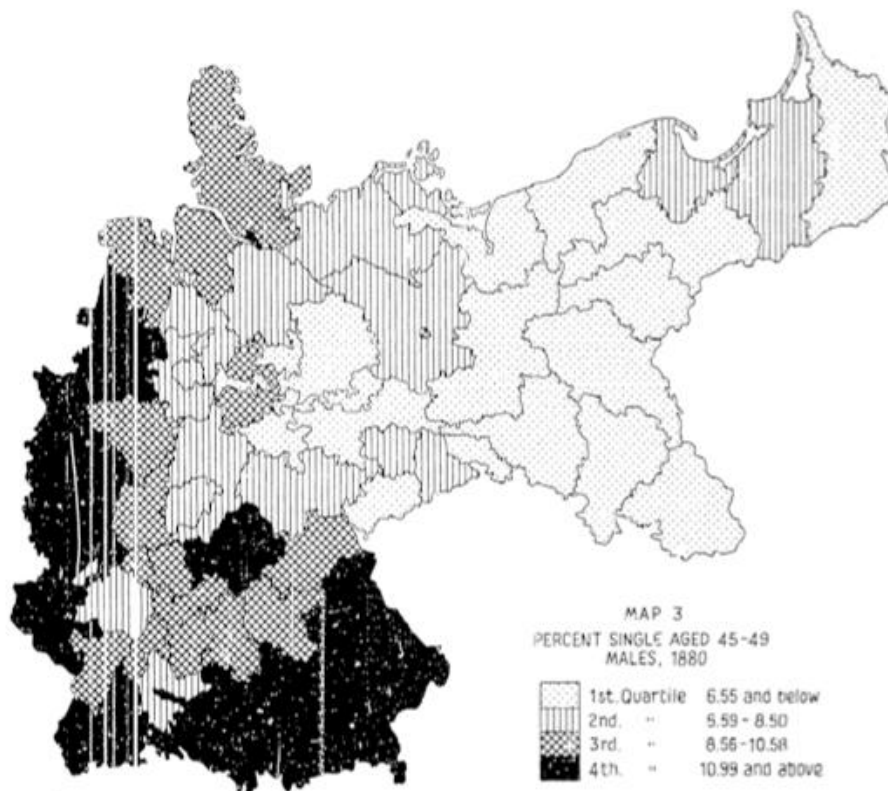
Via het werk van John Knodel hebben we een uitgebreid beeld van de situatie op vlak van het aandeel vrijgezellen in Keizerlijk Duitsland aan het einde van de negentiende eeuw. Wanneer we de onderstaande kaarten van Knodel analyseren dan zien we een grote diversiteit. Het westen van het land, wat hogere waarden bevat, sluit aan bij het West-Europese huwelijkspatroon. Ook het zuiden van het gebied vertoont een kern van een hoog aandeel celibatairen. Er is hierbij een link te zien met het Alpijnse huwelijkspatroon van Josef Ehmer. Het noorden en het oosten van Duitsland vertoont lage waarden, wat kan duiden op een relatie met een Oost-Europees huwelijkspatroon van meer frequent huwen. Er dient echter opgemerkt te worden dat op vlak van de huwelijksleeftijd van vrouwen in dezelfde periode in het oosten van Duitsland over het algemeen hoger was dan in het westen van het land. Een mogelijke link met het huwelijkspatroon in de Baltische Staten, dat veelal aansloot bij het West-Europese huwelijkspatroon, is mogelijk. De vraag rest echter waarom er tussen de intensiteit en de timing van het huwelijk zo'n verschil bestaat in het oosten van Duitsland.

We kunnen stellen dat het grondgebied van Duitsland een overgangszone vormde tussen het West-Europese restrictieve huwelijkspatroon en het Oost-Europese universele huwelijkspatroon. We mogen echter niet vervallen in veralgemeniseringen en Duitsland bestempelen als louter een transitzone. Binnen het land bestaat er een grote diversiteit op vlak van de nuptialeit die we niet uit het oog mogen verliezen.¹⁰⁴

¹⁰³ M. Mitterauer, "Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy", in: *Journal of Family History*, 17 (1992), pp. 139-159; N. Ortmyer, "Late Marriage: Causes and Consequences of the Austrian Alpine Marriage Pattern", in: R.L. Rudolph, *The European Peasant Family and Society*, Liverpool, Liverpool University Press, 1995, pp. 49-63

¹⁰⁴ J. Knodel, "Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany", in: *Journal of Family History*, 1 (1976), 2, pp. 135-139

Kaart 1. Aandeel vrijgezellen in Duistland op een leeftijd van 45-49 jaar, 1880

Bron: J. Knodel, "Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany", in: *Journal of Family History*, 1 (1976), 2, pp. 136-137

8. Het EMP en vrijgezellen in stedelijk Europa

8.1. De urbane context

Naast een verschil in tijd en geografie met betrekking tot het aandeel vrijgezellen binnen het EMP is ook onderzoek geleverd naar de situatie binnen de stedelijke samenlevingen in Europa. Voor de mechanismen die een rol spelen binnen deze urbane context baseren we ons grotendeels op het werk van de Katherine Lynch dat verscheen in 1991.¹⁰⁵

Volgens haar had de bevolking van de West-Europese steden de fundamentele kenmerken van het EMP, namelijk een hoge huwelijksleeftijd en een hoog aantal celibatairen, geadapteerd en hadden sociale groepen die deel uitmaakten van de urbane context dit patroon eigen gemaakt naargelang hun economische sfeer en de waarden die hiermee samenhangen. Zo hadden ambachtsgilden regels met betrekking tot beperken van het huwelijk en de voortplanting. Jongere leden, vaak reeds met welvarende achtergrond¹⁰⁶, werden aangespoord om eerst vaardigheden aan te leren en kapitaal te verwerven vooraleer in het huwelijksbootje te stappen. De ambachtsgilden traden op als “(sub)communities” die een sociaal netwerk vormden binnen de stedelijke samenleving, die tevens deden aan risicospreiding, naar analogie van diens rurale tegenhanger. De regels die de gilden oplegden waren voornamelijk van toepassing op de sociale bovenlaag van de arbeiders, maar de waarden die ze in het vaandel droegen met betrekking tot het huwelijk kwamen ook voor buiten de grenzen van de gilden. Arbeiders in de lage sociale niveaus namen ook de regels over.

Er is een verschil tussen de kleinere steden en de grotere, handelsmetropolen. De ambachten in de eerst genoemde hadden het makkelijker om hun regels op te dringen aan de leden. De grotere wereldsteden konden de regels moeilijker handhaven. Deze steden hadden nood aan ongeschoolde arbeid. Alsook door de grote bevolking kon mijn de controle op de sociale orde niet ten volle uitvoeren. In de grote steden werd het gebrek aan voldoende sociale controle gecompenseerd door de beperkte jobmogelijkheid. Men moest zich haast wel conformeren met het restrictief Europese huwelijkspatroon, indien men wou genieten van een plaats in de grotere urbane context waar de levenskost hoger lag dan in haar kleinere varianten.

Naast de regulering van de ambachtsgilden hadden steden en dorpen, onder meer in Duitsland en Zwitserland, wetten die beperkingen op huwelijksvlak voorschreven voor vreemden. Wanneer men geen burgerschap bezat, geen huishouden kon ondersteunen vanwege financiële tekortkomingen, of geen goede reputatie had, kon men het recht om te trouwen geweigerd worden door de stedelijke autoriteiten die in deze materie alleenrecht hadden. Zo had de centrale staat, bijvoorbeeld in het Heilig Roomse Rijk, geen zeggenschap over het stedelijk huwelijksrecht. De wetten tonen aan dat er een sterke band bestaat tussen het huwelijk en de politieke, economische en sociale hoedanigheid van de burgers. Voornamelijk het werk van Mack Walker met betrekking tot de Duitse “home towns” in Vroegmoderne Periode heeft ons begripen inzake deze materie sterk vergroot.¹⁰⁷

We hebben hierboven het verschil besproken in de regulering door ambachtsgilden en steden, bestaand uit verschillende omvang, inzake het beperken van het huwelijk. Het is echter wel zo

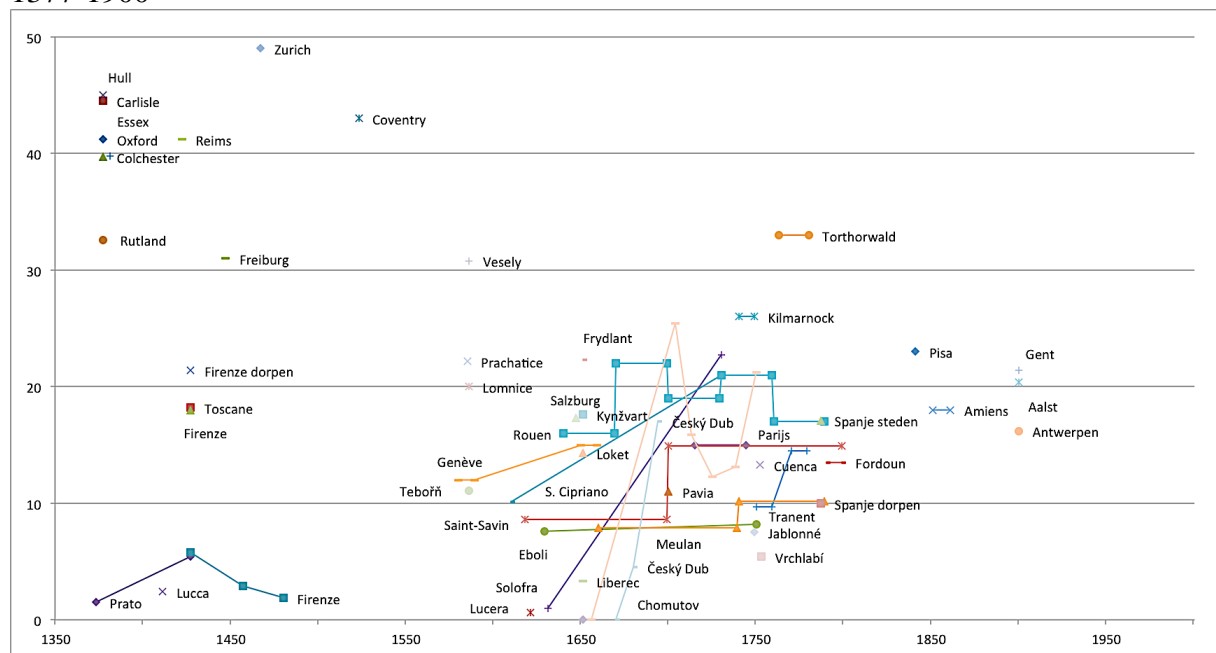
¹⁰⁵ K. Lynch, “The European Marriage Pattern in the cities: variations on a theme by Hajnal”, in: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, pp. 79-96

¹⁰⁶ P. Clark, *European Cities and Towns, 400-2000*, New York, Oxford University Press, 2009, p. 166

¹⁰⁷ M. Walker, *German Home Towns: Community, State, and General Estate, 1648-1871*, Ithaca en Londen, Cornell University Press, p. 334

dat ondanks de verschillen er weldegelijk sprake is van het EMP in een urbane context. In figuur 9 zijn een aantal Europese steden, uit zowel Noord, Oost-, Zuid-, en West-Europa opgenomen. Hieruit blijkt dat in de Late Middeleeuwen enkel de meer zuidelijke steden van het continent een laag aandeel vrijgezellen vertoonden. De meer noordelijke gelegen steden in Duitsland en Engeland kenden een hoog aandeel vrijgezelle vrouwen. Er dient echter wel opgemerkt te worden dat in het werk van Kowaleski niet wordt aangeduid welke leeftijd de vrouwelijke vrijgezellen hadden. Ook de opdeling tussen weduwes en singles wordt in bepaald cijfermateriaal, zoals dat voor de *Poll Taxes* van 1377, gehanteerd. Uit de data is wel af te leiden dat in de zeventiende en achttiende eeuw zich een tendens voordeed van convergentie tussen de verscheidene steden op vlak van het aandeel celibatairen. Er is een clustering merkbaar rond tussen de tien à twintig procent van de totale bevolking. Met andere woorden, het EMP was in de Europese steden, uit alle windstreken, onbetwistbaar aanwezig.

Figuur 9. Aandeel vrouwelijke vrijgezellen in een selectie van Europese steden en dorpen, 1377-1900

Bron: M. Kowaleski, "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective", p. 326, 336-339 ; M. Cerman, "Central Europe and the "European Marriage Pattern", p. 285-295 ; S. Moreels en K. Matthijs, *The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906)*, p. 5

Met betrekking tot het aantal vrijgezellen in de steden, is het van belang om aan te duiden dat immigratie een grote rol had. De migratie naar de steden werd gestuurd door enerzijds *pull* factoren, in de vorm van het vergaren van kapitaal en een daarbij horend demonstratie-effect, en *push* factoren vanuit het platteland, zoals grondschaarste en armoede. Dit toont een duidelijk verband aan tussen stad en platteland. Ze houden elkaar in evenwicht doormiddel van migratie.

Het effect was een groter aandeel definitief celibatairen en hogere huwelijksleeftijd in de urbane context, aangezien migranten later en minder huwden. Dit hangt echter samen met de sociale klasse van de migranten. Mannen moesten afrekenen met slecht betaalde jobs en een barre huisvesting. Ze moesten zich aanpassen aan de nieuwe stedelijke context en een sociaal netwerk opbouwen. Ook vrouwelijke migranten hadden de moeilijkheid om een potentiële partner te vinden zonder dit netwerk. Het tekort aan mannelijke partners die in de steden

opgegroeid waren, door een overschot aan vrouwelijke migranten, bemoeilijkte deze zoektocht. Toch huwden vrouwen vroeger dan de mannelijke migranten. Voor vrouwen was er een grotere jobmogelijkheid in de vorm van dienstpersoneel.

In tabel zijn de gegevens van het werk van de Belgische historici Sarah Moreels en Koen Matthijs betreffende het huwelijkspatroon in drie Vlaamse steden opgenomen. Hieruit is te zien dat personen die in de stad geboren werden, vroeger huwden dan de migranten. Op basis van de migrantenstatus zijn verschillen op te merken tussen de plaats van afkomst van de migranten. Personen die uit stedelijke gebieden migreerden naar Aalst, Antwerpen of Gent hadden minder aanpassingsproblemen, zoals het opstarten van een nieuw sociaal netwerk. Migrant van meer rurale locaties en buitenlanders hadden het moeilijker om hun plaats te zoeken in de nieuwe stedelijke context.

Tussen de steden bestaan er ook verschillen. In Antwerpen huwden zowel ingeborenen als migranten vroeger dan in Aalst en Gent, omwille van het historisch feit dat in textielsteden men later en minder huwde dan in havensteden.¹⁰⁸

Tabel 9. Gemiddelde leeftijd bij het eerste huwelijk volgens migrantenstatus en geslacht in Aalst, Antwerpen en Gent, 1800-1906

Huwelijksplaats	Migrantenstatus	Bruidegom			Bruid		
		Leeftijd	N	%	Leeftijd	N	%
Aalst	Ingeborene	27,26	3085	76,84	25,22	3099	77,13
	Rurale migrant	29,65	397	9,89	28,24	401	9,98
	Semi-rurale migrant	29,31	318	7,92	27,21	312	7,99
	Urbane migrant	28,18	166	4,13	26,61	158	3,93
	Buitenlanders	27,06	49	1,22	26,97	39	0,97
Antwerpen	Ingeborene	25,94	482	58,71	24,47	508	62,03
	Rurale migrant	28,74	95	11,57	27,48	101	12,33
	Semi-rurale migrant	29,81	72	8,77	26,47	81	9,89
	Urbane migrant	26,94	111	13,52	26,33	82	10,01
	Buitenlanders	29,69	61	7,43	27,19	47	5,74
Gent	Ingeborene	26,45	3679	60,6	25,19	3796	62,26
	Rurale migrant	29,79	720	11,86	28,22	701	11,50
	Semi-rurale migrant	29,42	772	12,72	27,84	826	13,55
	Urbane migrant	27,80	711	11,71	27,01	590	9,68
	Buitenlanders	29,13	189	3,11	26,82	184	3,02

Bron: S. Moreels en K. Matthijs, "The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906), working paper of the Scientific Research Community Historical Demography, 2009, p. 16

Opmerkingen: Buitenlanders: migratie van buiten België
 RURALE migrant: migratie uit locatie met minder dan 3000 inwoners
 SEMI-rurale migrant: migratie uit locatie met 3000 tot 10000 inwoners
 URbane migrant: migratie uit locatie met meer dan 10000 inwoners

Het aantal celibatairen in de steden werd ook bepaald door de aanwezigheid van ongehuwd dienstpersoneel en andere personen die niet mochten huwen, denk maar aan Rooms-Katholieke geestelijken. De presentie van de elite, die vaak een handelselite was en een hoger aandeel vrijgezellen kenden, had alsook invloed. Voor welvarende buitenstaanders was het

¹⁰⁸ S. Moreels en K. Matthijs, "The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906), working paper of the Scientific Research Community Historical Demography, 2009, p. 14-17

huwelijk een essentieel instrument in de integratie in de urbane elite. Sommige steden, zoals in het Spaanse Santander en Cartagena, was er sprake van een commerciële endogamie onder de elite. Zo wou men het huwelijk tussen dezelfde groepen in andere handelssteden promoten.¹⁰⁹

In de negentiende eeuw, onder invloed van de modernisering en de industrialisatie, trad er een verandering op binnen het EMP in de stedelijke context voornamelijk omwille van de verschillende types migranten.

In de negentiende eeuw nam het aantal definitief celibatairen in bepaalde stedelijke economieën af. Volgens Alan Armstrong's studie naar de Engelse stad York, was het aandeel het laagst in steden die als economische basis mijnbouw en ijzerwerk hadden. De textielindustrie kende een hoger aandeel vrijgezellen.¹¹⁰ John Gillis bestempelde fabriekssteden in Engeland als plaatsen waar het huwelijk veelvuldig voorkwam, omwille van de breuk met het concept van de neolocaliteit.¹¹¹ Ook de Nederlandse onderzoekers Kok en Van Poppel zien in steden waar arbeiders een groot deel uitmaken van de bevolking, er een promotie van het huwelijk bestaat.¹¹² In grotere en bestuurlijke steden was het aandeel vrijgezelle vrouwen hoger omwille van de aanwezigheid van dienstpersoneel.

Een belangrijke opmerking in verband is het feit dat bij de werkende klasse in de urbane context *consensual unions* werden aangegaan. Dit betekent dat het aandeel vrijgezellen in een bepaalde stad kan vertekend zijn door een onderregistratie omwille van het informele karakter van de relatie.

Nu we de relatie tussen het aandeel vrijgezellen en de stedelijke context hebben bewezen, kunnen we veronderstellen dat, op basis van tabel, in Noordwest-Europa het aandeel min of meer stagneerde of een verminderde groei kende in de achttiende eeuw aangezien de urbanisatie dat ook deed. De data van Wrigley en Schofield voor Engeland gedurende de Vroegmoderne Tijd, bekomen via de techniek van de achterwaartse projectie, toont aan dat het aandeel vrijgezellen inderdaad daalde in de achttiende eeuw. Een tegengesteld beeld zien we echter in Frankrijk.¹¹³ Hier steeg het aandeel vrijgezellen bij zowel mannen als vrouwen. De reden voor de verschillende tendens is moeilijk te bepalen, maar hoogstwaarschijnlijk hadden sociale en economische variabelen invloed op de tegengestelde evoluties. Het beperkte cijfermateriaal voor de periode vóór de negentiende eeuw maakt het moeilijk om de stelling, dat het aandeel celibatairen als gevolg van de tanende urbanisatie stagneerde, hard te maken.

¹⁰⁹ P. Clark, *European Cities and Towns, 400-2000*, New York, Oxford University Press, 2009, p. 169

¹¹⁰ A. Armstrong, *Stability and change in an English county town: a social study of York, 1801-1851*, Cambridge, Cambridge University Press, 1974, p. 162

¹¹¹ J. Gillis, *For better, for worse: British marriages, 1600 to the present*, New York/Oxford, Oxford University Press, 1985, p. 167

¹¹² S. Moreels en K. Matthijs, *The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906)*, p. 3

¹¹³ E.A. Wrigley en R.S. Schofield, *The population history of England 1541-1871*, p. 260, p. 437 ; L. Henry en J. Houdaille, "Célibat et age au mariage aux XVIIIe et XIXe siècles en France: I. Célibat définitif, p. 50-57 ;

Tabel 10. Europese urbanisatie, 1500-1800

	1500: gemiddelde %	1500: mediaan %	1700: gemiddelde %	1700: mediaan %	1800: gemiddelde %	1800: mediaan %
Mediterraans						
Europa	16.7	16.7	18.5	19.4	17.0	17.4
West-Europa	14.7	9.0	20.6	20.7	21.3	17.3
Noord-Europa*	2.1	2.1	4.7	4.7	8.1	8.1
Oost-Europa	4.8	5.1	4.5	4.6	5.5	4.9

Bron: P. Clark, *European Cities and Towns, 400-2000*, New York, Oxford University Press, 2009, p. 128

Opmerkingen: * oorspronkelijk: Outer Northern-Europe

8.2. Stad en platteland

In de tweede helft van de negentiende eeuw was er een verhoging van de levensstandaard van de arbeiders in de steden. Dit leidde tot een groter aantal huwelijken, aangezien het huwelijk werd gezien als een opstap naar een fatsoenlijk leven. In hetzelfde tijdskader is er ook sprake van een integratie van het huwelijkssysteem van de steden en het daarbij horende platteland. Dit bracht met zich mee dat niet de dichotomie tussen stad en platteland, maar wel tussen regio's kenmerkend was voor het huwelijkspatroon. Volgens sommige onderzoekers, waaronder, John Knodel, werd de late negentiende eeuwse stad gekenmerkt door een hogere huwelijksleeftijd en een grotere proportie celibatairen dan het platteland.¹¹⁴ De reden hiervoor lag bij het dienstpersoneel, een groot aantal vrouwelijke vrijgezellen en migratie.

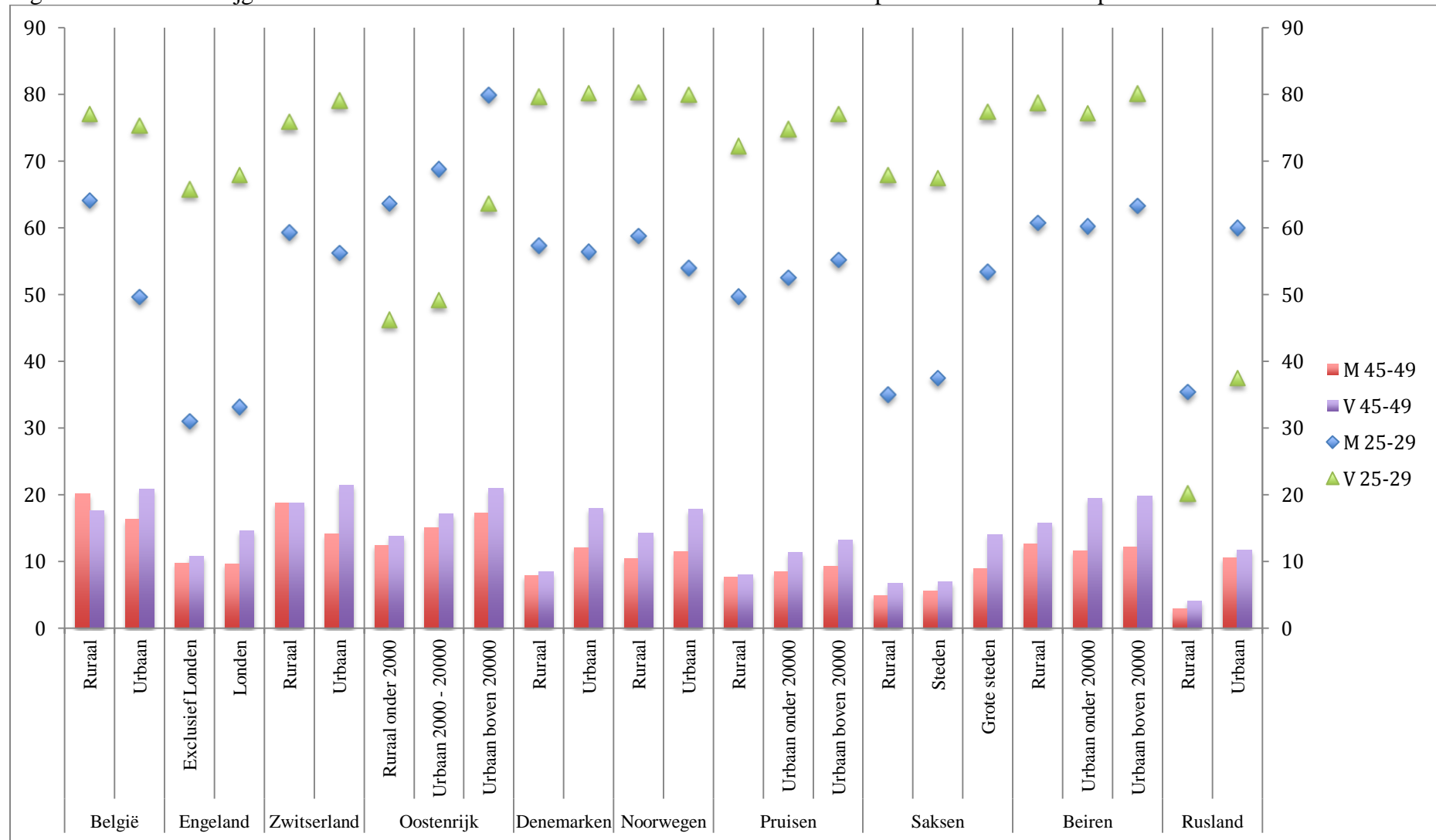
In Knodel's uitvoerig werk, dat handelt over huwelijkspatronen in de Keizerlijk Duitsland rond het jaar 1880, wordt de vergelijking gemaakt tussen stad en platteland op vlak van het aandeel vrijgezellen. In figuur zijn een aantal van Knodel's gegevens opgenomen. Hierbij worden zowel Europese landen alsook enkele Duitse provincies vergeleken. Steeds is per entiteit een opdeling gemaakt tussen stad en platteland. Voor de jongste leeftijdscategorie van 25 tot 29 jaar is te zien dat over het algemeen er meer vrouwelijke vrijgezellen dan mannelijke waren. Enkel in Oostenrijk en Rusland waren de mannelijke celibatairen in de meerderheid.

De data van Markus Cerman (figuur 11) met betrekking tot het aartsbisdom Salzburg gelegen in Oostenrijk en de Tsjechische provincie Bohemen tonen een ander verhaal. In de steden gelegen in deze regio's is het aandeel celibataire mannen groter dan het aandeel vrijgezelle vrouwen. De economische basis van de steden en migratie speelden ongetwijfeld een rol in deze verhouding.

Aannemen dat in de zeventiende eeuw er een overschot aan mannen was, en dat in de loop van de achttiende en negentiende eeuw het celibataire leven voornamelijk een vrouwen zaak werd is gevaarlijk. Deze stelling moet door meer cijfermateriaal gestaafd worden.

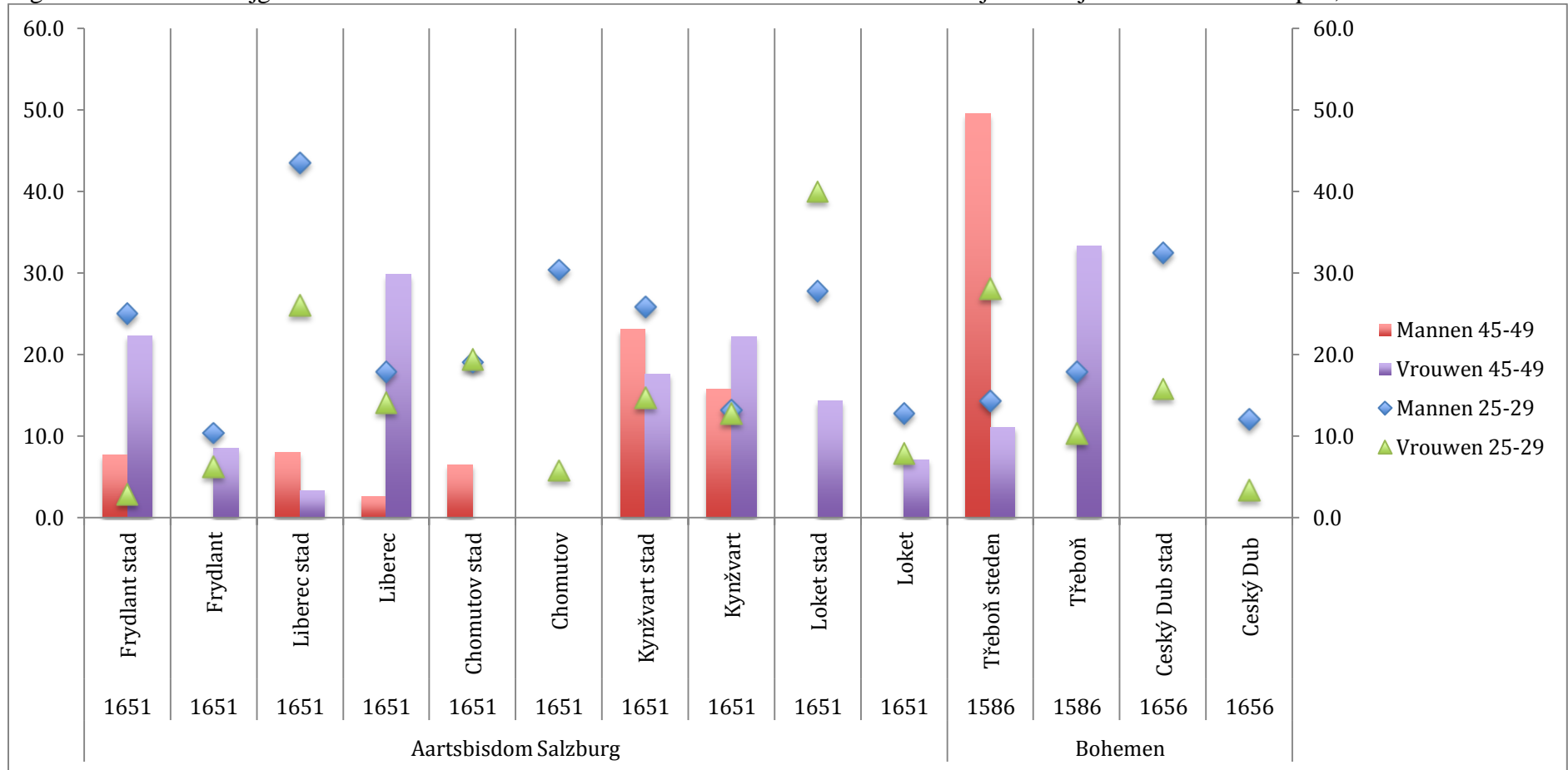
¹¹⁴ J. Knodel, "Urban and rural marriage patterns in Imperial Germany", in: *Journal of Family History*, 1 (1976), 2, p. 132

Figuur 10. Aandeel vrijgezellen in een rurale of urbane context in een selectie van Europese landen en Duitse provincies rond 1880

Bron: J. Knodel, "Urban and Rural Marriage Patterns in Imperial Germany", in: *Journal of Family History*, 1 (1976), 2, p. 131

Figuur 11. Aandeel vrijgezellen in een rurale of urbane context in een selectie van Oostenrijke en Tsjechische steden/dorpen, 1586-1656

Bron: M. Cerman, "Central Europe and the "European Marriage Pattern": Marriage Patterns and Family Structure in Central Europe, sixteenth through Nineteenth Centuries", in: R. Wall, T.K. Hareven en J. Ehmer (eds.) *Family History Revisited. Comparative Perspectives*, Londen, Associated University Press, 2001

8.3. Huwelijksvariabelen in de Nederlandse steden

In tabel. zijn de gegevens van het onderzoek van Engelen en Kok opgenomen voor de mannelijke en vrouwelijke geboortecohorten van 1890-1909 die op een leeftijd van 25 jaar in de Nederlandse steden leven. Via een aantal variabelen, zoals religie, sociale klasse van de vader, migratieherkomst en sekseratio proberen de onderzoekers een beter beeld te krijgen van hoe het huwelijkspatroon zich in de urbane context ontplooid. Uit de data blijkt dat voornamelijk het Katholicisme het permanent celibaat promoot. Het afwijzen van de moderne conceptietechnieken had als gevolg dat men moest vertrouwen op het beperken van het huwelijk als regulator voor de gezinsomvang.

Tabel 11.

Resultaten van multinomiale logistische regressie op permanent celibaat, laat huwen en vroeg huwen voor mannelijke en vrouwelijke geboortecohorten van 1890-1909 levend op een leeftijd van 25 jaar in Nederlandse steden

	Mannen			Vrouwen		
	Perm. Celibatair	Laat huwen	Vroeg huwen	Perm. Celibatair	Laat huwen	Vroeg huwen
Religie						
Katholiek	2,26	1,16	1,06	1,63	1,67	1,05
Orthodox Protestant of Evangelisme	0,55	0,75	1,57	0,57	1,24	0,70
Niet-confessioneel	1,61	1,30	0,93	0,51	0,76	1,56
Anderen of onbekend	0,98	1,32	1,01	0,57	1,10	1,11
Sociale klasse van vader						
Elite	--	--	--	1,10	0,97	0,48
Middenklasse	0,43	0,83	1,01	1,47	1,21	0,17
Landbouwer	1,01	0,93	0,37	0,95	0,95	0,41
Vakbekwaam handarbeider	0,39	0,80	10,70	0,81	1,26	0,59
Onbekwaam arbeider	0,74	0,49	2,26	0,25	0,73	1,20
Onbekend en werkloos	8,75	1,32	0,54	0,24	1,95	0,54
Migratie						
(ref. = niet-migranten)						
Interne migratie	0,91	0,81	1,08	1,15	1,46	0,60
Externe migratie	1,17	1,29	1,21	0,71	1,76	0,57
Sekseratio op lft 20-29						
(ref. = evenwicht)						
Overschot mannen	0,45	0,76	0,59	1,36	0,74	1,11
Overschot vrouwen	1,65	0,72	1,35	1,79	0,93	2,35

Bron: T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, pp. 88-89

9. NEERGAG VAN HET EMP ?

De kenmerken van het West-Europese huwelijkspatroon zijn in de loop van de tweede helft van de negentiende beginnen eroderen.¹¹⁵ In de twintigste eeuw zijn ze versneld in kracht afgenomen en dit tot de jaren zestig. In dit hoofdstuk zullen we ons dan ook volgende vragen stellen: wanneer is en in welke mate heeft de neergang zich voltrokken? Hierbij gunnen we aandacht aan de factoren die deze neergang hebben teweeg gebracht.

9.1. Moderniseringsthese

Er is een consensus in de wetenschappelijke literatuur dat de afbraak van het restrictief huwelijkspatroon werd ingezet door de modernisatie in de negentiende eeuw. Er ontstond een commercialisatie van het economische leven, het kapitalistische gedachtengoed werd verspreid, een grotere arbeidsverdeling, een betere scholing, verstedelijking en een democratisering van de menselijke relaties vonden ingang.¹¹⁶ Door de nieuwe economische mogelijkheden kon men gemakkelijker en sneller overgaan tot het huwelijk.¹¹⁷

9.1.1. De proto-industrialisatie hypothese

In 1972 introduceerde Franklin Mendels het concept ‘proto-industrialisatie’, wat hij omschreef als de eerste fase van het industrialisatie proces. Hierbij vond een snelle groei van de traditioneel georganiseerde, marktgeoriënteerde rurale nijverheid plaats die gepaard ging met een verandering van de ruimtelijke organisatie van de rurale economie. De verspreiding van deze eerste fase vond plaats in de zestiende tot de achttiende eeuw/vroege negentiende eeuw.¹¹⁸

De seizoensale vraag naar arbeid op het land bracht met zich mee dat in grote delen van het jaar er een werkloosheid was. In deze context ontwikkelde de rurale industrie zich naar een belangrijk bijkomstig inkomen voor vele huishoudens, die zich vaak bevonden aan de bodem van de sociale ladder.¹¹⁹ Deze supplementaire inkomens werden verworven in de vorm van bijvoorbeeld mijnbouw, metaal- en houtbewerking, textielvervaardiging met als voornaamste arbeid spinnen en weven.¹²⁰ Mendels zag een link tussen de proto-industrie en de demografische ontwikkelingen. In gebieden met een sterke traditie van proto-industriële activiteiten, zoals de lijnennijverheid in Vlaanderen, zag hij een positieve relatie met de nuptialiteit. De percentuele verandering in het aantal huwelijken correleerde positief met de ratio van rogge- en linnenprijzen, echte met een vertraging van één jaar. Mendels merkte wel op dat de huwelijken toenamen in een gunstig jaar, maar ze namen niet noodzakelijk af in een slecht jaar.

¹¹⁵ S. Moreels en K. Matthijs, The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906), p. 1

¹¹⁶ K. Matthijs, “Mimetic Appetite for Marriage in Nineteenth-century Flanders: Gender Disadvantage as an Incentive for Social Change”, in: *Journal of Family History*, 27 (2002), 2, p. 103

¹¹⁷ M.P. Gutmann en R. Leboutte, “Rethinking Protoindustrialization and the Family”, in: *The Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1984), 3, p. 588

¹¹⁸ F.F. Mendels, “Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process”, in: *The Journal of Economic History*, 32 (1972), 1, pp. 241-242 ; W. Fischer “Rural Industrialization and Population Change”, in: *Comparative Studies in Society and History*, 15 (1973), 2, p. 159 ; H. Medick, “The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family”, in: *Social History*, 1 (1976), 3, p. 296

¹¹⁹ F.F. Mendels, “Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process”, pp. 241-242

¹²⁰ W. Fischer “Rural Industrialization and Population Change”, p. 165

Andere gebieden die proto-industrie vertoonden waren: Ulster, Yorkshire, Lancashire, Bretagne, Montjoi in Frankrijk, delen van Zwitserland, de Elzas, gebieden rond de Rijn, Lombardië, Piedmont, delen van Westfalen, Saksen, Lausitz, Bohemen, Silezië, en delen van Oostenrijk.¹²¹

De Duitse historicus Wolfram Fischer schaarde zich achter de these van Mendel. In gebieden waar de huisnijverheid voet aan grond had, huwden zowel mannen als vrouwen vroeger en frequenter dan in regio's met een typisch landbouwgemeenschappen. Dit wilde echter niet zeggen dat ze welvarender waren dan de landhouders. Zelf bezaten ze geen gronden en hadden haast geen kapitaal. Men moest vervolgens als loonarbeider overgaan tot de arbeidsintensieve nijverheid. De landlozen waren sterk onderhevig aan economische schommelingen, zeker in de steden, aangezien er een instroom was van stedelijk handelaarskapitaal naar het platteland.¹²² Ze hadden een ander waardensysteem dan de landbouwers die een erfsysteem hadden opgebouwd.

In de huisnijverheid was er plaats voor grotere gezinnen, aangezien kinderen bijdroegen tot het inkomen op reeds vroege leeftijd. Het hele gezin werd gezien als een arbeidseenheid.¹²³ In landbouwgemeenschappen lag dit anders. Om de verdeling van de eigendom tegen te gaan, koos men voor een kleiner gezin via de mechanismen van een restrictief huwelijkspatroon. Fischer wil echter geen dualiteit creëren tussen de huisnijverheid en landhouders. Hij focust op het aanbrengen van nieuw element in de rurale economie, die reeds een grote mate van diversiteit en stratificatie kent.¹²⁴

Uit het voorgaande kunnen we afleiden dat de proto-industrialiseringsthesen een belangrijke rol weglegt voor de nuptialiteit. De nieuwe jobmogelijkheden binnen de huisnijverheid lieten de instapdrempel voor het huwelijk dalen. Aangezien het gezin dé arbeidseenheid bij uitstek is, was het nodig om op een vroege leeftijd te starten met de reproductie. Dit bracht een intensiever huwelijksgedrag met zich mee. Er was geen plaats voor permanent celibatairen in deze samenleving:

*“No single-handed man can live; he must have a whole family at work, because a single-handed man is so badly paid he can scarce provide the necessaries of life.”*¹²⁵

Dit ging in tegen het West-Europese huwelijkspatroon van de landbouwgemeenschappen en haar traditionele waarden.¹²⁶

De industrialisatie, de tweede fase volgens Mendels, bracht een vruchtbaarheidscontrole met zich mee.¹²⁷

9.1.2. Een nieuwe kijk op de proto-industrialiseringsthesen

De proto-industrialiseringsthesen zoals die werd opgesteld door Mendels, Fischer en anderen heeft in de loop der jaren kritiek gekend. Volgens Gutmann en Leboutte was er sprake van

¹²¹ W. Fischer “Rural Industrialization and Population Change”, p. 159

¹²² H. Medick, “The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family”, pp. 296-297

¹²³ H. Medick, “The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family”, pp. 301-304

¹²⁴ W. Fischer “Rural Industrialization and Population Change”, p. 162

¹²⁵ J. Foster, *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early Industrial Capitalism in Three English Towns*, Londen, Methuen, 1977, p. 94

¹²⁶ M.P. Gutmann en R. Leboutte, “Rethinking Protoindustrialization and the Family”, p. 591

¹²⁷ F.F. Mendels, “Proto-Industrialization”, p. 250-253

een inflexibiliteit in de these met betrekking tot de demografische impact van de vroege industrialisering. In hun werk is te lezen dat hoewel het oosten van België industrialiseerde de huwelijksleeftijden hoog bleven. Ze introduceerden in dit licht de *novelty thesis* (of de nieuwheidsthese). Er moet rekening worden gehouden met de economische tradities en de onverwachtheid van de ontwikkelingen. Zo was er in het Beneden-Maas gebied reeds een lang gebruik van mijnbouw en metaalbewerking. Hoewel tijdens zeventiende, achttiende en negentiende eeuw de nijverheid groeide, was er toch een mate van continuïteit in de nuptialiteit, gekenmerkt door een restrictief patroon.

Naast de *novelty thesis*, ontwikkelden ze ook de *concurrent agricultural change thesis* (of de gelijktijdige agrarische veranderingsthese. Binnen de theorie van de proto-industrie is ruimte voor een groep landloze proletariërs. Er zou een ont koppeling hebben plaatsgevonden tussen mens en land. Dit was volgens Gutman en Leboutte niets steeds het geval. Op bepaalde plaatsen, zoals het Land van Herve, veranderde de proto-industrie niets aan de verhouding tussen mens en land.

Een tegenstander van de Mendeliaanse invulling van de proto-industrie en haar vereenzelviging met een continu verarmingsproces, waarbij Vlaanderen als typevoorbeeld werd beschouwd, was Chris Vandenbroeke.¹²⁸ Hij stoorde zich aan de nalatige methodiek van Mendels, met name “een paar maanden opzoekingswerk in Vlaamse archieven, gecombineerd met een vluchtige literatuurverkenning”.¹²⁹ Volgens Vandenbroeke werd de periode van de proto-industrie niet gekenmerkt door een constante armoede. De periode van de zeventiende en de achttiende eeuw getuigde van een variatie afhankelijk van de regio. Net zoals Gutman en Leboutte geloofde hij in een regionale verscheidenheid.¹³⁰

Ook de strijd tussen landbouw en huisnijverheid is voor Vandenbroeke een doorn in het oog. Er is sprake van een interne en sterke relatie tussen de twee, die op haar beurt een belangrijke variabele is voor het huwelijksgedrag. In theorie brengt het uitoefenen van een pure vorm van huisnijverheid een lagere huwelijksleeftijd en een hogere frequentie van het huwelijk met zich mee. In Groot-Brittannië was dit het geval. Hier hadden de *enclosure* beweging en de full-time loonarbeid een gunstig effect op het huwelijkspatroon. Dit is volgens Vandenbroeke echter een historische uitzondering. Op de rest van het Europese continent domineerde de landbouw.¹³¹ De combinatie van landbouw en huisnijverheid had een restrictief huwelijkspatroon als gevolg.¹³²

We kunnen concluderen dat de proto-industrie geen rechtlijnige theorie is met één set van adaptatiemogelijkheden. Er was een variëteit aan manieren om om te gaan met de vroege vorm van industrialisatie. Afhankelijk van de relaties tussen landeigenaarschap en de agrarische structuur, het type nijverheid en haar inplanting in de regio, en de tijd van de industriële ontwikkeling ervaart men de economische verandering op een eigen manier. Men mag de stabiliteit binnen de sociale structuren en haar mogelijkheid tot resistentie niet uit te het oog verliezen.¹³³ Met betrekking tot de nuptialiteit kunnen we niet generaliseren dat de proto-industrie in elke regio een intensiever huwelijkspatroon met zich meebracht. Het is voornamelijk de verhouding tussen huisnijverheid en landbouw die de het gedrag inzake trouwen stuurde.

¹²⁸ C. Vandenbroeke, “De proto-industriële en industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie”, in: *Revue belge de philologie et d’histoire*, 63 (1985), 2, p. 311

¹²⁹ C. Vandenbroeke, “De proto-industriële en industriële ontwikkeling van België”, p. 311

¹³⁰ C. Vandenbroeke, “De proto-industriële en industriële ontwikkeling van België”, p. 318-319

¹³¹ De visie op loonarbeid doet sterk denken aan de *Réfeodalisation*.

¹³² C. Vandenbroeke, “De proto-industriële en industriële ontwikkeling van België”, p. 319-320

¹³³ M.P. Gutmann en R. Leboutte, “Rethinking Protoindustrialization and the Family”, p. 604-606

Één van de sleutelfactoren in de neergang van het EMP is de vruchtbaarheidscontrole binnenin het huwelijk. Men hoefde niet meer later te huwen om de starttijd van de reproductie te verlaten.¹³⁴ Ook het kiezen voor een celibatair leven daalde aan overtuigingkracht, aangezien men een welvarend leven kon uitbouwen binnen het huwelijk, zonder eerst kapitaal te vergaren om te kunnen trouwen, of om te wachten op de erfenis van de ouders en het overnemen van het familiebedrijf. Er was een groei op te merken van de loonarbeid.

9.2. Industrialisatie

De opkomst van de gemechaniseerde productie en de loonarbeid hadden een invloed op het huwelijkspatroon. Er is een ontkoppeling tussen de erfstructuur en de nuptialiteit. Men kon een welvarend leven leiden zonder te hoeven wachten op de erfenis van de ouders en het overnemen van het familiebedrijf. Ook de tijd die nodig was voor vergaren van voldoende kapitaal werd ingekort omwille van de loonarbeid.¹³⁵

De vraag is echter of deze relatie wel stand houdt? Volgens Spagnoli, en zijn onderzoek naar de link tussen de industrialisatie, verarming en een intensiever huwelijkspatroon, is er geen noodzakelijke reden om aan te nemen dat de economische omschakeling een vroeger huwelijksgedrag met zich meebracht. Het doet denken aan het bovenstaande proto-industrialisatiedebat en de link met de nuptialiteit. We mogen niet vervallen in een eenduidige economisch-demografische relatie die alle andere variabelen elimineert.

9.3. Ierland als uitzondering

In de praktijk is te zien dat gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste helft van de twintigste eeuw (de oorlogsperiode buiten beschouwing gelaten) zich over het algemeen een daling voordoet van het aandeel definitief celibatairen in Europa. Echter, een uitzondering hierop is Ierland. De proportie vrijgezellen neemt sterk toe vanaf het begin van het cijfermateriaal in 1861 tot 1939. Welke factoren kunnen een rol hebben gespeeld in deze exceptionele toename?

Volgens Kingsley Davis is geen Ierland geen uitzondering, maar wel een extreem voorbeeld van het West-Europese huwelijkspatroon. Hij neemt aan dat de Ierse hongersnood, de grondsituatie en de sterke godsdienstige verankering een primaire rol speelden. De afhankelijkheid en de ziekte van de aardappel in het midden van de negentiende eeuw was desastreus voor Ierland. Als gevolg hiervan zou de gedachte zijn ontstaan dat men zich moest wapenen tegen dit soort crisissen. Doormiddel van het later en minder frequent huwen kon men het huishouden qua omvang beperken en iedereen voorzien van voldoende voeding. De hongersnood had met andere woorden een schrikeffect op de bevolking en diens demografisch gedrag.

Het rurale karakter van het land stimuleerde het definitief celibaat. Dit werd versterkt door de religieuze dominantie van het Rooms-Katholicisme. De celibataire geestelijken stonden symbool voor een Iers Nationalisme dat vocht tegen het Britse protestantisme. De sleutelpositie van de clerus deed een negatieve houding ontstaan ten opzichte van het huwelijk. Het kiezen voor een vrijgezellenbestaan werd gelijkgesteld als een hoger doel. Naast het politieke ideaal van het nationalisme had de geestelijkheid ook uitgesproken ideeën

¹³⁴ R. Lesthaeghe, "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition", p. 1

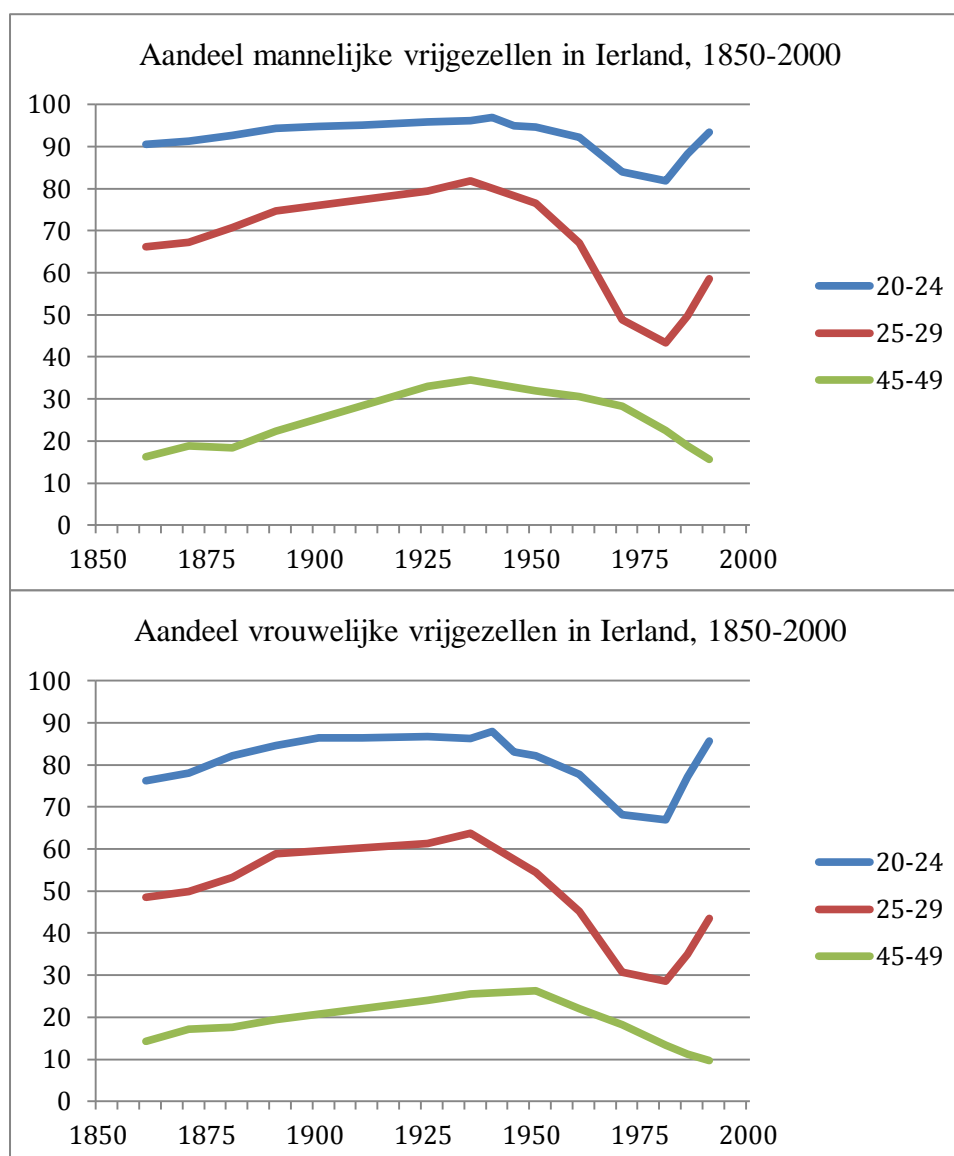
¹³⁵ P.G. Spagnoli, "Industrialization, proletarianization, and marriage: a reconsideration", in: *Journal of Family History*, 8 (1983), 3, p. 230 ; R. Lesthaeghe, "The Unfolding Story of the Second Demographic Transition", p. 5

over de economische vooruitgang. Men wou het volk niet zien vervallen in de excessen van de modernisatie en prees dus voor het rurale eigenheid van het land. Zoals reeds besproken stimuleerde dit landelijk karakter het definitief celibaat. Zo was het huwelijkspatroon van laat en minder frequent huwen meer uitgesproken op het platteland dan in de steden.

Het gebrek aan economische mogelijkheden in Ierland was een beslissende factor in deze tendens. Daar bijkomstig hadden Kerkelijke besluiten op het vlak van gezinnen, criminaliteit, en censuur een impact op abortussen, contraceptie, en vruchtbaarheidscontrole. Men verviel dus in het handhaven van de *preventive check* van het later of niet huwen.¹³⁶

De tanende rol van de Katholieke Kerk in de tweede helft van de twintigste eeuw had een positieve invloed op het huwelijksgedrag van het land.

Figuur 12. Aandeel vrijgezellen in Ierland, 1850-2000

¹³⁶ K. Davis, "The Theory of change and Response In Modern Demographic History", pp. 358-361

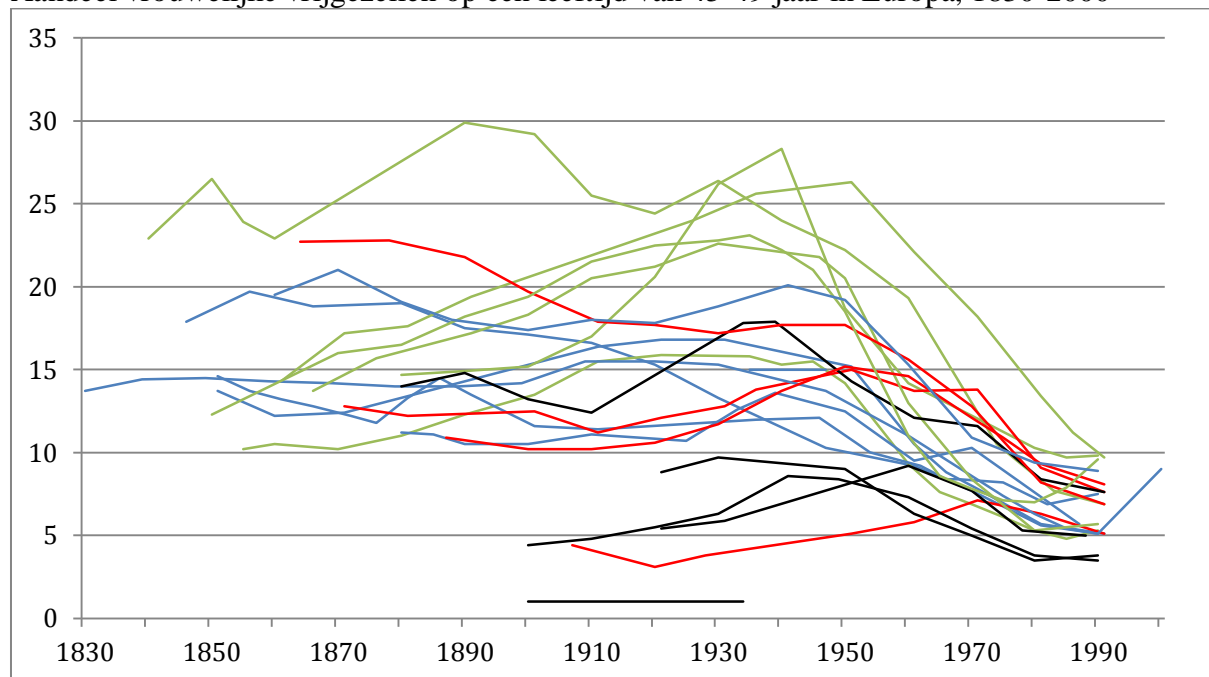
9.4. The Marriage Boom

In de periode vanaf 1940 tot de jaren zestig van de twintigste is op het Europese continent een stijging te zien van het aantal huwelijken. Afhankelijk van de impact van de oorlog en het economisch herstel dat daarop volgde, is in elk land een patroon te zien van een intensiever huwelijkspatroon. Het aandeel vrijgezellen kent een sterke daling die zal aanhouden tot de Tweede Demografische Transitie. Het concept van de *marriage boom* is ontwikkeld in het gelijknamig artikel van John Hajnal.¹³⁷ Volgens de onderzoeker is het voornamelijk de onverwachtetheit van het supranationaal fenomeen dat zo uniek is.¹³⁸ De auteur geeft echter geen specifieke oorzaken aan voor daling van het aandeel celibatairen in Europa.

In figuur 13 hebben op basis van een kleurencode het aandeel vrouwelijke vrijgezellen in de Europese landen weergegeven. De sterke afname van de proportie celibatairen in de tweede helft van de twintigste eeuw is een bewijs voor het fenomeen van de *marriage boom*. Merk ook de hoge aandelen vrijgezellen op in Noord-Europa rond de jaren dertig van de twintigste eeuw.

Figuur 13.

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen op een leeftijd van 45-49 jaar in Europa, 1830-2000

Opmerkingen:
 Groen = Noord-Europese landen
 Blauw = West-Europese landen
 Rood = Zuid-Europese landen
 Zwart = Oost-Europese landen

9.5. Dualiteit of convergentie tussen Oost en West

Met betrekking tot de onderzoeksvraag betreffende de dualiteit van het Hajnal-model, gaan we in op of de *marriage boom* een convergentie met zich meebracht op vlak van het aandeel vrijgezellen tussen Oost- en West-Europa. In figuur zijn de gegevens van een aantal Europese landen verzameld rond het jaar 1960. Er is een onderverdeling aangebracht naargelang de

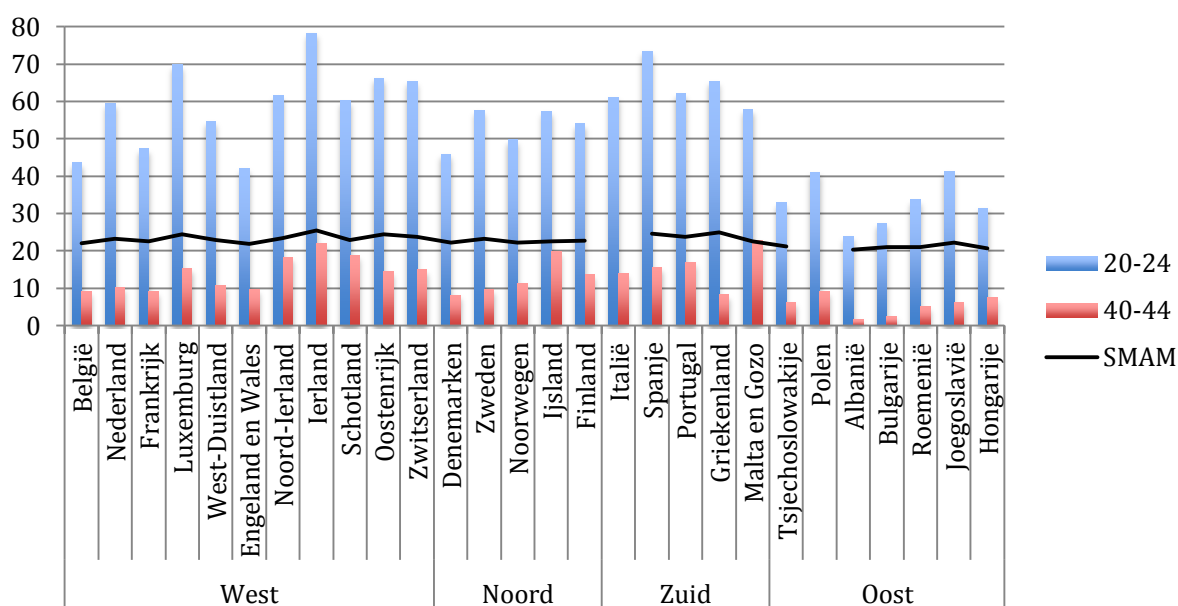
¹³⁷ J. Hajnal, "The Marriage Boom", in: Population Index, 19 (1953), 2, pp. 80-101

¹³⁸ J. Hajnal, "The Marriage Boom", p. 85

regio (west, noord, zuid en oost) om de analyse te vergemakkelijken. De groei van het aantal huwelijken zette zich voornamelijk door in de West- en Noord-Europa. Vergeleken met cijfers vóór de periode van de *marriage boom* (figuur) is in deze landen het aandeel vrijgezellen afgenomen. Hoewel er in Oost-Europa geen daling te zien is, is er echter geen sprake van een evenwicht in de relatie tussen oost en west op vlak van het aandeel celibatairen. Het historisch verschil van twee erg uiteenlopende huwelijkspatronen is ten tijde van de *marriage boom* niet verdwenen.

De vergelijking tussen de figuren 8 en 14 wordt echter wel bemoeilijkt door de verschillende leeftijds categorieën die worden gehanteerd. Voor Oost-Europa is een hoger aandeel vrijgezellen op jongere leeftijd te zien in de periode 1960 dan rond de eeuwwisseling. Het is echter moeilijk te achterhalen of deze stijging reëel is of enkel te wijten is aan de vernauwing van de leeftijdsklasse van 20-29 jaar naar 20-24 jaar.

Figuur 14. Percentage nooit gehuwde vrouwen op een leeftijd van 20-24 en 40-44 jaar en gemiddelde huwelijksleeftijd (SMAM) bij vrouwen in Europa rond 1960

Bron: R.B. Dixon, "Explaining Cross-Cultural Variations in Age at Marriage and Proportions Never Marrying", in: *Population Studies* 25 (1971), 2, p. 218

10. De Tweede Demografische Transitie

Vanaf de jaren zestig en zeventig van de twintigste eeuw, met reeds indicaties in de vanaf de tweede helft van de eeuw in Amerika en Scandinavië¹³⁹, was een duidelijke verandering te zien in het demografisch patroon van de Europese samenleving, bestaande uit: een daling van de fertiliteit, een stijging van de huwelijksleeftijd, het aantal celibatairen, echtscheidingen, buitenechtelijke kinderen, en personen die samenwonen, alsook een verandering binnen de contraceptie. Dit fenomeen is door Belg Ron Lesthaeghe en Nederlander Dirk Van de Kaa, in 1986, gedoopt tot de Tweede Demografische Transitie.¹⁴⁰ De reden voor de veranderingen in het demografisch gedrag lagen bij de opkomst van het samenwonen, dat meer en meer gezien werd als een deel van de levensloop in de ogen van de Westerse jeugd, als alternatief voor het huwelijk. Volgens van de Kaa waren er minstens vijftien stadia in de transitie tijdens de periode 1965-1995¹⁴¹:

- 1) Daling van het totaal vruchtbaarheidscijfer als gevolg van een afname van de fertiliteit op latere leeftijd
- 2) Vermijden van zwangerschappen vóór het huwelijk, en ‘gedwongen’ huwelijken
- 3) Niettegenstaande, de gemiddelde leeftijd bij het eerst huwelijk blijft nog een tijdje dalen
- 4) Uitstellen van reproductie binnen het huwelijk, de fertiliteit bij jonge vrouwen daalt, daling in de fertiliteit
- 5) Stijging van het aantal (echt)scheidingen
- 6) Uitstel van het huwelijk wordt grotendeels vervangen door samenwonen vóór het huwelijk, stijging van de leeftijd bij het eerste huwelijk
- 7) Samenwonen wordt steeds populairder, het huwelijk wordt uitgesteld tot de bruid zwanger is, stijging in het aantal zwangerschappen vóór het huwelijk, stijging in de gemiddelde leeftijd van de moeder bij de eerste geboorte
- 8) Legalisatie van sterilisatie en abortus die de ongewenste vruchtbaarheid terugdringen: daling van de vruchtbaarheid op het einde van de vruchtbaarheidsjaren
- 9) Samenwonen wint aan populariteit, en meer in achtgenomen door verweduwd en gescheiden personen
- 10) Samenwonen wordt steeds meer gezien als een alternatief op het huwelijk, de fertiliteit buiten het huwelijk stijgt
- 11) De totale vruchtbaarheidscijfers stabiliseren op lage niveaus
- 12) De totale vruchtbaarheidscijfers stijgt licht wanneer vrouwen die de reproductie uitstelden toch beslissen om te starten ; stijging van geboortecijfers op latere leeftijd
- 13) Niet alle uitgestelde geboortes kunnen geboren worden in de resterende vruchtbaarheidsjaren
- 14) ‘Vrijwillige’ kinderloosheid wordt belangrijk
- 15) Vruchtbaarheid van de cohorten lijkt zich te stagneren onder het vervangingsniveau

¹³⁹ R. Lesthaeghe, *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*, p. 2

¹⁴⁰ M. Kalmijn, “Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000”, in: *Population Studies*, 61 (2007), 3, p. 243 ; M. Kalmijn, “Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000”. In: *Population Studies*, 61 (2007), 3, p. 10

¹⁴¹ D. van de Kaa, “Options and sequences: Europe’s demographic patterns”, in: *Journal of the Australian Population*, 14 (1997), 1, p. 10

10.1. Van altruïsme naar individualisme

In de jaren zeventig groeide de overtuiging dat men als testfase eerst moest samenwonen. Kort voor de reproductie ging men vervolgens huwen. In de loop van de daaropvolgende decennia kwam het instituut 'huwelijk' onder verhoogde druk te staan. Men koos meer voor het samenwonen zonder te trouwen, onafhankelijk van de voortplanting en nakomelingen. Deze ontkoppeling hangt samen met het opkomend individualisme en zelfrealisatie. Het opteren voor ouderschap was een weg naar volwassenwording in deze zelfverwezenlijking. Er is een overgang in de klemtoon van een altruïstische of onbaatzuchtige focus op het nageslacht naar de relatie van het volwassen koppel.¹⁴² De toevoeging van een gewijzigde, meer open visie op seksualiteit en daarbij horende contraceptie, of het plaats vinden van een seksuele revolutie, bracht een verandering in de gezinsvorming met zich mee met als gevolg de ontwikkeling van verscheidene vormen van familieverbanden.¹⁴³

Volgens Lesthaeghe was er een belangrijke rol weggelegd voor de veranderende noden en wensen van de samenleving, zoals geconcipieerd door Maslow. Er is een verschuiving te zien naar meer *high order needs*. De stijging van het inkomen en de educatiegraad leidden tot meer existentiële en non-materiële uitgesproken noden, die in relatie stonden tot zelfactualisatie in het stellen van doelen, individuele autonomie in het kiezen van de middelen en het zoeken naar herkenning in hun verwezenlijking.

Hij herkende ook sociale en culturele veranderingen in de oorsprong van de Tweede Demografische Transitie. Een verzwakking van de sociale netwerken en cohesie vond plaats als gevolg van zaken zoals de secularisatie, teloorgang van de verzuiling en seksuele revolutie.¹⁴⁴ Met deze overtuiging zette hij zich af van de neo-klassieke economische interpretatie en een neo-Marxistische of pure structurele sociologie of geschiedwetenschap. Deze hadden enkel oog voor de materiële veranderingen en lieten culturele veranderingen links liggen.¹⁴⁵

10.2. Een tijd vol revoluties

Tijdens de Tweede Demografische Transitie waren enkele abrupte veranderingen te onderscheiden die het gezicht van de samenleving hebben gewijzigd. In de eerste plaats was er de contraceptieve revolutie die opgang kwam met de uitvinding van de pil en het spiraalpje. Tegen het midden van de jaren zeventig was het gebruik ervan verspreid, ten nadele van de traditionele manieren zoals *coïtus interruptus* en de kalendermethode die niet de efficiëntie aan de dag legden die wel bij de nieuwe vorm van voorbehoedingsmiddelen te vinden was.¹⁴⁶ Er is echter volgens Dirk van de Kaa een groot verschil tussen de geïndustrialiseerde landen in vorm en gebruik van contraceptie, namelijk sterilisatie enerzijds en condoms, intra-uteriene middelen, en de pil anderzijds. Dit wil echter niet zeggen dat de traditionele manieren van voorbehoeding verdwenen. In Zuid- en Oost-Europa bleven deze nog een enige tijd in gebruik.¹⁴⁷

¹⁴² R. Lesthaeghe, *Second Demographic Transition*, p. 1

¹⁴³ T. Engelen en P. Puschmann, *How unique is the Western European Marriage Pattern. A comparison of nuptiality in historical Europe and the contemporary Arab world*. Leuven, Centre for sociological research, 2011, p. 2-3

¹⁴⁴ R. Lesthaeghe, *Second Demographic Transition*, p. 4

¹⁴⁵ R. Lesthaeghe, *The Unfolding Story of the Second Demographic Transition*, p. 3

¹⁴⁶ D. van de Kaa, "Options and sequences: Europe's demographic patterns", p. 12 ; D. van de Kaa, *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*, p. 18

¹⁴⁷ D. van de Kaa, *The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries*, p. 18

Het uitstellen van de reproductie werd een doel op zich en hing samen met de meer openlijke visie op seksualiteit. De seksuele revolutie doorbrak de gedachte dat geslachtsgemeenschap enkel binnen het huwelijk mocht plaatsvinden als doel voor reproductie. De leeftijd van het eerste seksuele contact daalde tijdens de laatste decennia van de twintigste eeuw, aangezien jongere generaties seks loskoppelden van haar reproductionele waarde. Bij vrouwen was er een sterkere daling van de leeftijd van de eerste geslachtsgemeenschap te zien dan bij hun mannelijke tegenhangers.¹⁴⁸ Naast de contraceptieve en seksuele revolutie kunnen we een derde verandering in de samenleving definiëren, namelijk de genderrevolutie. Vrouwen stapten uit de schaduw van de mannelijke dominantie. Ze hadden het recht verworven om zelf baas te zijn van hun vruchtbaarheid. Het streven naar de legalisering van de geïnduceerde abortus was een belangrijk proces in de wens van het vrouwelijk geslacht voor biologische autonomie.

De bovenstaande zaken brachten met zich mee dat het vervangingsniveau niet meer werd bereikt. De totale vruchtbaarheidscijfers haalden, en dat doen ze nog steeds, de kaap van 2,1 niet meer, wat een druk op de welvaartsstaat met zich meebracht. Het rust op de schouders van de migratiestromen om de bevolking te doen aangroeien, met een multi-etnische en multiculturele samenleving als gevolg.¹⁴⁹

10.3. Een transitie in de praktijk

In dit deel gaan we in op hoe de Tweede Demografische Transitie zich vertaalde in de werkelijkheid met betrekking tot het aandeel celibatairen, zowel mannen en vrouwen. Aan het begin van deze scriptie is de mogelijkheid om het aandeel celibatairen te onderzoeken aan de hand van de alleenstaande huishoudens reeds toegelicht. Via de gegevens van uit het werk van Rothenbacher en data van het OECD beschikken we over het percentage alleenstaande huishoudens voor een heel resem van Europese landen. Met betrekking tot de Tweede Demografische Transitie is te zien dat in de periode 1950-2005 er een sterke toename is van het aandeel alleenstaanden. Zowel in Noordwest-Europese als in Oost- en Zuid-Europese landen is er tendens naar minder frequent huwen.

Tabel 12.

Percentage alleenstaande huishoudens voor een selectie van Europese landen, 1900-2005

Country	1900	1930	1950	1970	1990	2005
Austria	--	--	18	25	30	34
Belgium	--	11	16	19	28	32
Cz.slovakia/ Czech Republic	--	7	11	17	25	30
Denmark	9	11	14	21	34	37
Finland	5	--	19	24	32	37
France	4	--	6	20	27	31
Germany	7	8	--	--	--	36
West Germany	--	--	19	25	35	--
East Germany	--	--	22	26	28	--
Greece	--	--	9	11	16	20
Hungary	--	--	--	17	24	26
Iceland	--	3	18	--	--	31
Ireland	--	9	--	14	20	22

¹⁴⁸ D. van de Kaa, The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries, p. 18

¹⁴⁹ R. Lesthaeghe, The Unfolding Story of the Second Demographic Transition”, p. 6-9

Italy	9	10	10	13	21	25
Luxemburg	7	6	--	16	26	30
The Netherlands	--	11	--	17	29	34
Norway	--	10	15	21	34	38
Poland	--	9	--	16	18	25
Portugal	--	--	8	10	14	17
Spain	--	--	--	7	13	20
Sweden	--	20	21	25	40	--
Switzerland	--	9	--	20	32	36
England and Wales	--	7	11	26	27	31

Bron Population Censuses and Surveys, Rothenbacher (2002), OECD(2005)

Vervolgens nemen we het aandeel celibatairen op een leeftijd van 20 tot 24 jaar en van 25 tot 29 jaar onder de loep op basis van volkstellingen. De oudere leeftijdscategorieën worden niet besproken, aangezien er geen stijging is op te merken in deze klassen in de periode tussen de jaren zestig tot het einde van de twintigste eeuw. Dit houdt verband met het feit dat voor deze oudere leeftijdscategorieën de Tweede Demografische Transitie zich voornamelijk op vlak van de timing van het huwelijk heeft doorgezet. Het later huwen heeft als gevolg dat in de jongere leeftijdsklassen er een hoger aandeel vrijgezellen bestaat, maar wanneer men de oudere klassen onder de loep neemt dan is er weinig verschil met de periode voor de Transitie op vlak van het aandeel celibatairen. Met andere woorden, men huwt later maar de intensiteit van het huwelijk blijft relatief gelijklopend. Een andere oorzaak is kunnen we vinden in het feit dat voor de oudere leeftijdscategorieën de kenmerken van de Tweede Demografische Transitie nog niet ten volle inwerkten toen deze klasse de gemiddelde huwelijksleeftijd had bereikt. Er is een adaptatieperiode van de effecten van de Transitie die zich in deze leeftijdsklasse maar gedeeltelijk had voltrokken.

Naast de analyse van de leeftijdscategorieën van 20 tot 24 jaar en van 25 tot 29 jaar, is geopteerd voor een geografische opdeling van Europa in noord, oost, zuid en west. We verkrijgen hierdoor een overzichtelijk beeld per land, maar kunnen ook de vergelijking maken tussen de regio's. Zo toetsen we de these van Hajnal aan de hedendaagse huwelijksintensiteit.

Zoals reeds gezegd deed de verandering naar een huwelijkspatroon van later en minder frequent huwen zich voor het eerst voor in Noord-Europa, met landen als Finland, Zweden en Denemarken. De transitie zette zich in het leeuwendeel van de landen door in jaren zeventig, met enkele uitzonderingen, als Ierland en Portugal waar het pas later intrad. Er is een verschil op te merken in het startpunt tussen de twee geslachten. De stijging bij het aandeel vrouwelijke vrijgezellen vond enkele jaren later plaats dan bij hun mannelijke tegenhangers.

In de gebieden van Oost- en Zuid-Europa was er een kleinere stijging te zien in vergelijking met West- en Zuid-Europa. Dit kan verklaard worden door het feit dat het huwelijk als traditionele waarde in het oosten en het zuiden van Europa minder aantasting kende en het instituut sterker stond ten opzichte van alternatieven op het huwelijk, zoals samenwonen. De voorgeschiedenis van de gebieden, die in de voorbij eeuwen een meer universeel huwelijkspatroon kende, kon een invloed hebben gehad tot op de dag van vandaag.

In tabel 13 is een chronologische opsomming gegeven van de landen waarvan het vruchtbaarheidscijfer onder het vervangingsniveau zakte. Hoewel dit een indicator is van de fertiliteit, kunnen we toch concluderen dat de Tweede Demografische Transitie zich niet eerst doorzette in West- en Noord-Europa alleen. Uit de tabel is op te maken dat in de beginfase van de Transitie ook Oost-Europese landen kenmerken vertoonden. In de latere periode, vanaf

1980, was het wel zo dat in voornamelijk Oost- en Zuid-Europese landen de Transitie zich ontplooiëde.

Tabel 13. Geïndustrialiseerde landen onder het vervangingsniveau, volgens datum

Op/voor 1965	Idem 1970	Idem 1975	Idem 1980	Idem 1985	Idem 1990	Idem 1995
Hongarije	Duitsland	Oostenrijk	Italië	IJsland	Macedonië	Ierland
Letland	Denemarken	België	Bosnië-H.	Spanje	Joegoslavië	Moldavië
	Finland	Frankrijk	Bulgarije	Griekenland	Polen	
	Luxemburg	Noorwegen	Litouwen	Portugal	Roemenië	
	Zweden	Nederland	Wit-Rusland	Slovenië	Slowakije	
	Tsjechië	V.K.				
	Kroatië	Zwitserland				
	Rusland	Estland				
	Oekraïne					

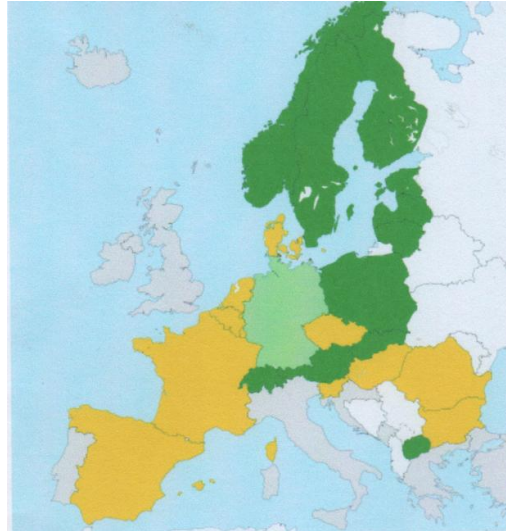
Bron: D. van de Kaa, The Idea of a Second Demographic Transition in Industrialized Countries, p.

Recentere gegevens, waaronder deze van het statische bureau van de Europese Unie, Eurostat, tonen aan dat in Noord-Europa en in sommige landen van Oost- (Polen en Slowakije) en West-Europa (Zwitserland en Oostenrijk) een stijging te zien was van het aantal huwelijken per duizend inwoners in de periode van 200 tot 2012. Deze landen zijn op kaart 2 aangeduid met een donkergroene kleur.

De andere landen, die in het geel zijn weergegeven, kenden een daling van het bruto huwelijksratio. De gegevens van Eurostat zijn te gebruiken als indicator voor de evolutie van de Tweede Demografische transitie en het huwelijk als traditionele waarde. In de landen die met de donkergroene kleur zijn aangeduid kunnen we stellen dat de Transitie aan kracht verliest. De in het geel gekleurde landen kennen het omgekeerde effect. Voorzichtig en bij benadering is dus te stellen dat het aandeel vrijgezellen afneemt in Noord-Europa en in sommige andere, meer oostelijk gelegen landen. Elders neemt het aandeel celibatairen toe. Naast een verandering in de huwelijksintensiteit kan ook een versnelling in de timing van het huwelijk aan de oorzaak liggen. Waarom er een verschil is tussen de landen is echter moeilijk te achterhalen, aangezien data met betrekking tot het voorbije decennia nauwelijks te vinden is en bijkomstig binnen het wetenschappelijk onderzoek weinig is ondernomen om deze periode toe te lichten op demografisch vlak.

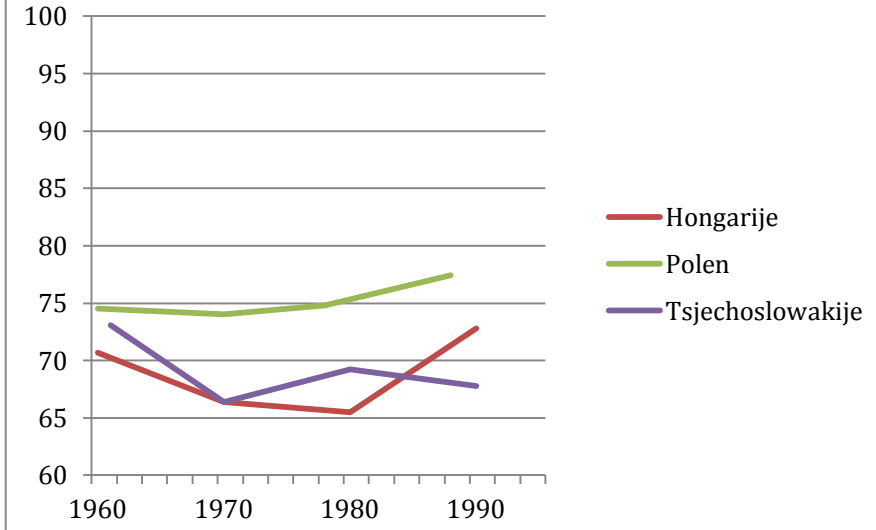
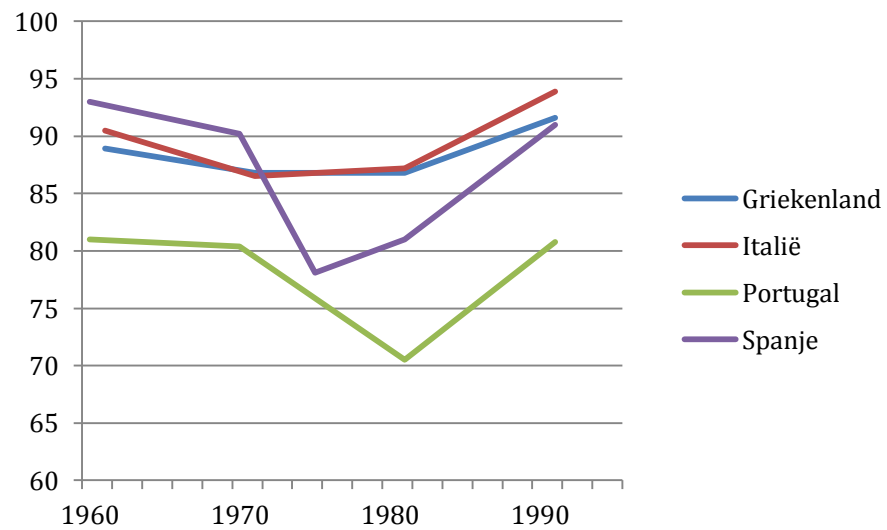
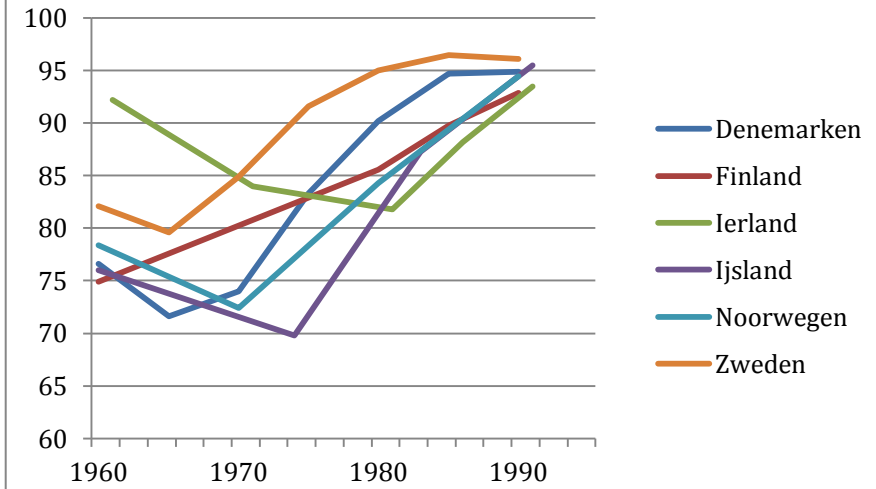
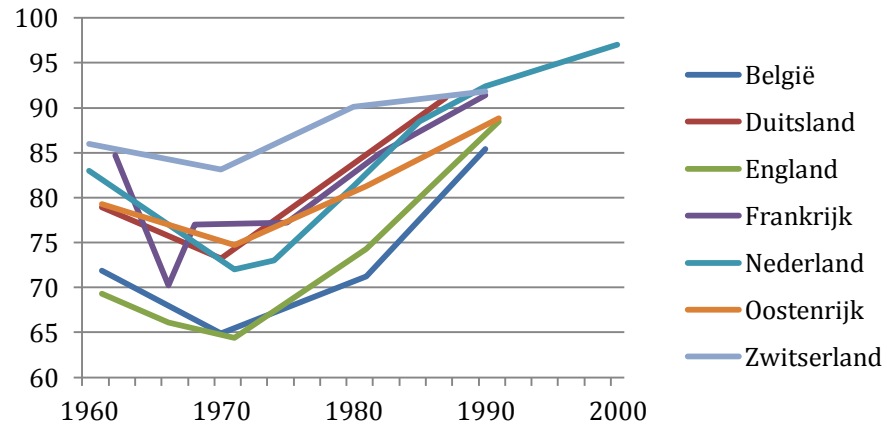
Waarschijnlijk heeft een mengeling van economische, sociale en culturele factoren een invloed gehad op de nuptialiteit. Er dient echter nogmaals benadrukt te worden dat de bovenstaande stellingen berust zijn op veronderstellingen, die enkel bewezen kunnen worden door effectief cijfermateriaal en wetenschappelijke studies die op dit moment afwezig zijn.

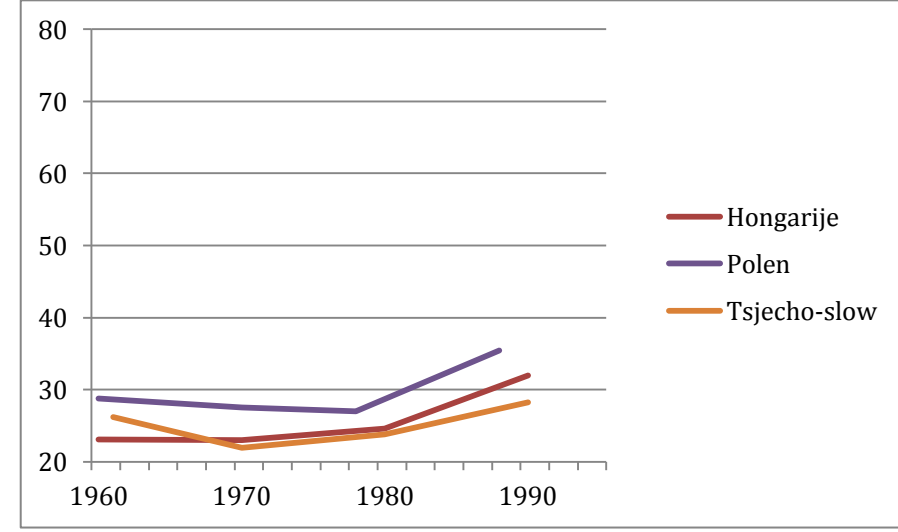
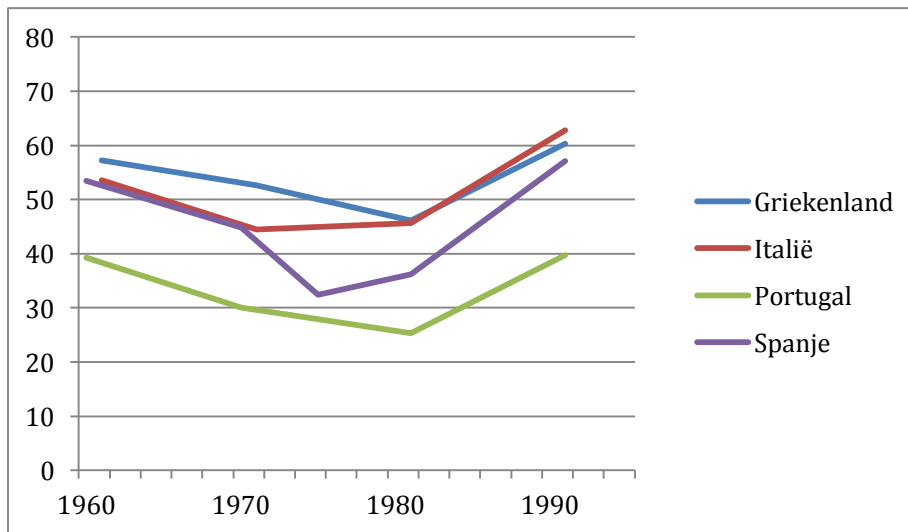
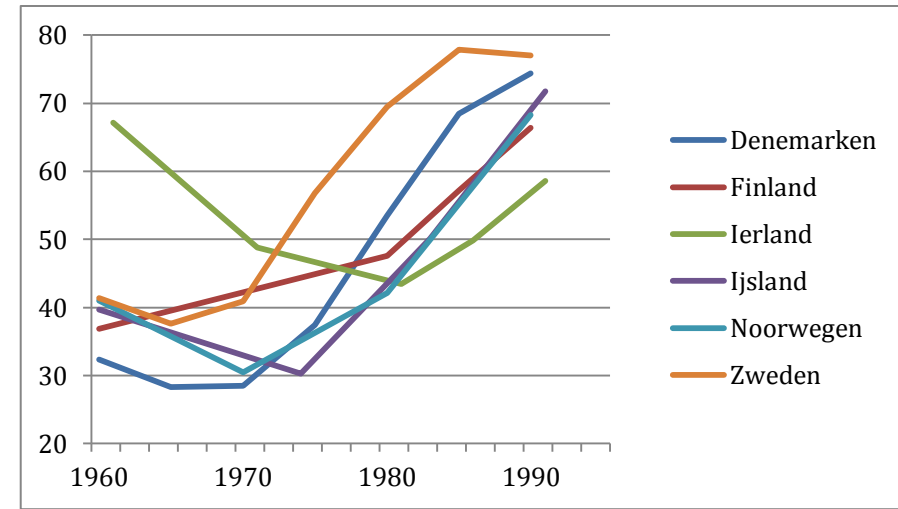
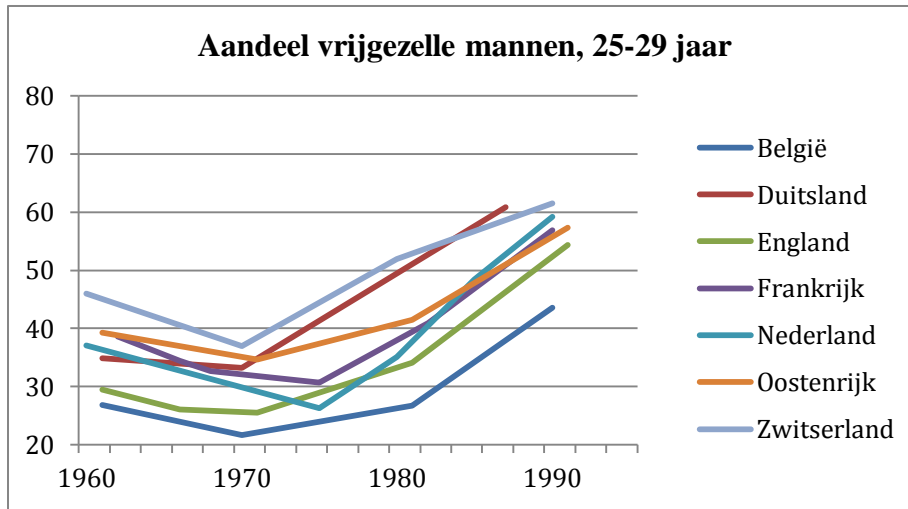
Kaart 2. Bruto huwelijksratio in een selectie van Europese landen, 2001-2012

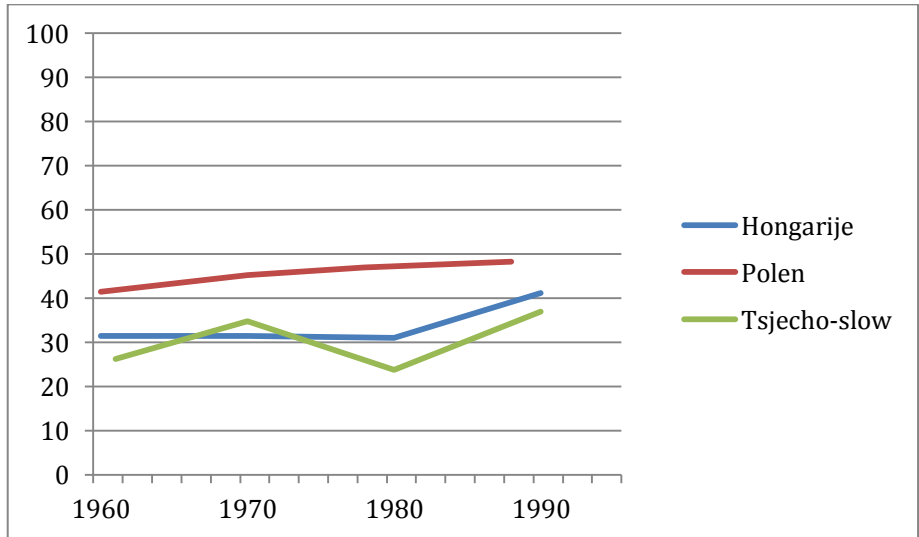
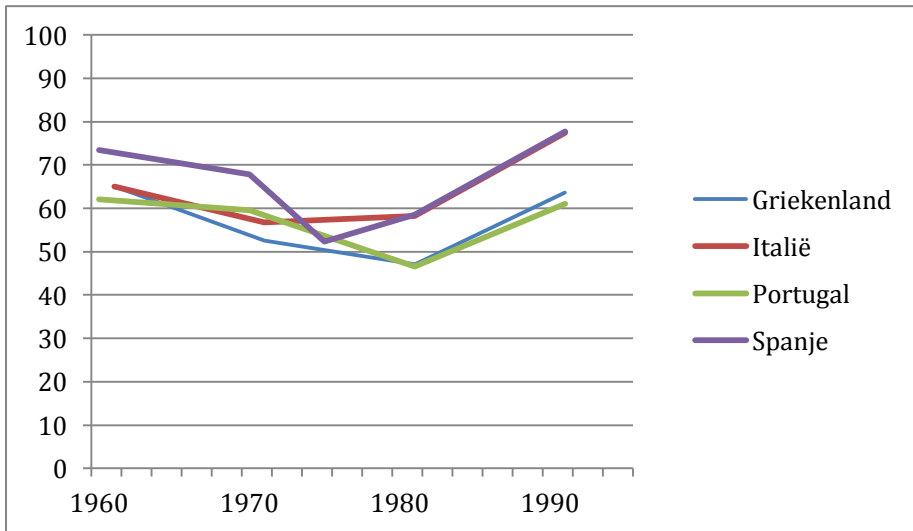
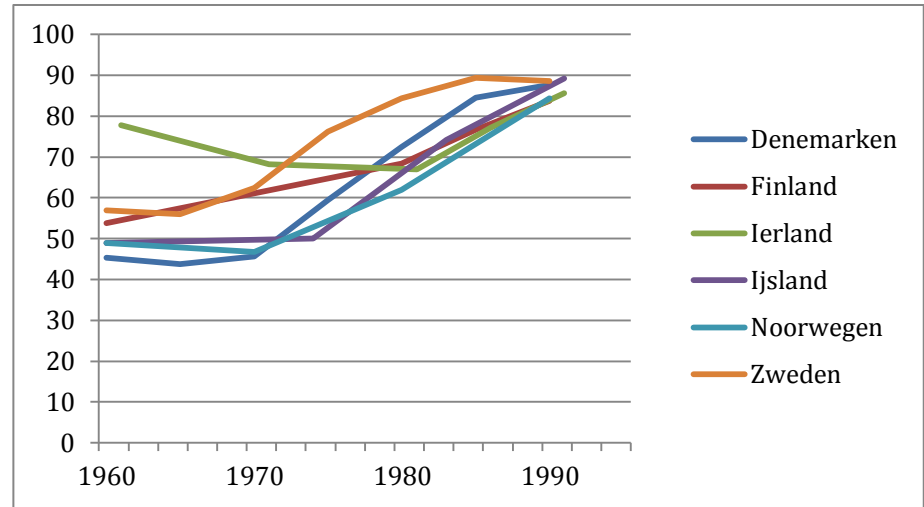
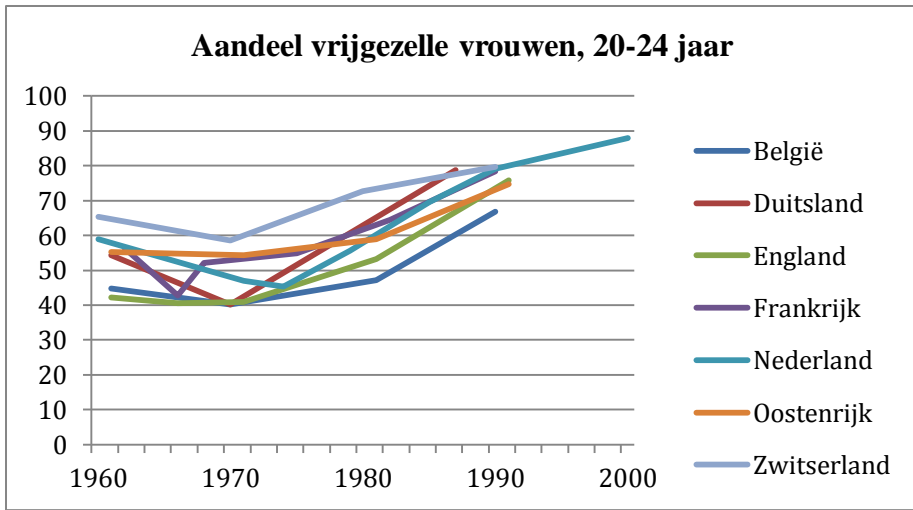

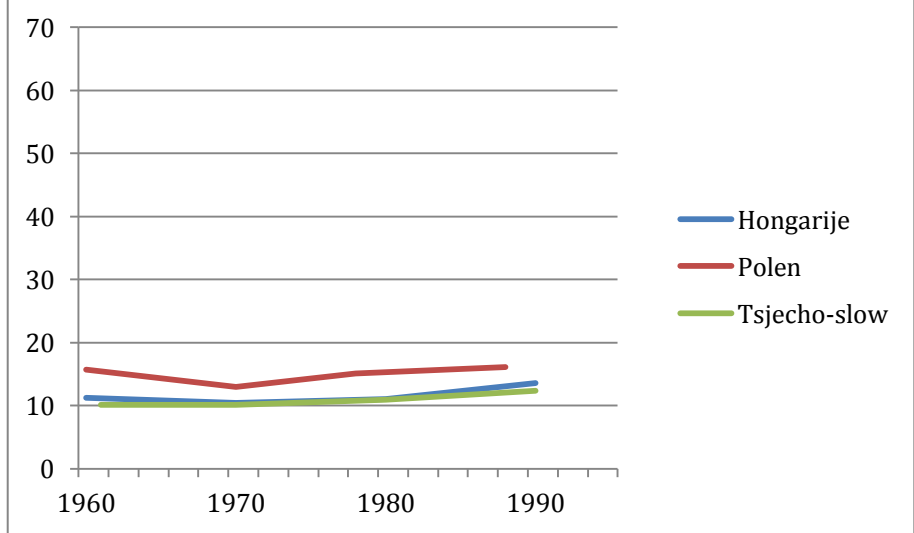
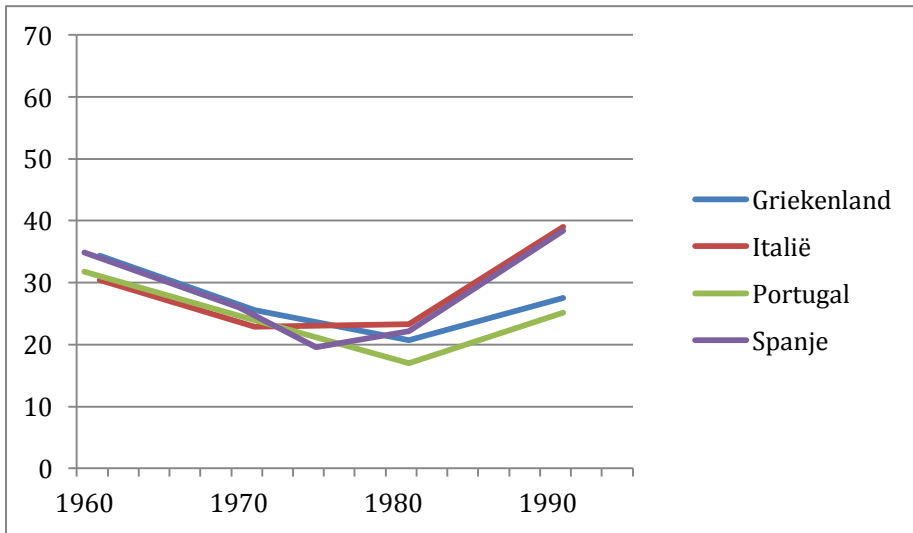
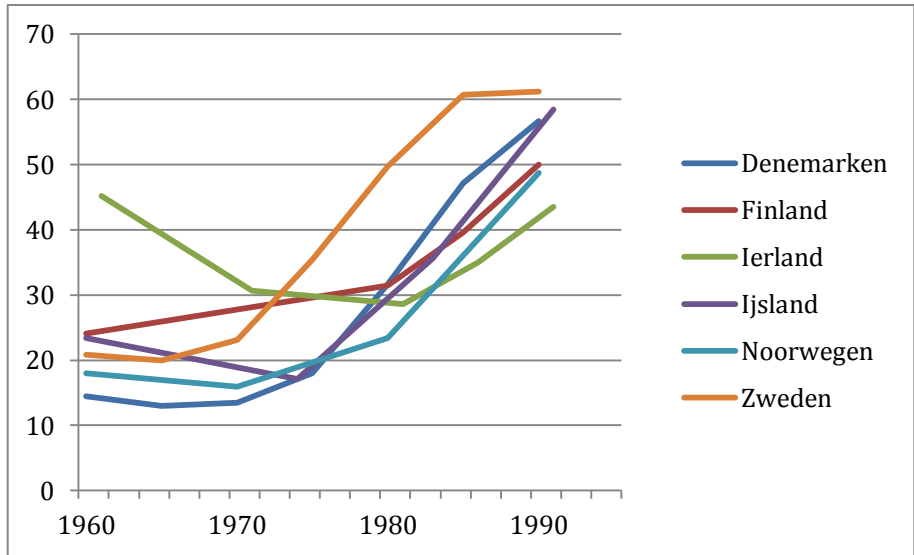
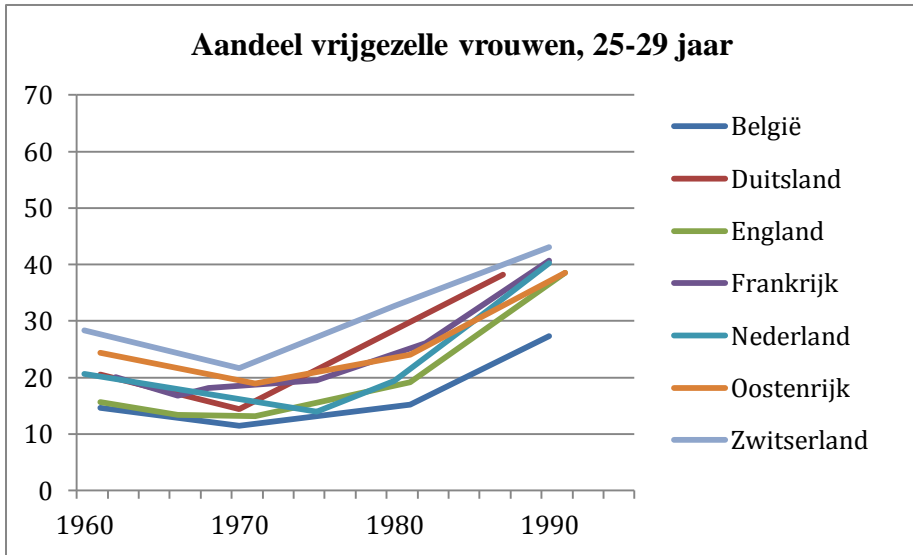
Bron: Eurostat

Aandeel vrijgezelle mannen, 20-24 jaar

11. Kwantitatieve factoren en hun invloed op de nuptialiteit

11.1. Sekseratio

Er is een duidelijk verband te zien tussen de verhouding van de geslachten ten opzichte van elkaar, tijdens de huwbare leeftijden, en het aandeel vrijgezellen. Deze maatstaf hangt samen met de migratie naar en van een bepaalde streek, of in extremis uitzonderlijke mortaliteitscrisisen.¹⁵⁰

Volgens Hajnal was er in het achttiende eeuwse Noord- en West-Europa een surplus aan vrouwen. Dit overschot deed de frequentie van het huwelijk van vrouwen in een monogame samenleving dalen, met het EMP als gevolg. In andere delen van Europa, met name het zuiden en het oosten, zou er een tekort aan vrouwen zijn geweest. Dit bracht een meer universeel huwelijkspatroon op gang, waarin mannen geen huwelijksklem ondervonden.¹⁵¹ We hebben reeds gezien dat Hajnal het ontstaan van het EMP in de achttiende eeuw positioneerde, en zocht bij de sekseratio een mogelijke oorzaak. Maar in de voorgaande hoofdstukken hebben we aangetoond dat het Europese huwelijkspatroon veel vroeger startte. In het midden van de negentiende eeuw was er volgens Koen Matthijs sprake van een *women's problem*. Er was een tekort aan huwbare mannen in sommige West-Europese landen omwille van migratie.¹⁵²

De scheve verhouding tussen de geslachten was hoogstwaarschijnlijk wel een factor in de duurzaamheid van het EMP. De sekseratio van de bevolking is, zoals Chojnacka schrijft, een "*modifying rather than a causative factor in shaping a marriage pattern*".¹⁵³

In tabel 14 zijn enkele indicatoren opgenomen die worden gecorreleerd aan het aandeel vrijgezellen op een bepaalde leeftijd in West-Europa en de Engelse overzeese gebieden in 1960. Ruth Dixon maakt gebruik van drie groepen indicatoren: beschikbaarheid van partners, de mogelijkheid en de wenselijkheid tot huwen.¹⁵⁴ De beschikbaarheid van mogelijke partners toont de sekseratio van de bevolking. Uit de Pearsons correlatiecoëfficiënten kunnen we concluderen dat enkel in bepaalde combinaties er een duidelijk verband is. Wanneer de coëfficiënt negatief is, dan is er sprake van uitgestelde huwelijken bij vrouwen en spinsterschap. Positieve waarden duiden op hun beurt op uitgestelde en afgestelde huwelijken bij mannen. Uit tabel. blijkt dat op oudere leeftijden er meer vrouwelijke vrijgezellen zijn. Dit is ingegeven door de hogere leeftijdsspecifieke sterftcijfers bij mannen op een latere leeftijd. De gegevens vertonen over het algemeen een zwakke correlatie. Dit komt overeen met stelling van Chojnacka die schrijft dat de sekseratio geen causale factor is in het EMP, maar eerder een modificerende.

De stelling dat Noord-West Europa werd gedomineerd door een overschot aan vrouwen is te zien in de onderstaande grafieken die de sekseratio tussen het aandeel vrijgezellen op een leeftijd van vijftig jaar weergeven. Er is dus sprake, zoals Devolder reeds aangaf, dat het EMP voornamelijk een patroon is dat toepasbaar is op de vrouwelijke helft van de bevolking.

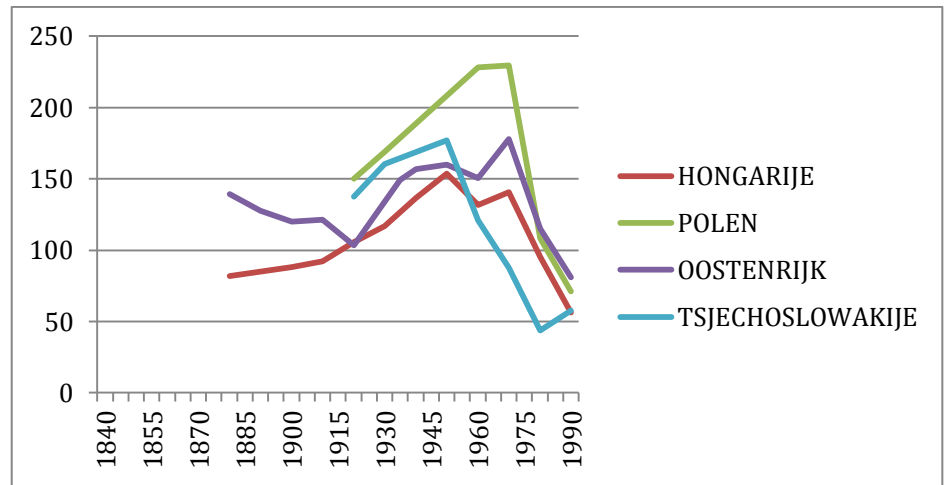
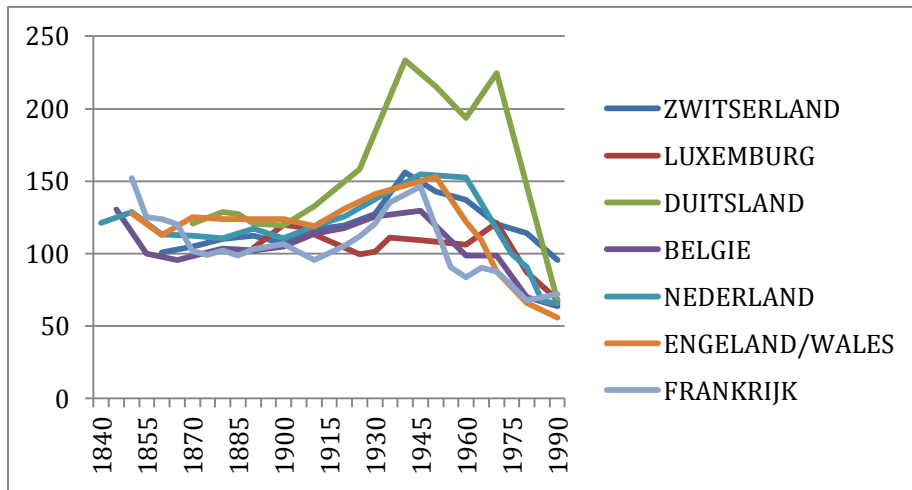
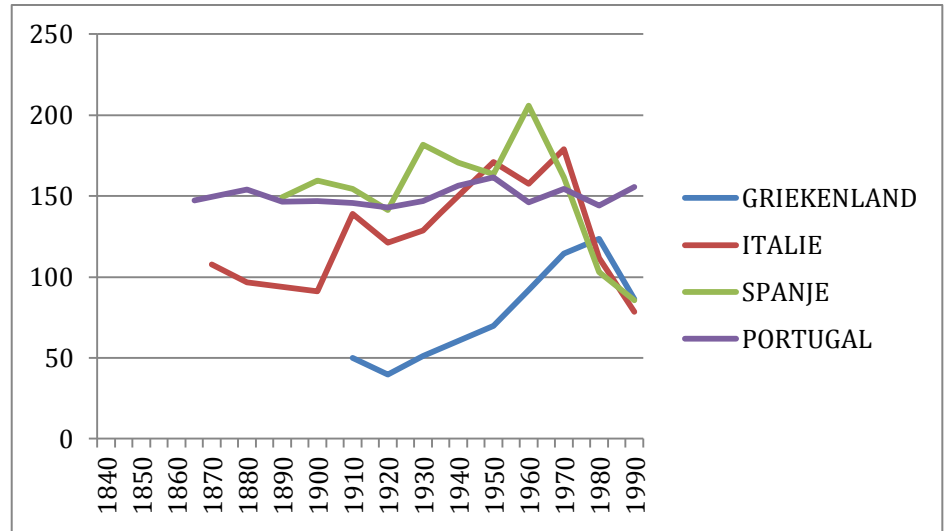
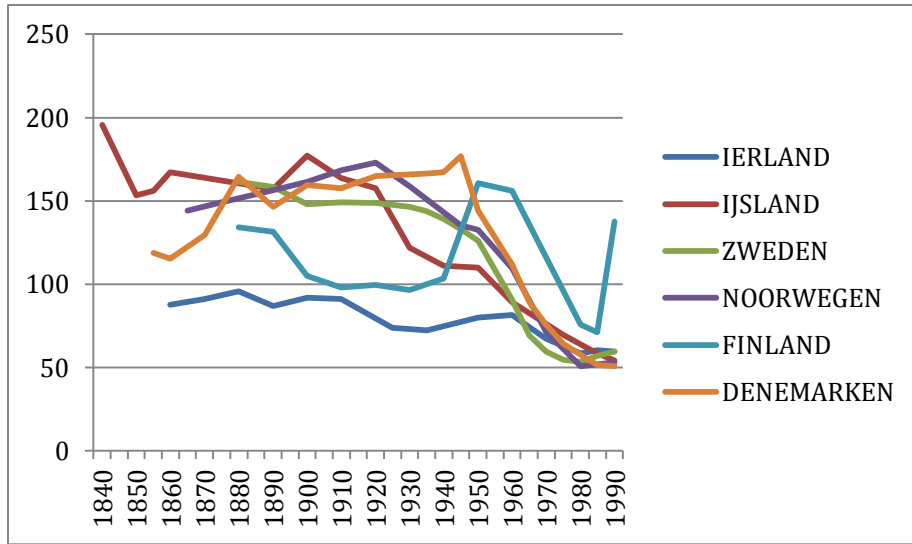
¹⁵⁰ S.C. Watkins, "Spinsters", in: *Journal of Family History*, 9 (1984), 4, p. 317-318 ; H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 222

¹⁵¹ J. Hajnal, "European marriage patterns in historical perspectives", p. 127

¹⁵² K. Matthijs, "Mimetic Appetite for Marriage in Nineteenth-century Flanders: Gender Disadvantage as an Incentive for Social Change", in: *Journal of Family History*, 27 (2002), 2, p. 114

¹⁵³ H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 221-222

¹⁵⁴ De drie groepen vertonen gelijkenissen met de drie voorwaarden die Ansley Coale opstelde in de naloop van het EMP.

Het beeld dat in Oost- en Zuid-Europa er een tekort was aan vrouwen moet worden bijgesteld. De bovenstaande data duiden aan dat ook in deze landen er een meerderheid was aan vrouwelijke vrijgezellen in vergelijking met hun mannelijke wederhelften.

In de tweede helft van de twintigste eeuw is er echter een ommekeer te zien in de verhoudingen. Vanaf dit moment maken mannen het leeuwendeel uit van het aandeel vrijgezellen. Door de stijgende levensverwachting kunnen niet alle mannelijke personen een levenspartner vinden, wat uitmondt in een huwelijksklem.

11.2. Geletterdheid

In studies met betrekking tot huwelijkspatronen en geletterdheid is aangetoond dat de er een negatieve correlatie bestaat tussen de twee. Een hogere graad van geletterdheid, des te hoger de huwelijksleeftijd en des te lager de frequentie van het huwelijk. Een hoog analfabetisme komt voor in kapitaal arme milieus, die op hun beurt dus ook een lagere huwelijksfrequentie kennen. Er zou hierbij een verband zijn met de tewerkstelling. Op plaatsen waar zelfstandige boeren een groot deel uitmaakten van de populatie was er sprake van hogere alfabetisering in vergelijking met plaatsen die een hoog aandeel dagloners en textielarbeiders kenden. Ook de huishoudensstructuur was gelinkt aan de geletterdheid. Kleinere gezinnen hadden een hogere alfabetiseringsgraad. We kunnen hieruit vaststellen dat socio-economische factoren bepalend waren voor de alfabetisering.¹⁵⁵

Er is echter wel een verschil op te merken tussen mannen en vrouwen. Eerstgenoemde kennen, in zowel rurale als urbane context, een zwakker effect van geletterdheid op hun huwelijkspatroon dan hun vrouwelijk tegenhangers. Voor mannen is er een toename in de correlatie naar leeftijd, terwijl bij vrouwen het een stabiel gegeven is.¹⁵⁶

Volgens Dixon is in het westen de mate van geletterdheid een zwakke voorspeller, aangezien in deze landen de vrouwelijke geletterdheid zo goed als universeel is. In Oost-Europa zou er een positievere relatie bestaan tussen celibatairen en geletterdheid.¹⁵⁷

Casus: Alfabetisme in Vlaanderen

Aan de hand van het werk van Algoet en Vandenbroeke, dat handelt over het alfabetisme in Vlaanderen, kunnen we een correlatie opstellen tussen de geletterdheid en het aandeel vrijgezellen in Oost-Vlaanderen. Hieruit blijkt dat de er een zwakke positieve relatie ($r = 0.458$) bestaat tussen de twee subjecten. In de loop van de tweede helft van de achttiende eeuw steeg de geletterdheid van veertig naar ongeveer tachtig procent, met een versnellingsmoment in de jaren 1860-70, als gevolg van verbeterde scholing. In de late achttiende eeuw was er een stagnatie, en zelfs een achteruitgang, van het alfabetisme omwille van de gedaalde investering in het menselijke kapitaal. Het aantal celibatairen kende een groei tot omstreeks 1880. Dan daalde het aandeel vrijgezellen. Dit staat in contrast met de stelling dat een hogere geletterdheid, een lagere frequentie van het huwelijk met zich mee brengt.

We kunnen dus concluderen, op basis van de Vlaamse casus, dat de geletterdheid een zwakke invloed uitoefent op het aandeel vrijgezellen.

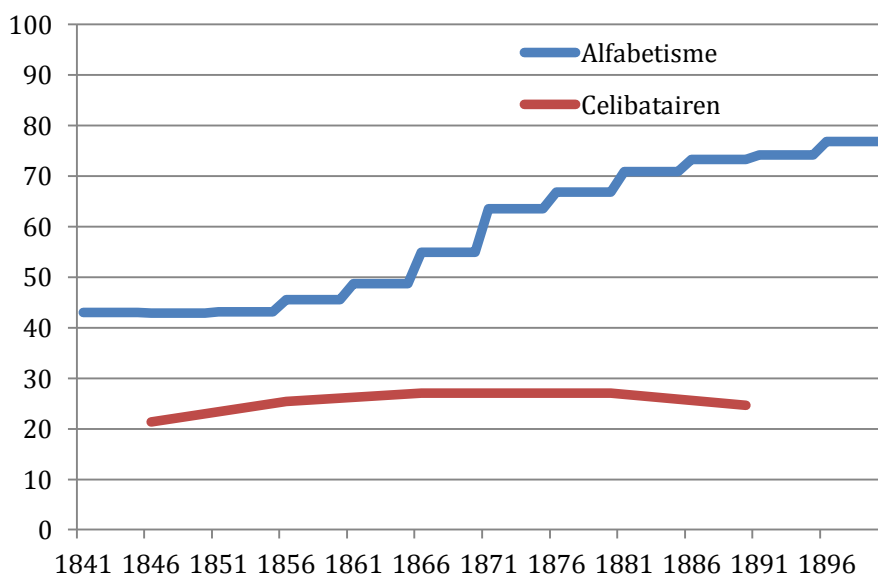
¹⁵⁵ G. Algoet en C. Vandenbroeke, "Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid Zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw – ca. 1870), in: *Jaarboek voor de Geschied- & Heemkundige Kring 'De Gaverstreke'*, 5 (1977), p. 158

¹⁵⁶ H. Chojnacka, "Nuptiality patterns in an agrarian society", in: *Population Studies*, 30 (1976), 2, p. 219

¹⁵⁷ R.B. Dixon, "Explaining cross-cultural variations in Age at Marriage and Proportions Never Marrying", in: *Population Studies*, 25 (1971), 2, p. 224

Figuur 15 .

Evolutie van het alfabetisme en het aandeel vrijgezellen in Oost-Vlaanderen, 1841-1900

Bron: G. Algoet en C. Vandenbroeke, "Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid Zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw – ca. 1870), in: *Jaarboek voor de Geschied- & Heemkundige Kring 'De Gaverstreke'*, 5 (1977), p. 160 ; C. Vandenbroeke, "Karakteristieken van het huwelijk- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17e-19e eeuw", p. 117 ;

11.3. Grootte van de nederzetting

Het werk van Chojanka duidt aan dat er een positieve correlatie bestaat tussen de waarde van I_m index en de grootte van de nederzettingen. Hoe kleiner het dorp, des te later en minder frequent het huwelijk plaatsvindt. Het omgekeerde geldt voor de grotere dorpen.

De grootte van de verscheidene woonplaatsen werd bepaald door een mengeling aan geografische, militaire, bestuurlijk en economische factoren.¹⁵⁸

Om deze stelling te testen is een uitgebreid bronnenarsenaal nodig dat zowel voor kleinere als voor grotere dorpen het aandeel vrijgezellen op lijst.

11.4. Welvaartsniveau

Uit de tabel van Dixon kunnen we afleiden dat er negatief verband bestaat tussen de het Bruto Nationaal Product per capita en het aandeel celibatairen. Het huwelijk vindt vroeger en frequenter plaats wanneer men voldoende middelen heeft. Dit stemt overeen met de wijdverspreide consensus dat het huwelijk een financiële aangelegenheid is.

Tabel 14. Correlatie (Pearsons correlatiecoëfficiënten) van sociale, economische en demografische indicators met aandeel vrijgezelle mannen en vrouwen, rond 1960

Indicator	West-Europa en Engelse overzeese gebieden			
	Mannen		Vrouwen	
	20-24	40-44	20-24	40-44
<i>Beschikbaarheid</i>				

M25-29/V20-24 in 1940	0.08	-0.20	0.10	-0.11
M25-29/V20-24 in 1960	-0.16	-0.29	-0.29	-0.49
M20-44/V15-39 in 1960	-0.14	-0.23	-0.36	-0.61
<i>Mogelijkheid</i>				
BNP per capita	-0.68	-0.35	-0.69	-0.69
% in steden	-0.34	-0.31	-0.39	-0.46
% mannelijke arbeidskrachten in landbouw	0.44	0.33	0.46	0.39
% economisch actieve mannen 20-24	0.02	0.03	0.06	0.29
<i>Wenselijkheid</i>				
% winstgevende werkende vrouwen 20-24	-0.08	0.20	-0.01	-0.05
% geletterde vrouwen 15-19	-0.27	-0.04	-0.30	-0.44
Kinderen 5-9 / gehuwde vrouwen 15-49	0.15	0.58	0.23	0.60

Bron: R.B. Dixon, "Explaining cross-cultural variations in Age at Marriage and Proportions Never Marrying", in: *Population Studies*, 25 (1971), 2, p. 224

Opmerking: De Pearsons correlatiecoëfficiënten duiden enkel de sterkte van mogelijke lineaire verbanden aan. Ze vertellen ons niet of er curvilineaire relaties bestaan tussen de onderzochte variabelen. Wegens de afwezigheid van spreidingsdiagrammen kunnen we hierover geen uitspraken doen.

11.5. Religie

In de studie naar de huwelijkspatronen in Europa is in de literatuur veelvuldig aangegeven dat culturele factoren een rol kunnen spelen in de continuïteit ervan. Een variabele in dit gegeven is de dominante religie in een bepaald gebied.

Uit de literatuur kunnen we afleiden dat verscheidene godsdienstige strekkingen een negatief effect hadden op het huwelijksgedrag. In landen zoals Zweden en Finland waar de Lutheranisme voet aan grond had werden na de reformatie wetten uitgevaardigd die een minimum huwelijksleeftijd vastlegden. Voor mannen was deze 14 jaar en voor vrouwen 13 jaar. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werden de leeftijden opgetrokken tot 18 en 14 jaar, maar alleen voor diegenen die ter communie gingen. In deze contreien is er ook een link te zien met de mate van geletterdheid. De leden van de kerkgemeenschap mochten echter pas huwen wanneer ze instaat waren het Heilige Schrift te lezen.¹⁵⁹

In Nederland, waar regionale en sociale verscheidenheid hand in hand gaat met de religieuze diversiteit, blijkt dat de godsdienstige strekkingen een effect hebben op het aandeel nooit gehuwden. De Katholieke strekking, alsook de orthodox protestanten vertonen een hoger aantal vrijgezellen met als doel de omvang van het gezin te beperken. Ze wezen de moderne technieken af die ze als zondig beschouwden en vertrouwden op de methoden van uitstel en afstel van het huwelijk.

De exceptioneel hoge waarden van de Remonstranten en de Mennonieten is te verklaren op twee manieren. Enerzijds is de meting gebaseerd op lage absolute aantallen waardoor een vertekend beeld mogelijk is. Anderzijds is het zo dat de data een waarheid inhouden. Beide groepen hadden een elitaire status. Vrouwen in deze religieuze fracties kregen een opleiding en een levensstijl aangemeten die niet overeenkwam met die van gehuwde vrouwen en hun rollenpatroon. De vrouwelijke remonstranten en mennonieten kozen voor een celibatair bestaan eerder dan voor het laat huwen. Het huwelijk was in deze godsdienstige groeperingen

¹⁵⁹ B. Moring, "Nordic Family Patterns and the North-West European Household System", in: *Continuity and Change*, 18 (2003), 1, p. 84

minder gewenst. Het was ook toegelaten voor vrouwen om priester te worden binnen deze kerkgemeenschappen, op voorwaarde dat ze niet trouwden. De groepen kenden een neergang tijdens de twintigste eeuw omwille van de uiterst lage huwelijksvruchtbaarheid. Ook het groot aandeel celibatairen zou een rol gespeeld kunnen hebben in de neergang.¹⁶⁰

Tabel 15. Religieuze voorkeur van nooit-gehuwden in Nederland, geboortecohort 1890-1909, via percentage en ratio van de multinomiale logistische regressie

	Mannen				Vrouwen			
	%	Perm. celibaat	Laat huwen	Vroeg huwen	%	Perm. celibaat	Laat huwen	Vroeg huwen
Niet-confessionelen	6.1	1.04	1.20	0.83	6.4	0.47	1.06	1.00
Gereformeerden	6.9	--	--	--	13.1	--	--	--
Katholieken	9.0	1.49	1.17	0.75	17.4	1.79	1.54	0.96
Orthodox protestanten of Evangelisten	7.3	1.03	0.99	0.97	13.4	1.06	1.36	0.63
Anderen en onbekenden	5.1	1.02	1.18	0.84	11.1	0.74	1.53	1.14
Remonstranten of Mennonieten	23.8	3.41	1.71	1.13	41.0	3.45	0.79	0.29

Bron: T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, p. 80,83,86

11.6. Migratie

Migratie had een grote rol op het aandeel vrijgezellen in een bepaald gebied. Dat blijkt uit de studie van de Engelen en Kok blijkt dat mannen die op ene leeftijd van 25 jaar nog steeds in de woonplaats van hun geboorte verblijven een grotere kans hebben om hun leven ongehuwd door te brengen dan personen die wil migreren. De reden voor dit gegeven is het feit dat mensen die niet mobiel zijn in hun adolescentie minde vaardigheden aanleren en minder potentiële huwelijkskandidaten ontmoeten. Ze blijven in grotere mate onderhevig aan het huishoudelijk gezag.¹⁶¹

11.7. Rangorde van de nakomelingen

In een samenleving waarin de dood van de ouders, en voornamelijk de vader, een mogelijkheid is voor één van de kinderen om te kunnen huwen omwille van de erfenis, bestaat de logische redenering dat levensverwachting en huwelijksleeftijd aan elkaar verbonden zijn. Volgens Goran Ohlin kunnen we stellen dat de levensverwachting van de ouders (e^o) op de leeftijd van de geboorte van het kind (g) gelijk is aan de huwelijksleeftijd van de kinderen (w). Dit is echter een zeer simplistische voorstelling, maar toont wel hoe de verhoudingen liggen tussen de erfstructuur en de nuptialiteit.¹⁶²

$$w = e^o(g)$$

Volgens Ohlin bestaat er dus een negatief verband tussen de huwelijksleeftijd en de leeftijd van de vader bij de geboorte. Hoe ouder de leeftijd van de vader, hoe kleiner de levensverwachting, dus des te jonger het kind kan huwen. Dit is echter enkel van toepassing

¹⁶⁰ T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, pp. 81-82, 84-85

¹⁶¹ T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, p. 84

¹⁶² G. Ohlin, "Mortality, Marriage, and Growth in Pre-Industrial Populations", in: *Population Studies*, 14 (1961), 3, p. 190-191

op de eerstgeborenen in regio's met een erfsysteem dat voornamelijk hen de kans geeft om te huwen. De situatie in het achttiende en negentiende eeuwse Finland bevestigt de these van Ohlin. In het zuidwesten van het land betrof de huwelijksleeftijd van de eerst geboren zoon, die de erfgenaam was, 22,3 jaar. Zijn jongere broers huwden zo'n drie jaar later. Ook bij vrouwelijke kinderen is dit verschil merkbaar, echter hier bedroeg het verschil tussen de zussen iets meer dan één jaar.¹⁶³

In de studie van Engelen en Kok blijkt er een positieve relatie te bestaan tussen enerzijds de leeftijd van de vader bij de geboorte en anderzijds de huwelijksleeftijd en het aandeel vrijgezellen in Nederland in de geboortecohort van 1890-1909. De positie in de rangorde van de nakomelingen is een belangrijke factor in de timing en de intensiteit van het huwelijk.

Jongere kinderen huwen later en blijven vaak meer ongehuwd. Voor vrouwen is de invloed van de rangorde sterker dan voor hun mannelijke tegenhangers. Een oorzaak hiervoor zou hem liggen in het feit dat zij zorg droegen voor hun ouders wanneer deze ouder werden. Engelen en Kok geven evenwel aan dat de leeftijd van de vader op zijn beurt gerelateerd is aan de huwelijksleeftijd van vader zelf. Deze is onderhevig aan allerlei sociale en culturele factoren waarvan er een aantal in de voorgaande bladzijden geschetst zijn.¹⁶⁴

Tabel 15. Verband tussen leeftijd van de vader bij de geboorte, het aandeel nooit gehuwden en de huwelijksleeftijd van het kind

Leeftijd vader	Nooit gehuwden		Huwelijksleeftijd	
	Mannen	Vrouwen	Mannen	Vrouwen
< 25	5,7	8,7	27	24,3
25-34	7,9	12,4	27,7	25,7
35-44	7,3	16,3	28,2	26,7
45+	9,3	22,6	28,4	27,1
Onbekend	2,2	8,3	28,6	24,5

Bron: T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, p. 80

¹⁶³ B. Moring, "Nordic Family Patterns and the North-West European Household System", in: *Continuity and Change*, 18 (2003), 1, p. 85-86

¹⁶⁴ T. Engelen en J. Kok, "Permanent Celibacy and Late Marriage in the Netherlands, 1890-1960, pp. 81-82

12. Besluit

In de voorgaande hoofdstukken hebben we het aandeel vrijgezellen in Europa onderzocht vanaf de Middeleeuwen tot de eenentwintigste eeuw. Hoewel het meeste bronmateriaal zich voornamelijk toespitst op de negentiende en twintigste eeuw, hebben we toch getracht ook een beeld te geven van het aandeel celibatairen voor 1800.

De opkomst van het EMP vond plaats in de Middeleeuwen. Het West-Europese huwelijkspatroon was een voornamelijk kenmerkend voor het vrouwelijke geslacht. De verder evolutie van EMP is er een van diversiteit tussen de landen. De algemene trend blijft echter wel een huwelijkspatroon van later en minder frequent huwen. De verschillende theorieën die als doel hebben verklaren van de evolutie van het EMP dragen allen wel een bron van waarheid met zich mee. Toch blijkt de these van het EMP als *preventive check* de meest overtuigende. Hierbij spreken we niet zozeer over een Malthusiaanse theorie *pur sang*. Wanneer we het afstel van het huwelijk beschouwen als een manier om het kapitaal van het gezin te beschermen van verdere opdeling enerzijds en de omvang van het gezin te beperken anderzijds dan is dit, volgens mij, één van de hoofdargumenten, misschien wel het kernpunt, van de continuïteit van het EMP.

De visie dat het aandeel vrijgezellen, als kenmerk van het West-Europese huwelijkspatroon, afnam tijdens de negentiende eeuw is op basis van het cijfermateriaal sterk te nuanceren. Gedurende de negentiende eeuw bleef het aandeel celibatairen hoog binnen de Europese landen. Het is pas sinds de jaren vijftig van de twintigste eeuw dat het aandeel sterk daalde. Deze *marriage boom* brak met het restrictief huwelijkspatroon omwille van een mentale verandering in de samenleving die gepaard ging met een economische bloeiperiode.

Het duurde echter niet lang vooraleer het EMP zich terug doorzette. De Tweede Demografische Transitie vond haar ingang in zowat alle Europese landen en bracht een verhoogd aandeel vrijgezellen met zich mee. Er blijft echter wel een onderscheid op te merken tussen oost en west op vlak van de intensiteit van het huwelijk. Deze eeuwenoude opdeling van het Europese continent in twee tegengestelde huwelijkspatronen laat nog steeds haar sporen na.

De onderzoeksvraag met betrekking tot de these van Hajnal en de opdeling van Europa in twee tegengestelde huwelijkspatronen is in deze scriptie voldoende aanbod gekomen. We kunnen stellen dat hoewel het model van John Hajnal zeker en vast aanwezig was op het Europese continent er enkele nuances dienen aangebracht te worden. Het beschouwen van Oost-Europa, maar zeker en vast ook West-Europa, als uniforme gehelen is een stap te ver. Mijn masterproef tracht an te tonen dat er ruimte is voor diversiteit binnen de huwelijkspraktijken. We mogen ons niet blind staren op de *Hajnal line*, maar moeten rekening houden met het feit dat er regio's en landen bestaan die op een welbepaald moment in de tijd eens dichter aanleunen bij het meer universeel huwelijkspatroon en vervolgens, omwille van economische, culturele en sociale veranderingen

In de stedelijke context was in de Late Middeleeuwen een uitvergroete versie van het EMP te zien. In een tendens vanaf de zestiende eeuw naar de zeventiende eeuw toe verhoogde het aandeel celibatairen in de steden. Voornamelijk vrouwen zochten hun toevlucht tot de urbane context in de hoop hier werk te vinden als dienstmeid.

Er dient nog veel onderzoek te gebeuren naar de periode vóór de negentiende eeuw op vlak van het aandeel celibatairen. Grootschalige studies dringen zich op om op nationaal niveau per land het aandeel onder de loep te nemen. Via het gebruik van technieken, zoals de voorwaartse en achterwaartse projecties, zouden goede resultaten kunnen bekomen worden

die vervolgens getoetst kunnen worden aan het andere bronmateriaal, zoals parochieregisters. Ook de variabelen die een invloed uitoefenen op het aandeel celibatairen dient nog verder uitgewerkt te worden. Het louter naar voorbrengen van cijfermateriaal is niet voldoende. Dankzij een aantal nuttige studies, zoals deze van Chojanka en Engelen en Kok, hebben we ene beter inzicht gekregen in de kwantitatieve factoren die een impact hebben op het vrijgezellenbestaan. Deze werken bespreken echter maar een beperkte geografische oppervlakte over een korte periode. Via het toetsen van mogelijke variabelen, zoals geletterdheid, religie, sekseratio, aan bijkomstig cijfermateriaal voor een groter aandeel landen zouden we beter inzicht kunnen verwerven in de *prime movers* van het aandeel celibatairen.

Als laatste wil ik aanstippen dat hoewel ik heb getracht zo veel mogelijk cijfermateriaal te bundelen, er zeker en vast werken zijn die niet opgenomen zijn in deze scriptie omwille van het feit dat er een overvloed bestaat een wetenschappelijke literatuur op vlak van de nuptialiteit. Een ander hiaat van deze masterproef hangt samen met de onkunde om via GIS een kaart te maken van enkele Europese landen op vlak van het aandeel celibatairen. Het combineren van de data in een visualisatie, zoals Knodel deed in zijn werk handelend over Duitsland rond 1880, had mooie resultaten kunnen opleveren.

13. Bibliografie

- ALGOET (G.) en VANDENBROEKE (C.). “Alfabetisme in Vlaanderen en inzonderheid Zuidelijk Vlaanderen (einde 18de eeuw – ca. 1870).” In: *Jaarboek voor de Geschied- & Heemkundige Kring ‘De Gaverstreke’*, 5 (1977), pp. 142-178
- ALTER (G.). “New Perspectives on European Marriage in the Nineteenth Century.” In: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, pp. 1-5
- ANDERSON (B.). “Regional and Cultural Factors in the Decline of Marital Fertility in Europe.” In: WATKINS (S.C.) en COALE (J.A.), *The Decline of Fertility in Europe*. Princeton, Princeton University Press, 1896, pp. 293-313
- ARMSTRONG (A.). *Stability and Change in an English County Town: A Social study of York, 1801-1851*. Cambridge, Cambridge University Press, 1974, 254 p.
- BROWN (J.C.) en GUINNANE (T.W.). *Two Statistical Problems in the Princeton Project on the European Fertility Transition*. Economic Growth Centre, Yale University, 2003
- CERMAN (M.). “Central Europe and the “European Marriage Pattern: Marriage Patterns and Family Structure in Central Europe, sixteenth through Nineteenth Centuries.” In: WALL (R.), HAREVEN (T.K.) en EHMER (J.) (eds.). *Family History Revisited. Comparative Perspectives*. Londen, Associated University Press, 2001, pp. 282-307
- CHOJNACKA (H.). “Nuptiality Patterns in an Agrarian Society.” In: *Population Studies*, 30 (1976), 2, pp. 203-226
- CLARK (P.). *European Cities and Towns, 400-2000*. New York, Oxford University Press, 2009, 412 p.
- DAVIS (K.). “The Theory of Change and Response in Modern Demographic History.” In: *Population Index*, 29 (1963), 4, pp. 345-366
- DEVOLDER (D.). *Hajnal’s European Marriage Patterns and the Evolution of Agrarian Structures in Western Europe from the Fifteenth to the Eighteenth Centuries*, Centre d’Estudis Demogràfics, 1999, 28 p.
- DEVOS (I.) en VANDENBROEKE (C.). “Historische demografie van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijden.” In: ART (J.) en BONNE (M.) (red.), *Inleiding tot de lokale geschiedenis van de 12de tot de 18de eeuw*. Gent, Mens & Cultuur Uitgevers, 2004, p. 213
- DEVRIES (J.). *European Urbanization, 1500-1800*. Londen, Methuen and co. Ltd, 1984, 398 p.
- DE MOOR (T.) en VAN ZANDEN (J.L.). “*Girl Power: the European marriage pattern and labour markets in the North Sea region in the late medieval and early modern period.*” In: *Economic History Review*, 63 (2010), 1, pp. 1-33

- DIXON (R.). "Explaining Cross-Cultural Variations in Age at Marriage and Proportions Never Marrying." In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233
- DIXON (R.). "Late Marriage and Non-Marriage as Demographic Responses: Are They Similar?" In: *Population Studies*, 32 (1978), 3, pp. 449-466
- DUIJVENDAK (M.). *Sociale Geschiedenis: Theorie en Thema's*. Assen, Van Gorcum, 1992, 144p p.
- ENGELEN (T.) en KOK (J.). "Celibacy and late marriage in the Netherlands, 1890-1960." In: *Population (English Edition)*, 58 (2003), 1, pp. 67-95
- ENGELEN (T.) en PUSCHMANN (P.). *How unique is the Western European Marriage Pattern. A comparison of nuptiality in historical Europe and the contemporary Arab world*. Leuven, Centre for sociological research, 2011, 17 p.
- FAUVE-CHAMOIX (A.) en OCHIAI (E.). *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th-20th centuries*. Bern, Peter Lang, 2009, 558 p.
- FISCHER (W.). "Rural Industrialization and Population Change", in: *Comparative Studies in Society and History*, 15 (1973), 2, pp. 158-170
- FLEURY (M.) en HENRY (L.). *Des registres paroissiaux à l'histoire de la population*. Parijs, Institut National d'Etudes Démographiques, 1956, 84 p.
- FLEURY (M.) en HENRY (L.). *Nouveau manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. Parijs, Institut National d'Etudes Démographiques, 1965, 183 p.
- FOREMAN-PECK (J.). "The western European marriage pattern and economic development." In: *Cardiff Economics Working Papers*, 15 (2009)
- FOSTER (J.). *Class Struggle and the Industrial Revolution. Early Industrial Capitalism in Three English Towns*. Londen, Methuen, 1977, 346 p.
- GILLIS (J.). *For Better, For Worse: British Marriages, 1600 to Present*. New York/Oxford, Oxford University Press, 1985, 417 p.
- GUTMANN (M.P.) en LEBOUTTE (R.). "Rethinking Protoindustrialization and the Family." In: *The Journal of Interdisciplinary History*, 14 (1984), 3, pp. 587-607
- GUZOWSKI (P.). *Origins of the European Marriage Pattern at the Turn of the Middle Ages from the Perspective of Polish History*. 25 p.
- HABAKKUK (H.J.). "Family structure and economic change in nineteenth-century Europe." In: *The Journal of Economic History*, 15 (1955), 1, pp. 1-12
- HAJNAL (J.). "The Marriage Boom." In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101
- HAJNAL (J.). "Age at Marriage and Proportions Marrying." In: *Population Studies*, 7 (1953), 2, pp. 80-101

- HAJNAL (J.). "European marriage patterns in historical perspectives." In: GLASS (D.) en EVERSLEY (D.) eds. *Population in History*. Londen, 1965, pp. 101-143
- HAJNAL (J.). "Two Kinds of Preindustrial Household Formation System." In: *Population and Development Review*, 8 (1982), 3, pp. 449-494
- HENRY (L.). *Manuel de démographie historique*. Genève, Droz, 1967, 146 p.
- HOLLINGSWORTH (T.H.). "A Demographic Study of the British Ducal Families." In: *Population Studies*, 11 (1957), 1, pp. 4-26
- HOLLINGSWORTH (T.H.). "The Importance of the Quality of the Data in Historical Demography." In: *Daedalus*, 97 (1968), 2, pp. 415-432
- HURWICH (J.J.). *Noble Strategies: marriage and sexuality in the Zimmern Chronicle*. Kirksville, Truman State University Press, 2006, 277 p.
- KALMIJN (M.). "Explaining cross-national differences in marriage, cohabitation, and divorce in Europe, 1990-2000." In: *Population Studies*, 61 (2007), 3, pp. 243-263
- KNODEL (J.) en MAYNES (M.J.). "Urban and Rural Marriage Patterns in Imperial Germany." In: *Journal of Family History*, 1 (1976), 2, pp. 129-168
- KOWALESKI (M.). "Singlewomen in Medieval and Early Modern Europe, the demographic perspective." In: Bennet (J.M.) en Froide (A.M.) (eds.), *Singlewomen in the European Past, 1250-1800*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1999, 352 p.
- LASLETT (P.) en WALL (R.). *Household and family in past time : comparative studies in the size and structure of the domestic group over the last three centuries in England, France, Serbia, Japan and colonial North America, with further materials from West Europe*. Cambridge, Cambridge University Press, 1972, 623 p.
- LEE (R.). "Estimating Series of Vital Rates and Age Structures from Baptisms and Burials: A New Technique." In: *Population Studies*, 28 (1974), 3, pp. 495-512
- LEE (R.). "Inverse Projection and Back Projection: A Critical Appraisal, and Comparative Results for England, 1539 to 1871." In: *Population Studies*, 39 (1985), 2, pp. 233-248
- LESTHAEGHE (R.). "A Century of Demographic and Cultural Change
- LESTHAEGHE (R.). *Second Demographic Transition*. 7 p., te vinden via bij ingave Google
- LESTHAEGHE (R.). *Household Formation and the "Second Demographic Transition" in Europe and the US: Insights from Middle Range Models*. University of California Irvine en University of Michigan, 53 p.
- LESTHAEGHE (R.). "The Unfolding story of the Second Demographic Transition." Royal Belgian Academy of Sciences, paper presented at the conference on "Fertility in the

- History of the 20th Century-Trends, Theories, Public Discourses, and Policies”, 2010, 43 p.
- LEWIS (W.A.). *The Theory of Economic Growth*. Homewood, Richard D. Irwin Inc., 1955, 453 p.
- LITCHFIELD (R.B.). “Single People in the Nineteenth-Century City: A Comparative Perspective on Occupations and Living Situations.” In: *Continuity and Change* 3 (1988), 1, pp. 83-100
- LYNCH (K.A.). “The European Marriage Pattern in the Cities: Variations on a Theme by Hajnal.” In: *Journal of Family History*, 16 (1991), 1, pp. 79-96
- MATTHIJS (K.). “Mimetic appetite for marriage in nineteenth-century Flanders: gender dis-advantages as an incentive for social change.” In: *Journal of Family History*, 27 (2002), 2, pp. 101-127
- MATRAS (J.). “The Social Strategy of Family Formation: Some Variations in Time and Space.” In: *Demography*, 2 (1965), pp. 349-362
- MEDICK (H.). “The Proto-Industrial Family Economy: The Structural Function of Household and Family.” In: *Social History*, 1 (1976), 3, pp. 291_315
- MENDELS (F.F.). “Recent Research in European Historical Demography.” In: *The American Historical Review*, 75 (1970), 4, pp. 1065-1073
- MENDELS (F.F.). “Proto-Industrialization: The First Phase of the Industrialization Process.” In: *The Journal of Economic History*, 32 (1972), 1, pp. 241-261
- MITTERAUER (M.). *A History of Youth*. Cambridge, Blackwell, 1992, 256 p.
- MITTERAUER (M.). “Peasant and non-peasant family forms in relation to the physical environment and the local economy.” In: *Journal of Family History*, 17 (1992), pp. 139-159
- MITTERAUER (M.) en KAGAN (A.). “Russian and Central European Family Structures: a Comparative View”, in: *Journal of Family History*, 7 (1982), 1, pp. 103-131
- MOREELS (S.) en MATTHIJS (K.). *The marriage pattern in an urban context. Evidence from three Belgian cities (Antwerp, Aalst and Ghent, 1800-1906)*. Scientific Research Community Historical Demography, 2009, 29 p.
- MORING (B.). “Nordic Family Patterns and the North-West European Family Household System.” In: *Continuity and Change*, 18 (2003), 1, pp. 77-109
- OEPPE (J.). “Back Projection and Inverse Projection: Members of a Wider Class of Constrained Projection.” In: *Population Studies*, 47 (1993), 2, pp. 245-267
- OHLIN (G.). “Mortality, Marriage, and Growth in Pre-Industrial Populations.” In: *Population Studies*, 14 (1961), 3, pp. 190-197

- PLAKANS (A.) en WETHERELL (C.). "The Search for Place: East European Family History 1800-2000." In: WALL (R.), HAREVEN (T.K.) en EHMER (J.) (eds.). *Family History Revisited. Comparative Perspectives*. Londen, Associated University Press, 2001, pp. 257-281
- REHER (D.S.). "Marriage Patterns in Spain, 1887-1930." In: *Journal of Family History* 16 (1991), 1, pp. 7-30
- ROTHENBACHER (F.). *The European Population, 1850-1945*. Houndmills, Palgrave, 2002, 846 p.
- SHAFFER (J.W.). *Family and Farm. Agrarian change and household organization in the Loire Valley 1500-1900*. Albany, State University of New York Press, 1982, 258 p.
- SKLAR (J.L.). "The Role of Marriage Behaviour in the Demographic Transition: The Case of Eastern Europe Around 1900." In: *Population Studies*, 28 (1974), 2, pp. 231-241
- SPAGNOLI (P.G.). "Industrialization, proletarianization, and marriage: a reconsideration." In: *Journal of Family History*, 8 (1983), 3, pp. 230-247
- SZOLTYSEK (M.). "The Genealogy of Eastern European Difference: An Insider's View." MPIDR Working Paper, Max Planck Institute for Demographic Research, 2011, 50 p.
- SZOLTYSEK (M.). "Spatial construction of European family and household systems: a promising path or a blind alley? An Eastern European perspective." in: *Continuity and Change*, 27 (2012), 1, pp. 11-52
- TILLY (C.). "The Decline of Fertility in Europe by Ansley J. Coale; Susan Cotts Watkins." In: *Population and Development Review*, 12 (1986), 2, pp. 323-328
- TÓTH (O.). "Sociological and Historical Aspects of Entry Into Marriage." In: *Journal of Family History*, 19 (1994), 4, pp. 351-368
- VANDENBROEKE (C.). "Karakteristieken van het huwelijks- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17^e-19^e eeuw." In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 5 (1976), 2, pp. 108-145
- VANDENBROEKE (C.). "De proto-industriële en industriële ontwikkeling van België in het kader van de internationale historiografie." In: *Revue belge de philologie et d'histoire*, 63 (1985), 2, pp. 310-323
- VAN DE KAA (D.J.). "Options and sequences: Europe's demographic patterns." In: *Journal of the Australian Population*, 14 (1997), 1, pp. 1-29
- VAN DE KAA (D.J.). *The idea of a Second Demographic Transition in industrialized countries*. Paper presented at the sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan, 29 januari 2002
- VAN DE WALLE (E.). "Marriage and Marital Fertility." In: *Daedalus*, 97 (1968), 2,

pp. 486-501

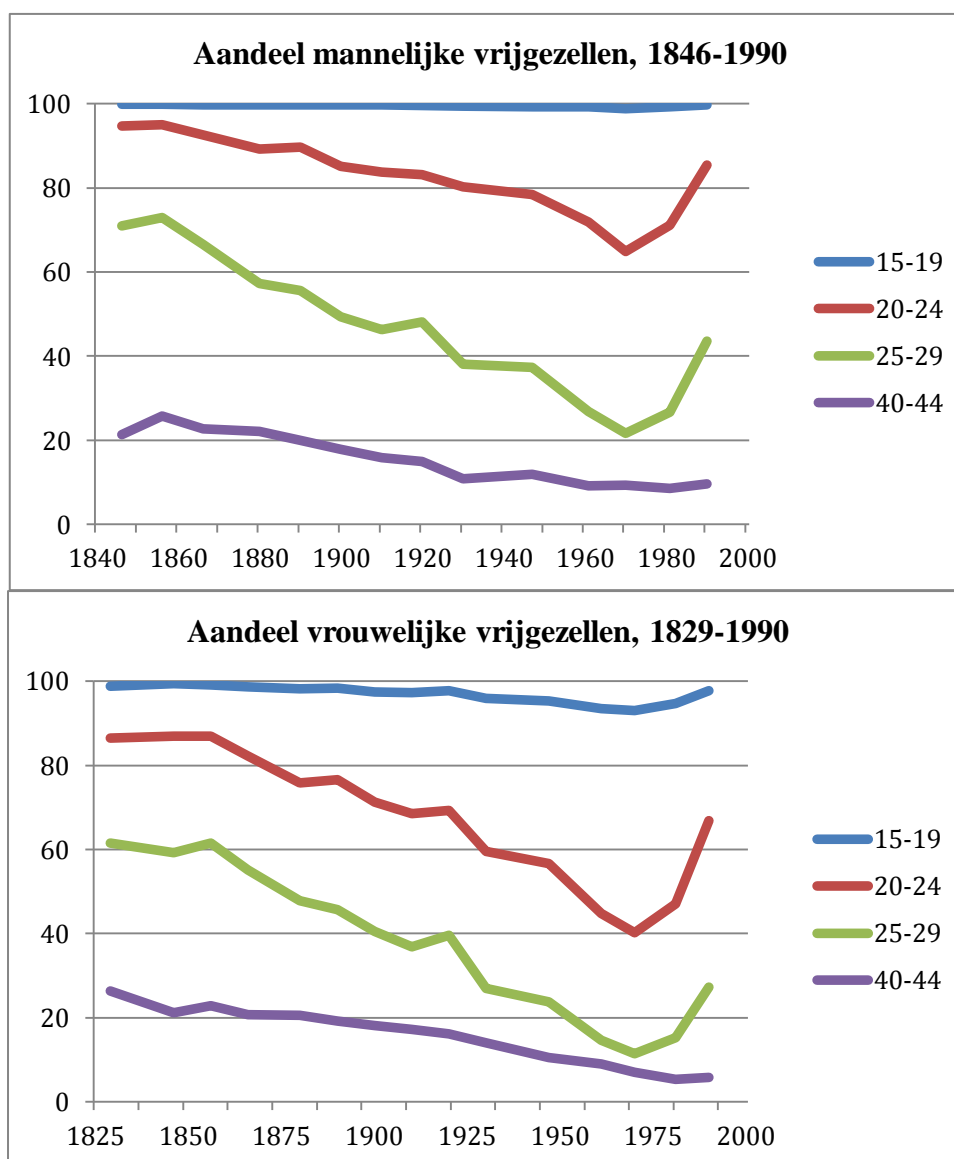
- VERDON (M.). "The Stem Family: Toward a General Theory." In: *The Journal of Interdisciplinary History*, 10 (1979), 1, pp. 87-105
- WALKER (M.). *German Home Towns: Community, State, and General Estate, 1646-1871*. Ithaca en Londen, Cornell University Press, 1971, 473 p.
- WALL (R.). "Ideology and Reality of the Stem Family in the Writings of Frédéric Le Play." In: FAUVE-CHAMOUX (A.) en OCHIAI (E.). *The Stem Family in Eurasian Perspective. Revisiting House Societies, 17th-20th centuries*. Bern, Peter Lang, 2009, pp. 53-80
- WATKINS (S.C.). "Regional Patterns of Nuptiality in Europe, 1870-1960." In: *Population Studies*, 35 (1981), 2, pp. 199-215
- WATKINS (S.C.). "Spinsters." In: *Journal of Family History*, 9 (1984), 4, pp. 310-325
- WRIGLEY (E.A.) en SCHOFIELD (R.S.). *The population history of England 1541-1871. A reconstruction*. Londen, Edward Arnold Ltd., 1981, 779 p.
- WRIGLEY (E.A.), SCHOFIELD (R.S.) et al. *English population history from family reconstitution, 1580-1837*. Cambridge, Cambridge University Press, 1997, 657 p.

14. Bijlagen

14.1. Albanië

Jaartal	Mannen			Vrouwen		
	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
1955	71,7	29,0	5,4	23,8	8,0	1,7

14.2. België

Mannen	1829	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1947	1961	1970	1981	1990
15-19	--	99,9	99,9	99,8	99,7	99,8	99,8	99,7	99,6	99,5	99,3	99,3	98,9	99,3	99,7
20-24	--	94,7	95,0	92,6	89,2	89,7	85,1	83,7	83,1	80,3	78,5	71,9	64,9	71,2	85,4
25-29	--	71,0	73,0	66,5	57,2	55,6	49,4	46,3	48,2	38,1	37,3	26,8	21,6	26,7	43,6
30-34	--	45,4	47,9	42,3	36,3	33,7	29,7	27,1	26,4	18,1	20,7	14,7	12,6	13,4	21,6
35-39	--	29,5	34,2	29,5	26,3	24,0	21,1	19,3	17,9	12,2	14,9	11,0	10,1	9,5	13,0
40-44	--	21,4	25,7	22,7	22,1	19,9	17,8	15,9	14,9	10,9	11,9	9,1	9,3	8,6	9,6
45-49	--	16,3	20,5	20,4	18,5	17,7	16,1	14,6	13,2	10,5	9,1	9,0	8,3	8,2	8,1
Vrouwen	1829	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1947	1961	1970	1981	1990
15-19	98,84	99,4	99,2	98,7	98,2	98,4	97,4	97,3	97,8	96,0	95,4	93,5	93,0	94,7	97,7
20-24	86,46	87,0	86,9	82,2	75,8	76,6	71,3	68,6	69,3	59,6	56,6	44,8	40,2	47,1	66,8
25-29	61,59	59,3	61,5	55,2	47,8	45,7	40,5	36,9	39,6	27,0	23,8	14,6	11,5	15,2	27,3
30-34	--	37,5	40,3	34,8	30,9	29,2	26,8	24,2	24,5	17,1	14,8	9,9	7,3	7,8	13,4
35-39	--	25,9	29,2	25,6	23,1	22,2	21,1	19,0	18,0	15,0	11,6	9,4	6,6	5,7	8,2
40-44	26,42	21,2	22,8	20,7	20,6	19,2	18,1	17,3	16,1	14,1	10,6	9,0	7,1	5,4	5,8
45-49	24,27	17,9	19,7	18,8	19,0	17,5	17,1	16,6	15,3	13,3	10,3	9,2	7,7	5,6	5,1

Provincie	1699-1703	1742-1757	1796	1846	1856	1866	1880	1890	1900	1930
Antwerpen	--	--	--	--	--	17,7	--	--	16,0	12,3
Brabant	--	--	--	--	--	16,6	--	--	16,5	14,0
West-Vlaanderen	--	--	--	--	--	22,6	--	--	21,1	17,2
Oost-Vlaanderen	15,2	18,8	20,9	21,4	25,4	25,0	27,1	24,6	22,5	16,4
Henegouwen	--	--	--	--	--	15,0	--	--	11,2	8,4
Luik	--	--	--	--	--	14,8	--	--	16,0	12,8
Limburg	--	--	--	--	--	18,8	--	--	18,2	15,2
Luxemburg	--	--	--	--	--	13,4	--	--	15,8	15,8
Namen	--	--	--	--	--	12,6	--	--	15,2	12,6

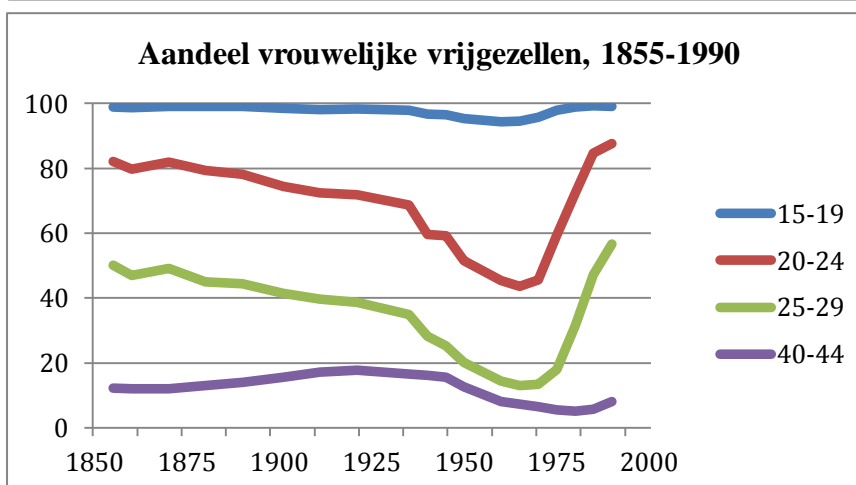
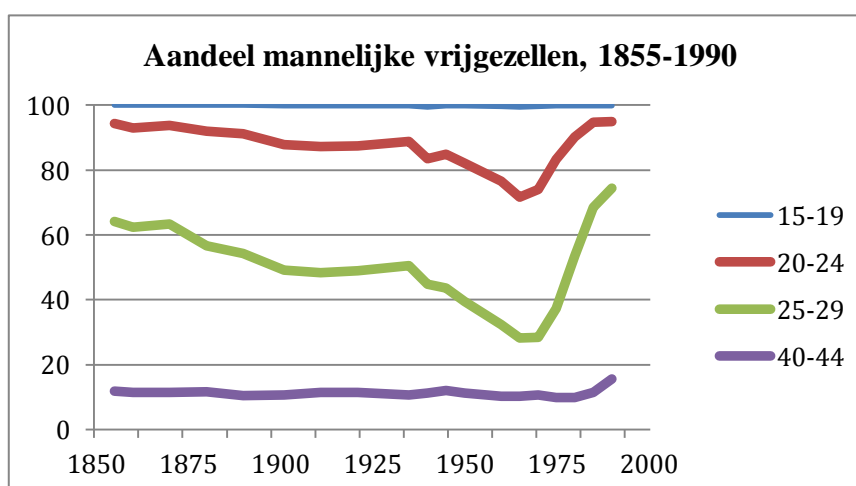
14.3. Bosnië

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1900	--	--	--	--	11,3			1,6
1910	63,0	31,0	--	6,0	23,0	6,0	--	2,0

14.4. Bulgarije

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1900	58,0	23,0	4,0	3,0	24,0	3,0	1,0	1,0
1934	56,0	20,0	--	3,0	35,0	11,0	--	1,0
1956	61,2	--	2,2	--	27,4	--	2,4	--

14.5. Denemarken

Mannen	1787	1801	1840	1855	1860	1870	1880	1890	Vrouwen	1787	1801	1840	1855	1860	1870	1880	1890
15-19	--	--	--	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	15-19	--	--	--	98,9	98,7	99,0	99,0	99,0
20-24	80,0	80,0	82,0	94,3	93,0	93,8	91,9	91,1	20-24	64,0	63,0	70,0	82,1	79,7	82,0	79,4	78,2
25-29	--	--	--	64,2	62,3	63,3	56,7	54,2	25-29	--	--	--	50,1	47,0	49,1	45,0	44,5
30-34	--	--	--	34,0	30,9	32,5	27,9	25,4	30-34	--	--	--	27,2	24,9	26,3	25,4	24,9
35-39	--	--	--	18,7	17,4	17,4	16,8	15,1	35-39	--	--	--	17,6	16,2	16,3	17,2	17,3
40-44	9,0	12,0	9,0	11,8	11,4	11,4	11,7	10,4	40-44	9,0	9,0	9,0	12,2	12,1	12,1	13,0	14,0
45-49	--	--	--	8,6	9,1	8,7	8,9	9,0	45-49	--	--	--	10,2	10,5	10,2	11,0	12,3
	1901	1911	1921	1935	1940	1945	1950			1901	1911	1921	1935	1940	1945	1950	
15-19	99,9	99,8	99,9	99,9	99,5	99,8	99,8	15-19	98,5	98,0	98,2	97,8	96,7	96,5	95,4		
20-24	87,9	87,3	87,5	88,9	83,4	84,9	82,1	20-24	74,4	72,5	71,9	68,6	59,7	59,3	51,6		
25-29	49,2	48,4	48,9	50,5	44,8	43,7	39,5	25-29	41,4	39,7	38,8	35,0	28,2	25,3	20,2		
30-34	24,4	23,4	24,7	25,2	22,7	22,9	19,0	30-34	25,1	25,3	24,5	22,9	19,1	16,5	12,1		
35-39	15,1	14,5	15,5	14,9	15,0	15,0	13,5	35-39	19,1	19,4	19,2	18,7	17,3	15,4	11,4		
40-44	10,6	11,4	11,5	10,6	11,3	12,1	11,2	40-44	15,6	17,3	17,8	16,7	16,3	15,7	12,6		
45-49	8,9	9,6	9,7	9,5	9,0	9,8	10,0	45-49	13,5	15,5	15,9	15,8	15,3	15,5	14,2		
	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990			1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	
15-19	99,6	99,4	99,7	99,8	99,8	99,9	99,8	15-19	94,4	94,5	95,8	97,8	98,8	99,3	99,1		
20-24	76,6	71,6	74,0	83,3	90,2	94,7	94,9	20-24	45,4	43,7	45,7	59,4	72,5	84,6	87,6		
25-29	32,3	28,3	28,5	37,4	53,5	68,5	74,4	25-29	14,5	13,0	13,5	18,0	31,6	47,2	56,7		
30-34	17,0	15,2	14,9	16,9	23,5	37,4	46,9	30-34	9,4	8,0	26,3	8,0	11,4	21,8	30,5		
35-39	12,3	12,0	11,7	11,5	13,1	18,6	28,5	35-39	8,2	7,2	6,3	5,9	6,4	9,3	16,8		
40-44	10,3	10,2	10,6	10,0	10,0	11,4	15,7	40-44	8,1	7,3	6,6	5,6	5,2	5,7	8,1		
45-49	9,7	9,4	9,8	9,5	9,2	9,3	10,4	45-49	9,3	7,6	6,9	6,1	5,3	4,8	5,3		

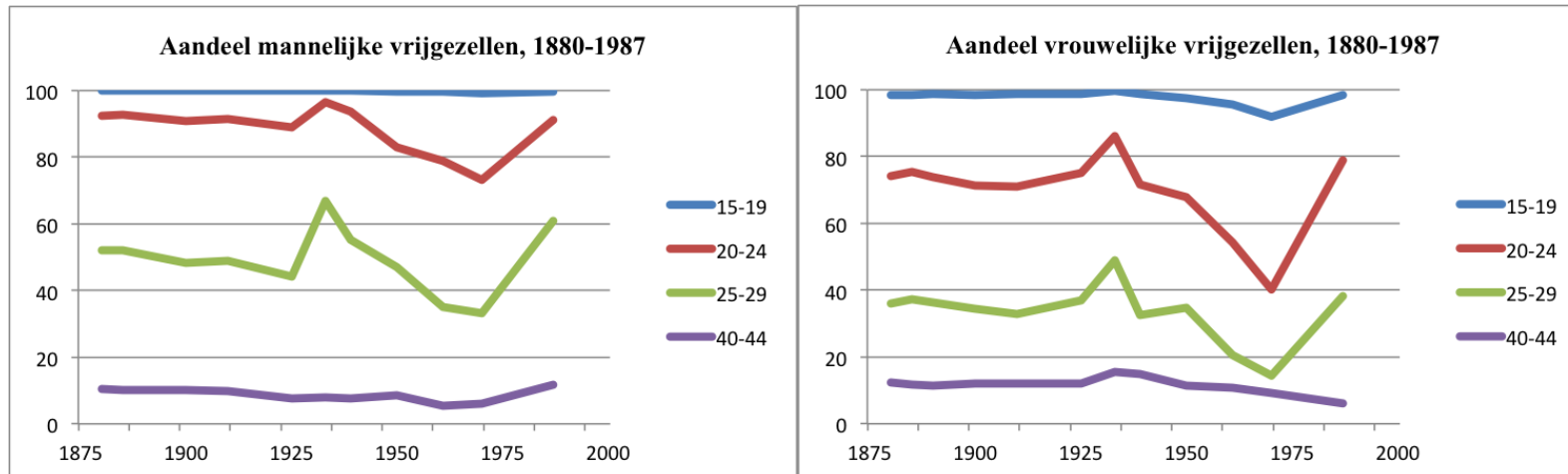
14.6. Duitsland

Duitse administratieve gebieden in 1880

	Mannen		Vrouwen			Mannen		Vrouwen	
	25-29	45-49	20-24	45-49		25-29	45-49	20-24	45-49
Königsberg	47,88	6,59	78,33	10,14	Niederbayern	65,99	16,37	81,05	20,98
Gumbinnen	45,89	5,95	76,95	7,52	Pfalz	44,66	6,55	68,19	11,09
Danzig	47,58	6,85	72,30	9,67	Oberpfalz	60,32	11,37	78,52	17,32
Marienwerder	42,24	5,27	65,24	5,98	Oberfranken	56,25	10,58	78,13	16,15
Berlijn	57,54	10,11	77,57	11,89	Mittelfranken	61,61	9,40	81,60	12,56
Potsdam	52,13	6,96	72,28	6,57	Unterfranken	57,30	11,46	79,44	16,67
Frankfurt	49,94	5,92	74,45	7,12	Schwaben	66,88	12,91	82,46	17,65
Stettin	49,88	6,49	73,54	7,23	Dresden	43,24	6,64	71,59	9,62
Köslin	47,29	5,60	74,45	8,21	Liepzig	44,68	6,67	72,53	8,45
Starlsund	48,83	7,95	76,17	9,64	Zwickau	31,77	4,64	66,16	5,57
Posen	39,91	4,53	65,57	7,11	Bautzen	40,41	4,80	71,39	9,07
Bromberg	40,40	5,51	64,01	5,68	Neckarkreis	53,01	8,72	77,28	15,10
Bresslau	51,32	6,42	79,22	10,69	Schwarzwaldkreis	51,04	8,50	78,51	16,92
Liegnitz	49,64	5,82	77,12	10,43	Jagstkreis	62,36	9,07	79,53	15,36
Oppeln	44,44	5,09	71,32	9,43	Donaukreis	65,24	11,56	81,95	16,03
Maagdenburg	47,93	6,26	69,74	5,62	Konstanz	65,69	15,56	81,54	19,62
Merseburg	44,64	5,55	70,14	6,24	Freiburg	60,45	13,82	79,41	20,36
Erfurt	42,68	6,07	70,24	9,14	Karlsruhe	53,26	9,19	75,95	16,08
Schleswig	53,45	9,53	73,20	8,78	Mannheim	51,18	8,80	73,23	14,21
Hannover	55,10	7,79	74,41	9,33	Starkenburger	48,66	8,56	74,01	12,46
Hildesheim	52,54	8,61	70,61	9,79	Oberhessen	48,09	7,13	68,99	9,86
Lüneburg	58,73	8,12	71,11	6,58	Rheinhessen	56,33	8,71	78,40	14,70
Stade	53,06	8,67	96,11	6,75	Mecklenburg	57,4	7,79	75,08	10,67
Osnabrück	61,21	10,99	78,72	9,83	Thüringen	41,41	6,62	66,55	9,57
Aurich	57,63	8,91	77,70	9,94	H. Oldenburg	58,34	10,12	75,62	9,63
Münster	69,85	14,29	83,03	15,92	F. Lübeck	48,3	7,14	71,25	8,03
Minden	51,26	7,60	75,74	10,48	F. Birkenfeld	45,25	7,76	66,65	8,13
Arnsberg	51,45	9,44	62,66	7,27	Braunschweig	52,02	6,35	69,17	7,96
Kassel	48,39	7,26	74,82	12,13	Anhalt	40,99	5,11	68,81	6,48
Wiesbaden	54,87	9,27	75,44	13,69	Schamberg/Lippe	53,35	8,14	70,78	6,80
Koblenz	60,61	11,09	77,12	12,59	Lippe	57,40	7,72	77,30	7,81
Düsseldorf	54,84	11,56	75,03	10,5	Lübeck	51,31	10,03	73,32	11,10
Keulen	61,17	13,21	81,18	14,21	Bremen	53,10	8,28	76,57	11,82
Trier	55,58	11,17	73,87	12,97	Hamburg	57,05	11,07	74,35	12,81
Aken	68,52	18,22	84,73	15,55	Unterelsass	56,97	9,59	77,11	17,34
Sigmaringen	63,46	12,34	80,38	17,70	Oberelsass	61,15	13,76	80,06	17,85
Oberbayern	68,53	17,23	80,59	18,17	Lotharingen	61,65	12,69	74,57	17,64

Mannen	1871	1880	1885	1890	1900	1910	1925	1933	1939	1946	1950	1961	1970	1987
15-19	99,9	99,9	99,9	100,0	99,9	99,9	99,9	100,0	100,0	--	99,8	99,7	99,2	99,6
20-24	77,4	92,3	92,6	92,1	90,7	91,4	89,0	96,5	93,6	88,0	82,9	78,9	73,2	91,1
25-29		52,2	52,1	50,7	48,3	49,0	44,3	66,9	55,3	52,0	46,9	34,9	33,2	60,9
30-34	22,2	23,5	23,9	23,3	22,0	22,0	19,0	31,0	24,1	--	21,9	13,8	15,4	31,1
35-39		13,6	13,9	13,8	13,2	13,0	10,6	13,1	13,2	--	12,2	7,5	9,0	17,5
40-44		10,4	10,1	10,3	10,2	9,9	7,7	7,9	7,7	--	8,5	5,4	5,9	11,8
45-49	11,1	8,7	8,7	8,7	8,8	8,5	6,7	6,3	5,8	--	6,8	5,0	4,6	10,0

Vrouwen	1871	1880	1885	1890	1900	1910	1925	1933	1939	1946	1950	1961	1970	1987
15-19	98,5	98,5	98,5	98,7	98,4	98,6	98,8	99,7	98,7	--	97,4	95,5	91,9	98,5
20-24	60,9	74,3	75,4	73,8	71,3	71,0	75,1	86,2	71,6	73,0	67,8	54,4	40,2	78,8
25-29		35,9	37,2	36,4	34,4	32,8	37,0	48,8	32,6	36,0	34,6	20,5	14,4	38,2
30-34	19,8	19,0	18,9	19,3	18,9	18,2	22,0	26,7	19,2	--	18,0	13,4	8,9	17,0
35-39		13,6	13,5	13,3	14,0	13,7	15,2	18,6	16,6	--	12,4	12,8	8,2	9,1
40-44	13,4	12,3	11,6	11,4	11,9	12,0	12,1	15,4	15,0	--	11,5	10,7	9,3	6,1

Mannen	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911	1921	1931	1951	1961	1966	1971	1981	1991
15-19	99,5	99,5	99,4	99,5	99,6	99,7	99,8	99,6	99,7	99,5	98,8	98,4	97,9	98,9	99,5
20-24	77,5	77,5	76,7	77,7	80,6	82,6	85,6	81,7	86,1	75,1	69,3	66,1	64,4	74,3	88,5
25-29	41,0	40,2	39,2		34,3	35,9	49,2	44,6	46,9	32,8	29,4	26,0	25,5	34,1	54,4
30-34	23,5	22,6	23,0	31,7			27,0	23,1	21,5	18,7	17,5	14,9	13,9	16,8	28,0
35-39	16,1	15,3	15,1		14,7	15,8	18,5	16,3	13,7	13,3	13,3	12,4	11,1	11,1	16,7
40-44	12,6	13,0	12,2	13,8			14,6	13,6	11,3	10,8	10,7	10,6	10,8	9,3	11,6
45-49	10,7	10,8	9,9	9,6*	10,0*	11,0*	12,6	12,4	11,0	9,8	9,5	9,3	10,0	8,9	9,1

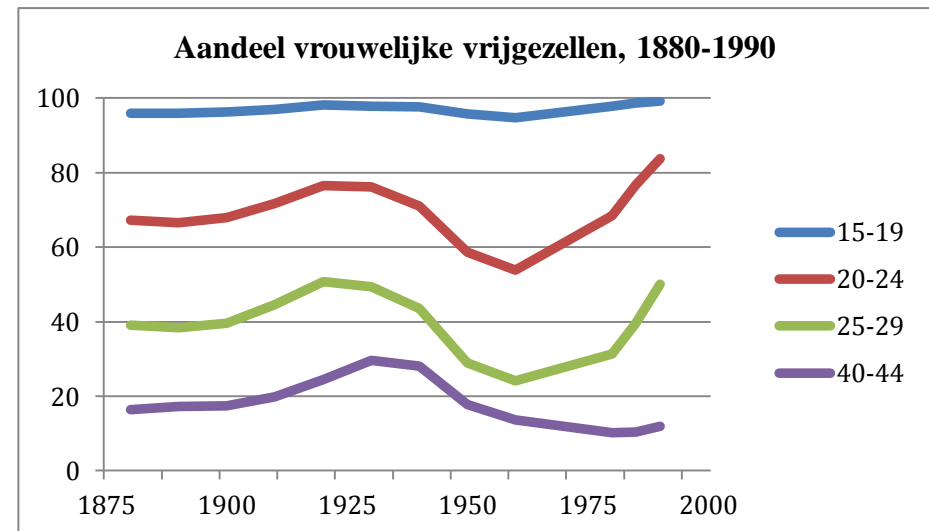
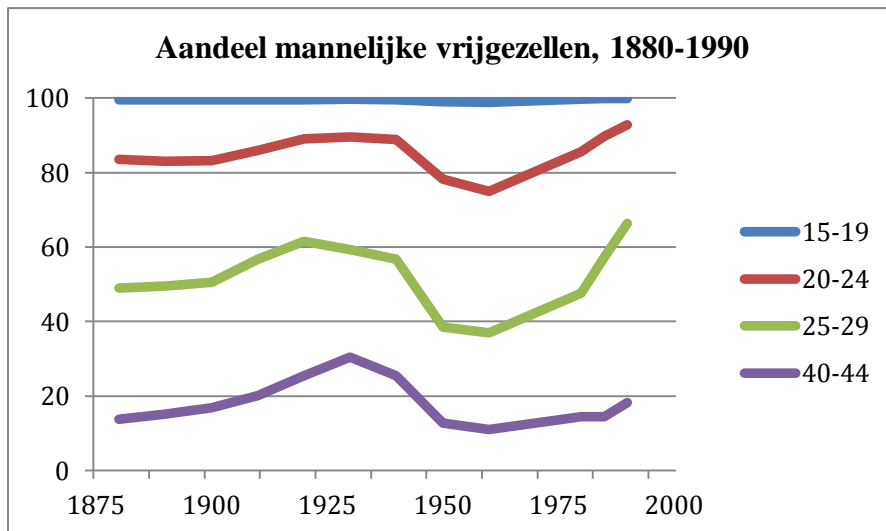
Vrouwen	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911	1921	1931	1951	1961	1966	1971	1981	1991
15-19	97,5	96,9	96,8	97,4	98,0	98,4	98,8	98,2	98,2	95,7	93,1	92,7	91,3	95,4	98,4
20-24	69,7	66,4	65,2	66,5	70,1	72,6	75,8	72,6	74,3	51,3	42,2	40,6	40,9	53,3	75,9
25-29	40,8	36,8	35,6		32,6	34,0	43,3	40,9	40,5	21,9	15,7	13,4	13,2	19,2	38,6
30-34	25,8	23,2	22,4	29,2			26,8	25,9	24,8	14,5	10,9	8,9	7,9	8,8	18,2
35-39	18,9	17,3	16,8		16,4	18,5	21,0	20,4	20,6	13,2	9,8	8,4	7,0	6,0	10,1
40-44	15,6	14,2	14,1	15,4			17,9	17,9	18,1	14,2	9,6	8,3	7,4	5,4	6,4
45-49	13,7	12,2	12,4	11,9*	12,4*	13,6*	16,4	16,8	16,8	15,2	10,5	8,8	7,8	5,7	5,1

Opmerkingen: * leeftijd 45-54

14.8. Finland

Mannen	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1980	1985	1990
15-19	99,5	99,5	99,5	99,6	99,6	99,7	99,6	99,0	98,9	99,7	99,8	99,9
20-24	83,5	83,0	83,2	86,0	89,0	89,5	88,9	78,3	74,9	85,6	89,8	92,9
25-29	49,0	49,6	50,6	56,8	61,5	59,4	56,8	38,5	36,9	47,6	57,2	66,4
30-34	27,5	29,0	31,0	35,8	43,8	39,1	36,7	20,5	22,4	24,7	32,2	40,6
35-39	18,0	19,9	21,7	24,4	33,6	32,1	28,9	14,5	15,5	16,2	20,0	26,7
40-44	13,7	15,1	16,8	20,1	25,5	30,4	25,4	12,7	11,0	14,5	14,5	18,2
45-49	11,2	12,5	14,3	16,8	19,9	27,6	26,1	11,9	10,0	13,6	13,6	13,5

Vrouwen	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1980	1985	1990
15-19	96,0	96,0	96,3	97,0	98,1	97,9	97,7	95,7	94,8	97,8	98,6	99,2
20-24	67,2	66,5	67,9	71,7	76,5	76,1	71,0	58,7	53,8	68,4	76,7	83,7
25-29	39,1	38,3	39,6	44,5	50,8	49,4	43,5	29,0	24,1	31,4	39,6	50,0
30-34	26,5	25,6	26,5	30,7	37,4	36,9	32,7	19,7	16,5	15,8	20,8	27,5
35-39	19,7	20,0	20,4	23,3	29,5	32,4	29,3	17,6	14,4	11,4	12,9	17,4
40-44	16,4	17,2	17,4	19,8	24,5	29,7	28,1	17,8	13,6	10,2	10,3	11,9
45-49	14,7	14,9	15,2	17,0	20,6	26,2	28,3	18,7	14,2	10,3	9,7	9,8

14.9. Frankrijk

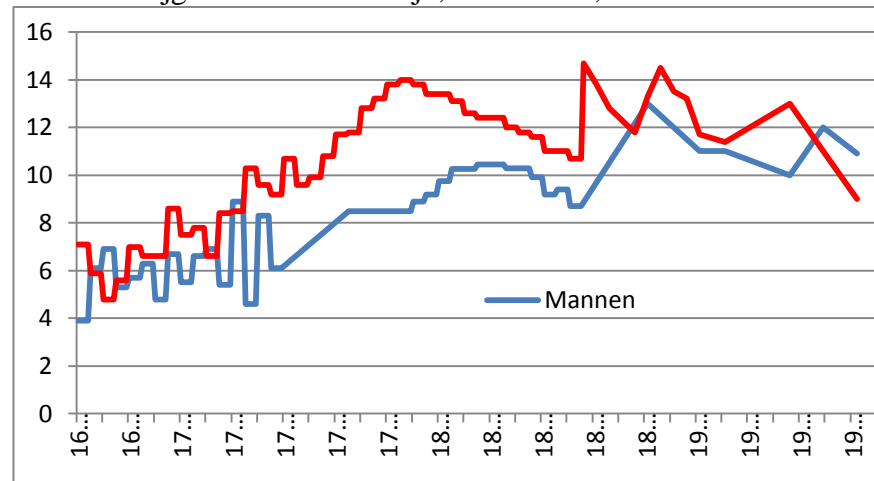
Aandeel vrijgezellen (≥ 50) in Frankrijk, 1660-1855

Jaartal	Geslacht		Jaartal	Geslacht	
	M	V		M	V
1660-1664	3,9	7,1	1760-1764		11,7
1665-1669	6,1	5,9	1765-1769	8,5	11,8
1670-1674	6,9	4,8	1770-1774	8,5	12,8
1675-1679	5,3	5,6	1775-1779	8,5	13,2
1680-1684	5,7	7	1780-1784	8,5	13,8
1685-1689	6,3	6,6	1785-1789	8,5	14
1690-1694	4,8	6,6	1790-1794	8,9	13,8
1695-1699	6,7	8,6	1795-1799	9,2	13,4
1700-1704	5,5	7,5	1800-1804	9,75	13,4
1705-1709	6,6	7,8	1805-1809	10,25	13,1
1710-1714	6,9	6,6	1810-1814	10,25	12,6
1715-1719	5,4	8,4	1815-1819	10,45	12,4
1720-1724	8,9	8,5	1821-1825	10,45	12,4
1725-1729	4,6	10,3	1826-1830	10,3	12
1730-1734	8,3	9,6	1831-1835	10,3	11,8
1735-1739	6,1	9,2	1836-1840	9,9	11,6
1740-1744		10,7	1841-1845	9,2	11
1745-1749		9,6	1846-1850	9,4	11
1750-1754		9,9	1851-1855	8,7	10,7
1755-1759		10,8			

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen, 1806-1855

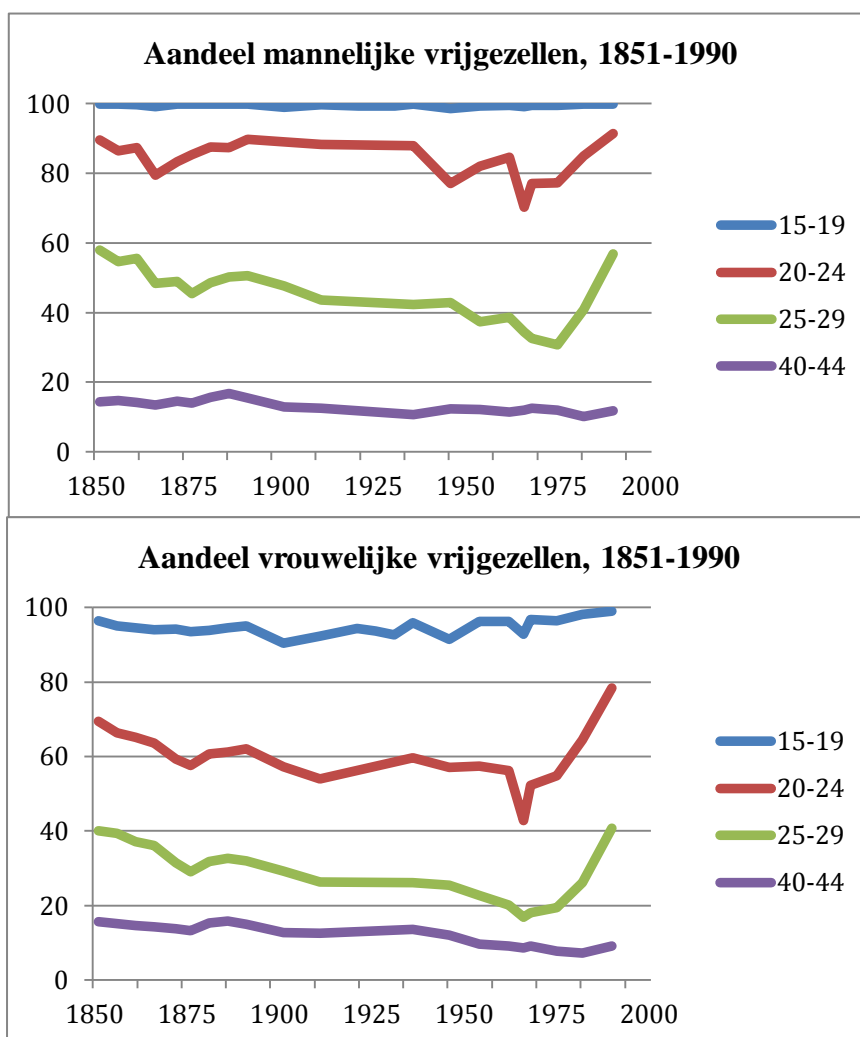
Jaartal	Vrouwen													
	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-54	55-59	60-64	65-69	70-74	75-79	80+
1806-1810	93,33	67,69	41,75	26,33	20,52	18,24	15,74	15,16	13,96	14,07	12,92	12,69	12,49	13,15
1811-1815	91,78	66,72	42,21	27,99	20,69	18,4	16,05	15,74	14,58	13,41	12,85	12,97	12,67	13,42
1816-1820	91,67	67,77	43,06	29,11	22,79	19,33	17,61	16,08	15,14	14,02	12,99	12,82	13,02	13,95
1821-1825	93,82	69,56	45,07	30,42	23,26	20,61	18	16,87	15,2	13,94	12,59	12,62	12,65	14,03
1826-1830	94,22	67,95	43,86	30,14	23,76	20,65	19,12	17,34	15,21	13,86	12,66	12,47	12,39	12,96
1831-1835	93,62	67,71	43,1	29,31	22,95	19,77	18,45	16,85	14,65	13,46	12,53	11,69	11,64	12,44
1836-1840	94,18	67,45	42,51	28,99	22,91	20,2	18,9	17,43	15,2	13,48	11,65	11,68	11,19	11,55
1841-1845	94,45	67,21	42,06	28,41	22,54	20,41	18,91	17,78	16,01	14,49	12,51	11,9	11,03	11,212
1846-1850	94,19	66,55	40,6	27,53	21,57	19,85	18,65	17,24	15,61	14,67	13,16	12,28	10,95	10,95
1851-1855	93,68	66,04	39,98	26,86	21,22	19,04	18,68	17,47	16,06	15,01	13,48	12,74	11,59	10,85

Aandeel vrijgezellen in Frankrijk, 1660-1962,

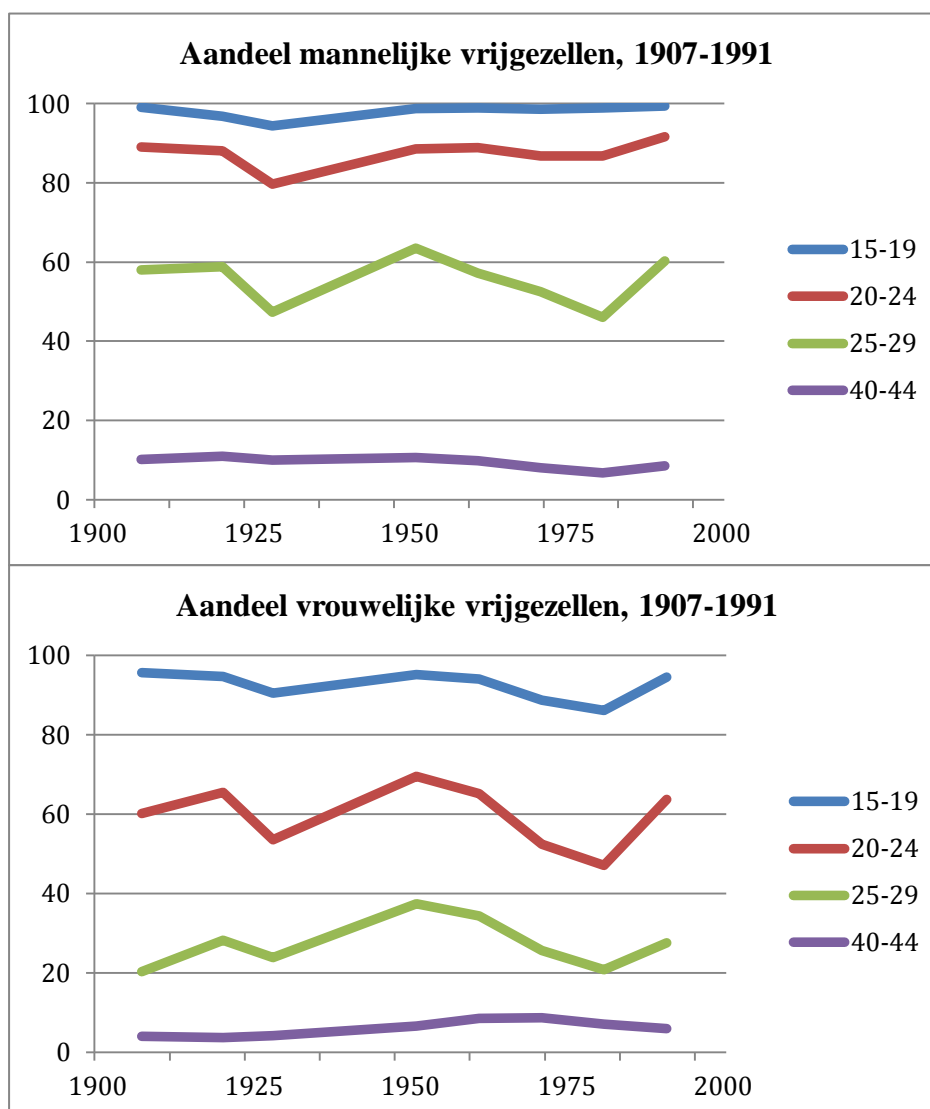
% vrouwelijke vrijgezellen overleden op een leeftijd van 20-24 jaar						
Departement	1806-1815	1841-1850	Departement	1806-1815	1841-1850	
Ain	67,88	67,17	Loiret	65,37	63,32	
Aisne	71,52	55,37	Lot	57,81	64,09	
Allier	59,44	54,67	Lot-et-Garonne	66,82	57,37	
Alpes (Basses-)	48,58	55,10	Lozère	76,39	70,56	
Alpes (Hautes-)	72,76	66,96	Maine-et-Loire	71,51	72,37	
Ardèche	68,04	71,83	Manche	78,47	81,34	
Ardennes	69,70	67,01	Marne	64,18	58,27	
Ariège	68,13	74,01	Marne (Haute-)	71,70	73,06	
Aube	73,50	59,42	Mayenne	72,57	73,02	
Aude	53,41	55,14	Meurthe	64,65	81,22	
Aveyron	72,20	72,52	Meuse	74,02	76,52	
Bouches-du-Rhône	66,06	61,21	Morbihan	61,44	65,81	
Calvados	74,00	71,38	Moselle	67,78	75,50	
Cantal	62,99	72,34	Nièvre	47,62	51,48	
Charente	55,89	59,74	Nord	77,40	75,36	
Charente-Inf.	66,10	59,22	Oise	67,53	50,75	
Cher	68,05	58,26	Orne	70,29	59,64	
Corrèze	57,15	56,41	Pas-de-Calais	80,90	73,72	
Corse	64,27	58,78	Puy-de-Dôme	65,98	67,46	
Côte-d'Or	73,24	70,79	Pyrénées (B.-)	70,40	82,34	
Côtes-du-Nord	70,82	77,54	Pyrénées (H.-)	61,86	80,17	
Creuse	55,00	59,01	Pyrénées-Orient	63,30	67,31	
Dordogne	62,15	55,75	Rhin (Bas-)	62,07	78,42	
Doubs	83,58	82,47	Rhin (Haut-)	66,71	84,30	
Drôme	69,22	65,16	Rhône	74,70	72,67	
Eure	66,18	58,35	Saône (Haute-)	73,86	75,86	
Eure-et-Loire	66,17	55,78	Saône-et-Loire	66,04	63,51	
Finstère	59,96	64,02	Sarthe	69,68	71,03	
Gard	54,88	56,28	Seine	74,30	66,45	
Garonne (Haute-)	57,02	66,52	Seine-et-Marne	65,51	52,20	
Gers	59,66	70,33	Seine-et-Oise	69,41	47,92	
Gironde	63,04	55,33	Seine-Inf.	69,96	69,73	
Hérault	60,78	66,49	Sèvres (Deux-)	68,36	70,16	
Ille-et-Vilaine	56,22	80,43	Somme	74,60	66,18	
Indre	57,40	54,39	Tarn	58,78	64,71	
Indre-et-Loire	73,16	61,77	Tarn-et-Garonne	64,75	50,60	
Isère	67,77	70,28	Var	58,11	56,11	
Jura	74,34	72,94	Vaucluse	63,09	56,13	
Landes	69,30	66,26	Vendée	65,43	69,79	
Loir-et-Cher	75,51	65,47	Vienne	66,27	62,65	
Loire	73,86	72,19	Vienne (Haute-)	38,59	51,10	
Loire (Haute-)	66,66	74,14	Vosges	74,59	76,23	
Loire-Inf.	69,63	77,15	Yonne	71,17	55,36	

M	1851	1856	1861	1866	1872	1876	1881	1886	V	1851	1856	1861	1866	1872	1876	1881	1886
15-19	99,8	99,8	99,7	99,2	99,8	99,8	99,8	99,8	15-19	96,5	95,1	94,6	94,1	94,2	93,6	93,9	94,5
20-24	89,5	86,4	87,4	79,4	83,3	85,4	87,6	87,3	20-24	69,4	66,3	65,1	63,7	59,3	57,6	60,7	61,3
25-29	57,9	54,7	55,5	48,4	49,0	45,4	48,6	50,2	25-29	40,1	39,4	37,1	36,2	31,5	29,1	31,9	32,7
30-34	31,7	30,8	29,9	26,7	28,3	25,9	28,8	29,5	30-34	25,5	25,9	23,9	23,3	21,8	19,9	22,4	23,0
35-39	19,7	20,3	18,8	17,7	19,0	18,1	20,2	21,1	35-39	18,6	18,3	17,7	17,0	16,3	15,5	17,6	18,5
40-44	14,3	14,8	14,2	13,4	14,6	14,0	15,6	16,8	40-44	15,7	15,2	14,7	14,3	13,7	13,2	15,3	15,9
45-49	11,7	12,3	11,7	11,4	12,0	11,9	13,0	14,7	45-49	14,6	13,7	13,2	12,8	12,2	11,8	13,3	14,5
	1891	1901	1911	1921	1926	1931	1936	1946		1891	1901	1911	1921	1926	1931	1936	1946
15-19	99,8	99,0	99,7	99,4	99,4	99,4	99,8	98,5	15-19	95,1	90,5	92,3	94,4	93,7	92,7	96,0	91,4
20-24	89,7	89,0	88,3	60,3	54,4	56,5	87,9	77,0	20-24	62,1	57,3	54,0	45,1	38,7	37,3	59,6	57,1
25-29	50,5	47,7	43,6				42,3	42,9	25-29	32,0	29,3	26,4				26,1	25,5
30-34	27,4	23,4	22,8	19,4	15,5	16,0	22,0	25,9	30-34	21,5	18,6	17,3	16,5	16,2	15,9	17,0	15,6
35-39	18,9	16,2	15,7				14,2	16,5	35-39	17,1	14,5	14,0				14,4	12,7
40-44	15,4	12,8	12,6	11,4	10,2	9,7	10,6	12,4	40-44	15,0	12,8	12,6	12,0	11,4	11,7	13,6	12,0
45-49	13,1	10,9	11,2				8,9	9,5	45-49	13,5	11,6	11,4				12,0	12,1
	1954	1962	1966	1968	1975	1982	1990			1954	1962	1966	1968	1975	1982	1990	
15-19	99,3	99,6	99,1	99,6	99,6	99,8	99,9		15-19	96,3	96,3	92,8	96,8	96,4	98,1	99,0	
20-24	82,0	84,7	70,2	77,0	77,2	84,9	91,4		20-24	57,5	56,3	42,8	52,2	54,8	64,5	78,4	
25-29	37,4	38,6	34,4	32,6	30,7	40,9	56,9		25-29	22,7	20,1	16,8	18,1	19,5	26,1	40,7	
30-34	19,0	20,5	20,7	19,1	15,5	19,0	30,4		30-34	13,5	12,3	11,3	11,0	10,4	13,4	21,2	
35-39	14,3	14,8	14,8	14,1	12,8	11,7	17,8		35-39	10,8	10,4	9,3	9,2	8,0	8,8	13,1	
40-44	12,2	11,5	11,9	12,6	12,0	10,2	11,7		40-44	9,7	9,1	8,7	9,2	7,7	7,3	9,2	
45-49	11,0	11,0	9,4	9,8	11,2	10,5	9,7		45-49	10,0	9,2	8,4	8,4	8,2	6,9	7,5	

14.10. Griekenland

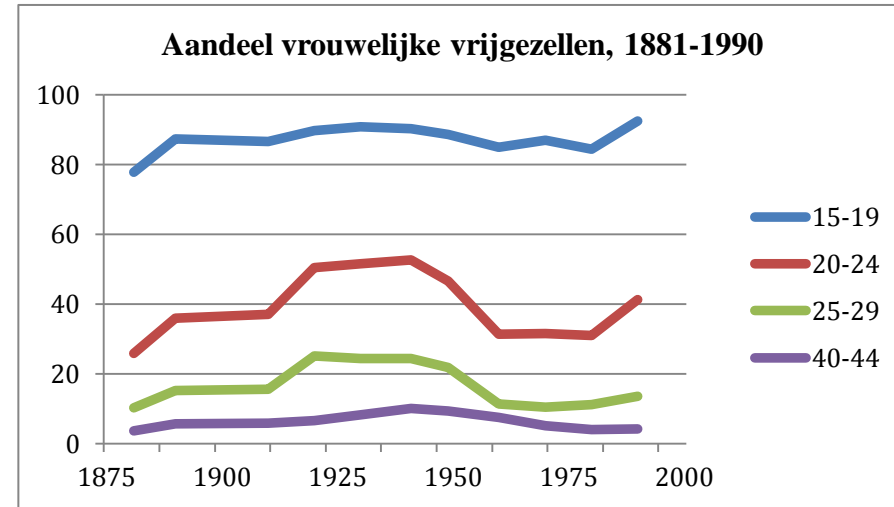
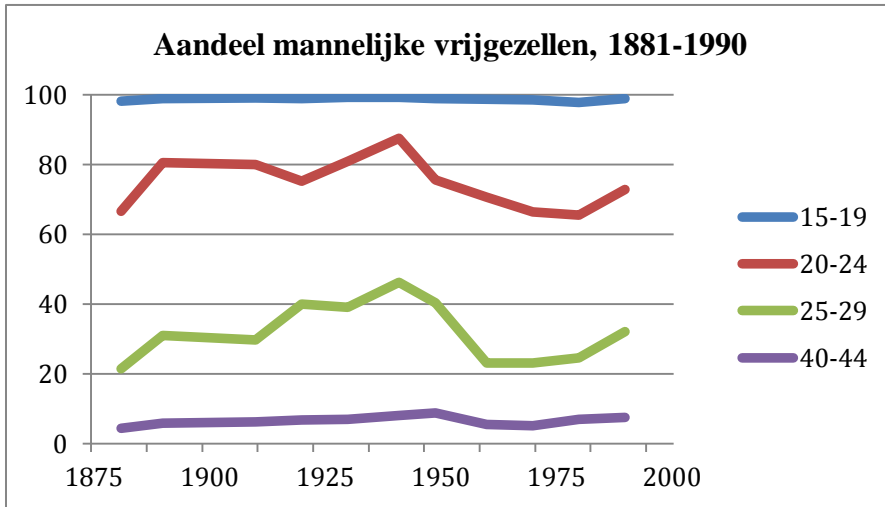
Mannen		1907	1920			1928	1951	1961				1971	1981	1991
15-19	15-19	99,1	96,9	94,4	98,8	15-19	99,0	98,6	99,0	99,4				
20-24	20-24	89,1	88,1	79,7	88,6	20-24	88,9	86,8	86,8	91,6				
25-29	25-29	58,0	58,9	47,4	63,5	25-29	57,2	52,6	46,1	60,3				
30-34	30-34	32,3	34,1	27,3	35,0	30-34	29,2	24,7	20,1	29,4				
35-40	35-39	16,2	18,8	14,8	18,1	35-39	15,8	12,8	10,3	14,2				
41-45	40-44	10,2	11,0	10,0	10,7	40-44	9,9	8,0	6,7	8,5				
46-50	45-49	8,8	7,8	7,4	7,3	45-54	6,3	6,2	5,1	5,9				
Vrouwen		1907	1920			1928	1951	1961				1971	1981	1991
15-19	15-19	95,7	94,7	90,5	95,2	15-19	94,0	88,7	86,1	94,5				
20-24	20-24	60,2	65,5	53,6	69,6	20-24	65,1	52,5	47,1	63,7				
25-29	25-29	20,3	28,2	23,9	37,4	25-29	34,4	25,6	20,7	27,5				
30-34	30-34	8,0	10,9	10,3	19,1	30-34	17,8	14,2	11,0	12,1				
35-40	35-39	4,8	5,2	6,0	9,4	35-39	11,0	10,0	7,7	7,4				
41-45	40-44	4,0	3,7	4,2	6,6	40-44	8,5	8,6	7,0	5,9				
46-50	45-49	4,4	3,1	3,8	5,1	45-54	5,8	7,1	6,3	5,1				

14.11. Hongarije

Aandeel celibatairen op een leeftijd van 25-29 jaar

	Mannen	Vrouwen
1747 Bogdány	0,0	7,7
1747 Nagykovácsi	0,0	40,0
1747 Perbál	0,0	0,0
1747 Szántó	0,0	0,0
1748 Tapolca	1,0	3,0
1747 Tököl	3,1	4,5

Mannen		1881										
			1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
16-20	15-19	98,3	99,0	99,1	99,0	99,3	99,4	98,9	98,7	98,5	97,9	99,0
21-25	20-24	66,6	80,6	80,1	75,2	81,0	87,6	75,6	70,7	66,4	65,5	72,8
26-30	25-29	21,5	30,9	29,7	40,0	39,1	46,3	40,3	23,1	23,0	24,6	32,0
31-40	30-34	8,0	12,8	13,3	20,4	17,0	22,0	20,1	10,4	10,8	11,4	17,6
	35-39		8,1	8,9	10,4	9,8	12,8	12,1	6,8	6,3	8,5	11,2
41-50	40-44	4,4	5,8	6,2	6,7	7,0	8,1	8,8	5,5	5,1	7,0	7,5
	45-49		5,0	5,2	5,2	5,4	6,3	6,7	5,5	4,3	5,0	6,2
Vrouwen		1881										
			1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990
16-20	15-19	77,8	87,4	86,7	89,7	90,9	90,4	88,6	85,0	87,0	84,4	92,5
21-25	20-24	25,8	36,0	37,1	50,4	51,6	52,6	46,6	31,4	31,5	31,0	41,2
26-30	25-29	10,2	15,1	15,6	25,1	24,4	24,3	21,8	11,3	10,4	11,1	13,6
31-40	30-34	5,4	9,0	9,9	13,2	14,9	15,7	14,3	8,5	5,9	6,4	6,8
	35-39		6,4	7,1	8,3	10,9	11,9	10,7	7,6	4,6	4,7	4,9
41-50	40-44	3,6	5,6	5,8	6,6	8,3	10,0	9,4	7,5	5,1	4,0	4,1
	45-49		4,4	4,8	5,5	6,3	8,6	8,4	7,3	5,4	3,8	3,5

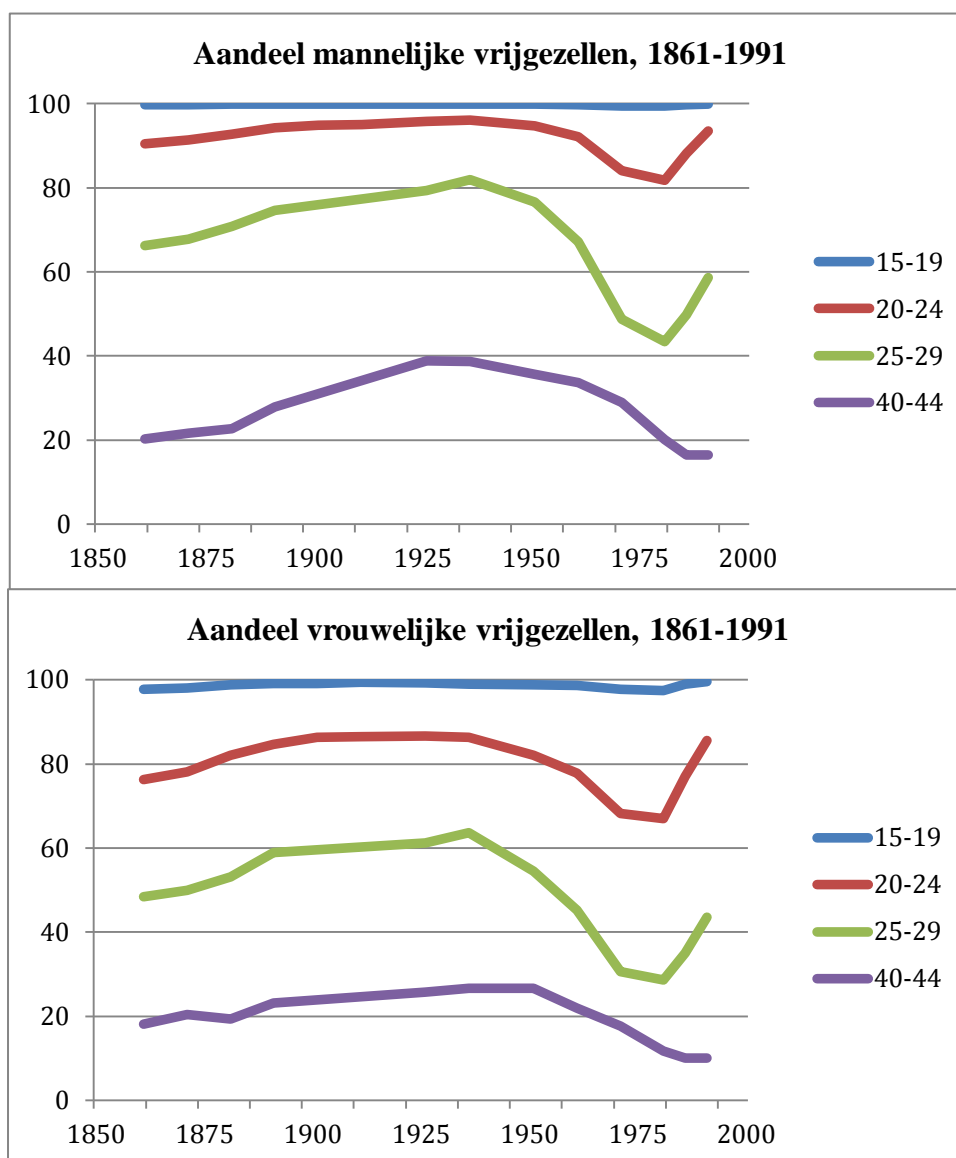
14.12. Ierland

Mannen	1841	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911	1926	1936	1951	1961	1971	1981	1986	1991
15-19	--	--	99,8	99,8	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	99,8	99,5	99,4	99,8	99,9
20-24	--	--	90,5	91,3	92,7	94,3	94,8	95,1	95,8	96,1	94,7	92,2	84,0	81,8	88,2	93,5
25-29			66,2	67,8	70,8	74,7	68,0	70,1	79,4	81,9	76,6	67,1	48,8	43,4	49,8	58,6
30-34	43,0*	61,0	41,5	43,2	47,9	52,8			61,5	63,1	57,9	49,2	32,1	24,2	25,9	28,9
35-39	--	--	29,4	30,2	32,7	37,7			49,1	48,1	44,7	39,0	28,9	18,7	18,7	19,0
40-44	--	--	20,3	21,7	22,7	27,9	36,8	41,5	38,9	38,7	35,7	33,6	29,0	20,2	16,5	16,5
45-49	10,0**	1,02°	16,3	18,9	18,4	22,3	23,8°	27,3°	33,0	34,5	31,9	30,6	28,3	22,5	18,9	15,6

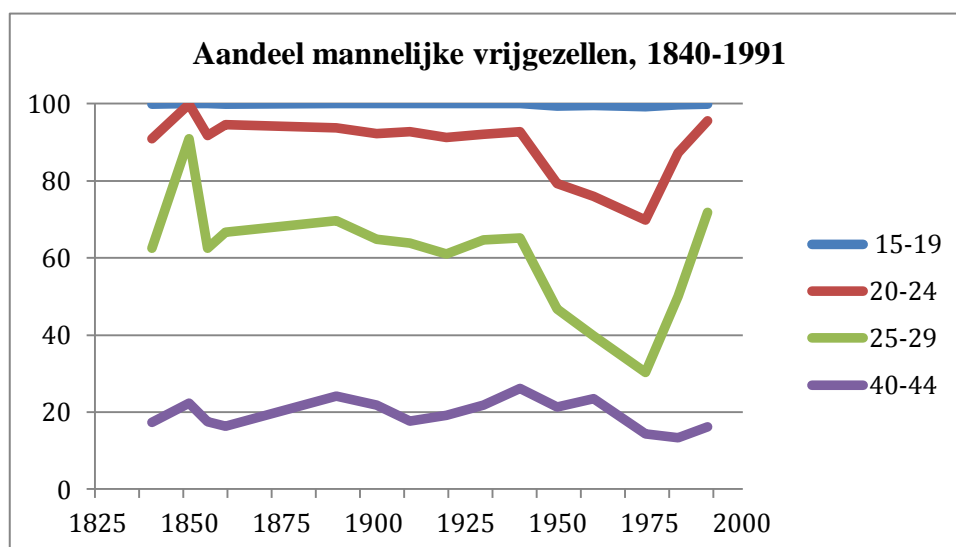
Vrouwen	1841	1851	1861	1871	1881	1891	1901	1911	1926	1936	1951	1961	1971	1981	1986	1991
15-19	--	--	97,8	98,1	98,8	99,1	99,2	99,4	99,3	99,0	98,8	98,7	97,7	97,5	99,0	99,6
20-24	--	--	76,3	78,1	82,1	84,6	86,4	86,5	86,7	86,3	82,1	77,8	68,2	67,0	77,1	85,6
25-29			48,5	49,9	53,2	58,9	52,3	53,7	61,3	63,7	54,5	45,2	30,7	28,6	35,0	43,5
30-34	2,08*	39,0	30,9	30,1	32,3	37,3			40,7	43,8	36,3	29,7	19,4	14,6	16,9	20,0
35-39	--	--	22,0	23,2	23,9	28,2			32,2	32,6	28,5	23,6	17,0	11,1	11,2	12,8
40-44	--	--	18,2	20,4	19,3	23,2	29,5	31,2	25,8	26,7	26,6	22,0	17,7	11,8	10,1	10,1
45-49	12,0**	11,0°	14,3	17,2	17,6	19,4	21,9°	24,9°	24,0	25,6	26,3	22,1	18,2	13,4	11,2	9,7

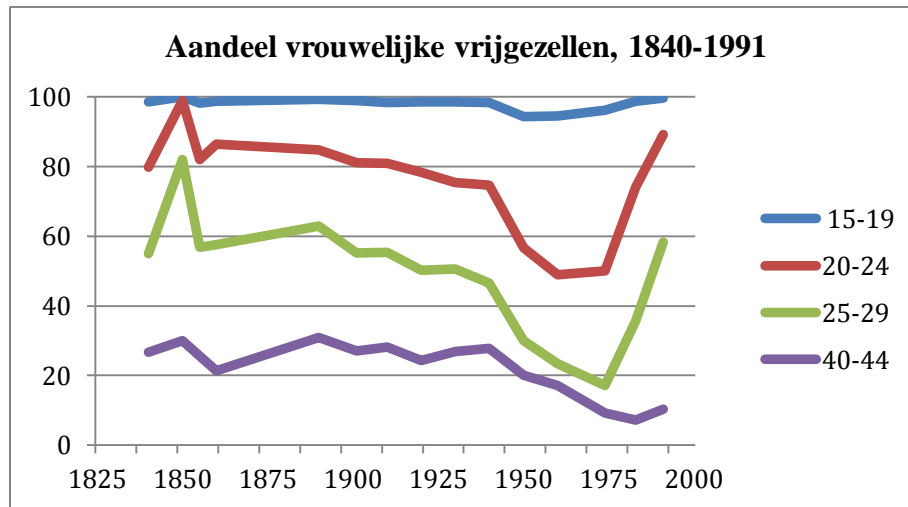
Opmerkingen: * 26-35 jaar; ** 46-55 jaar ; ° 45-54 jaar

Mannen	Urbaan Ierland			Ruraal Ierland			Noord-Ierland			
	1936	1961	1971	1936	1961	1971	1937	1951	1961	1966
20-24	93,0	89,0	80,0	98,0	96,0	90,0	90,0	87,0	78,7	75,0
25-29	71,0	54,0	39,0	89,0	80,0	62,0	66,0	56,0	45,0	36,0
40-44	28,0	22,0	18,0	45,0	43,0	40,0	26,0	22,0	21,4	19,0
Vrouwen										
20-24	85,0	78,0	68,0	88,0	79,0	70,0	77,0	71,0	61,6	57,0
25-29	61,0	44,0	31,0	67,0	47,0	35,0	54,0	40,0	30,0	24,0
40-44	30,0	25,0	20,0	25,0	20,0	16,0	27,0	23,0	18,2	16,0

14.13. Ijsland

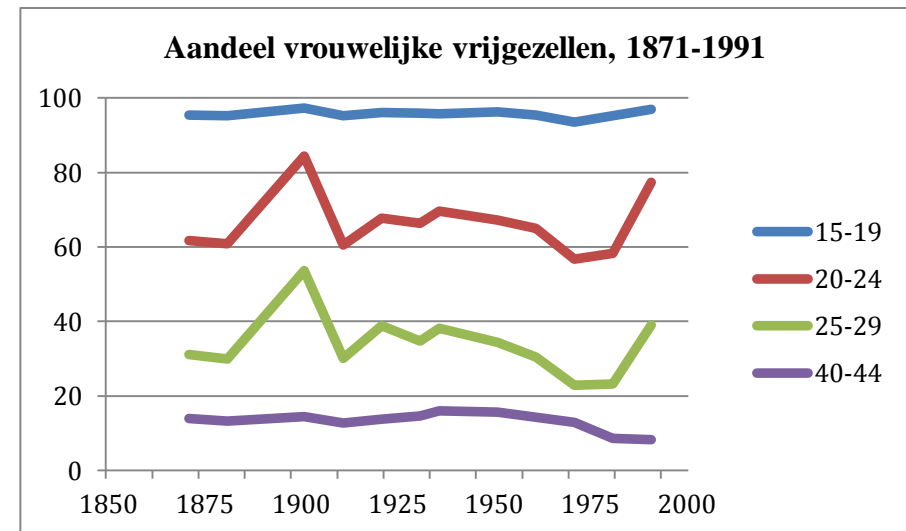
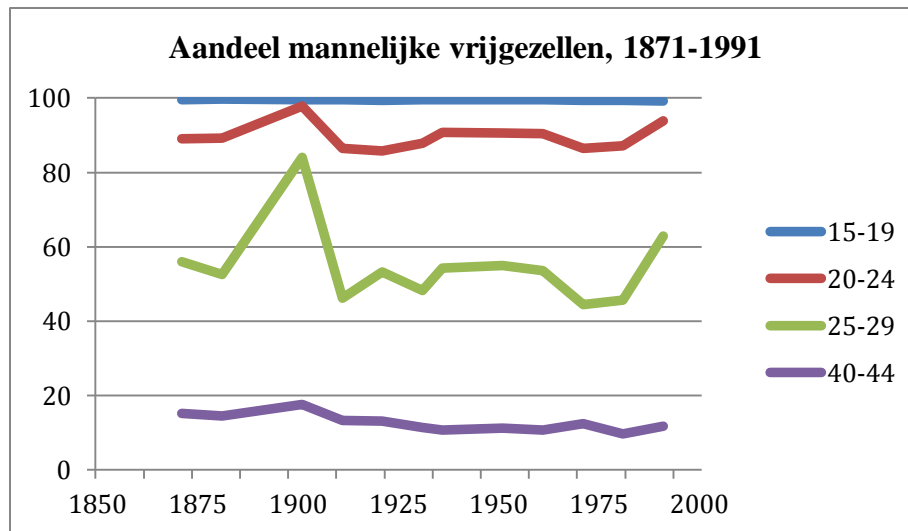

Mannen	1840	1850	1855	1860		1890	1901	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1974	1983	1991
16-20	99,9	100,0	100,0	99,9	15-19	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,4	99,6	99,3	99,8	99,9
21-25	91,0	99,9	91,7	94,6	20-24	93,7	92,2	92,8	91,3	92,1	92,7	79,3	76,0	69,8	87,3	95,5
26-30	62,5	90,9	62,6	66,6	25-29	69,6	64,9	63,9	61,0	64,7	65,1	46,8	39,7	30,3	50,1	71,8
31-35	38,2	58,1	32,0	38,6	30-34	45,0	38,1	35,4	37,3	41,6	44,0	32,1	27,0	18,8	25,0	44,0
36-40	24,2	31,5	20,1	20,3	35-39	29,6	25,5	23,7	24,5	26,1	30,9	24,3	22,6	15,6	16,0	25,7
41-45	17,4	22,3	17,5	16,3	40-44	24,1	21,9	17,7	19,2	21,9	26,2	21,3	23,5	14,4	13,4	16,2
46-50	11,7	17,3	15,3	13,7	45-49	19,0	18,8	15,9	15,7	18,0	20,5	18,7	21,6	15,1	13,2	12,7

Vrouwen	1840	1850	1855	1860		1890	1901	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1974	1983	1991
16-20	98,6	100,0	98,2	98,7	15-19	99,3	99,0	98,4	98,5	98,5	98,4	94,4	94,6	96,2	98,8	99,7
21-25	79,9	99,0	82,0	86,4	20-24	84,8	81,2	81,0	78,3	75,4	74,7	56,7	49,0	50,1	74,2	89,2
26-30	55,0	82,1	56,8	57,5	25-29	62,9	55,1	55,4	50,3	50,6	46,5	29,9	23,4	17,1	35,7	58,4
31-35	40,0	54,2	34,9	39,8	30-34	46,5	39,3	34,7	36,8	35,4	33,8	20,5	17,2	9,7	16,3	32,9
36-40	34,2	33,6	25,6	27,8	35-39	36,8	32,6	29,4	31,6	27,8	30,7	18,7	16,3	8,9	9,4	18,8
41-45	26,7	30,0	25,5	21,3	40-44	31,0	27,0	28,2	24,3	26,9	27,8	20,1	17,1	9,3	7,2	10,4
46-50	22,9	26,5	23,9	22,9	45-49	29,9	29,2	25,5	24,4	26,4	24,0	22,2	19,3	10,5	7,7	6,9

14.14. Italië

Mannen	1871	1881	1901	1911	1921	1931	1936	1951	1961	1971	1981	1991
15-19	99,6	99,7	99,5	99,5	99,3	99,5	99,5	99,6	99,5	99,3	99,3	99,2
20-24	89,0	89,2	97,9	86,4	85,8	87,8	90,8	90,6	90,5	86,5	87,2	93,9
25-29	56,0	52,6	84,0	46,2	53,2	48,3	54,2	54,9	53,6	44,5	45,6	62,8
30-34	29,3	28,0	49,0	24,3	28,6	22,6	26,4	27,3	25,2	21,9	19,1	30,8
35-39	19,3	18,8	26,6	16,7	17,5	14,3	14,6	15,9	14,9	15,1	11,7	17,4
40-44	15,2	14,5	17,6	13,4	13,1	11,4	10,7	11,2	10,8	12,5	9,7	11,8
45-49	13,6	12,6	13,7	11,3	11,0	9,9	9,5	9,4	9,4	11,4	9,0	9,9

Vrouwen	1871	1881	1901	1911	1921	1931	1936	1951	1961	1971	1981	1991
15-19	95,4	95,2	97,3	95,2	96,1	95,9	95,7	96,2	95,5	93,5	95,3	97,0
20-24	61,7	60,9	84,5	60,5	67,8	66,3	69,6	67,3	65,0	56,8	58,3	77,4
25-29	31,1	29,9	53,6	30,1	38,9	34,8	38,2	34,4	30,4	22,9	23,3	39,0
30-34	19,6	18,8	29,7	19,2	22,9	22,8	24,2	21,1	19,0	14,4	11,9	17,8
35-39	15,5	14,5	18,7	14,6	16,6	18,0	18,8	16,8	15,7	12,8	9,2	11,2
40-44	14,0	13,2	14,5	12,7	13,8	14,7	16,1	15,7	14,3	12,9	8,6	8,3
45-49	12,8	12,2	12,5	11,2	12,1	12,8	13,8	15,0	13,7	13,8	9,1	7,6

% vrouwelijke vrijgezellen op een leeftijd van 50-54 jaar per regio, 1861-1961

Regio	1861	1871	1881	1901	1911	1921	1931	1936	1951	1961
Piemonte	12,9	13,6	14,7	13,6	14,2	15,7	16,1	16,7	17,6	14,8
Liguria	13,4	15,8	15,4	14,1	15,6	16,4	16,8	17,0	18,0	16,3
Lombardia	10,4	10,9	12,4	12,7	12,5	13,0	13,4	13,8	15,9	14,9
Trentino Alto Adige	--	--	--	--	--	21,1	19,9	20,2	22,1	20,8
Veneto	--	9,8	10,0	10,2	10,5	11,3	11,8	12,7	16,8	15,8
Venezia Giulia	--	--	--	--	--	10,6	11,9	12,9	17,1	15,2
Emilia	9,1	9,3	10,2	10,8	10,0	10,3	10,4	11,3	13,6	13,1
Toscane	10,7	11,4	11,0	9,7	9,5	9,6	10,0	10,2	12,2	11,6
Marche	12,3	13,6	14,4	11,6	9,2	8,5	8,9	9,9	13,2	13,6
Umbria	11,0	11,8	11,8	10,9	8,3	8,1	7,9	8,0	8,5	8,9
Lazio	--	13,0	11,6	12,2	11,3	12,0	12,7	12,6	14,0	13,6
Abruzzi	8,5	8,8	8,5	6,4	5,6	6,0	6,8	7,8	10,2	11,2
Campinia	16,2	15,0	13,8	10,2	10,8	10,8	12,3	12,7	13,5	13,9
Puglia	12,8	12,0	11,1	9,0	8,1	7,5	8,3	9,0	11,0	11,9
Basilicata	13,5	10,3	10,0	8,9	7,4	6,6	6,7	6,7	7,6	8
Calabria	15,4	15,8	13,5	11,6	9,9	9,4	9,6	10,4	13,4	13,7
Sicilia	15,6	15,1	12,0	10,2	9,4	9,5	9,8	10,4	12,9	13,1
Sardegna	8,4	9,2	8,2	9,1	9,9	11,1	12,2	12,7	15,9	16,6

14.15. Joegoslavië

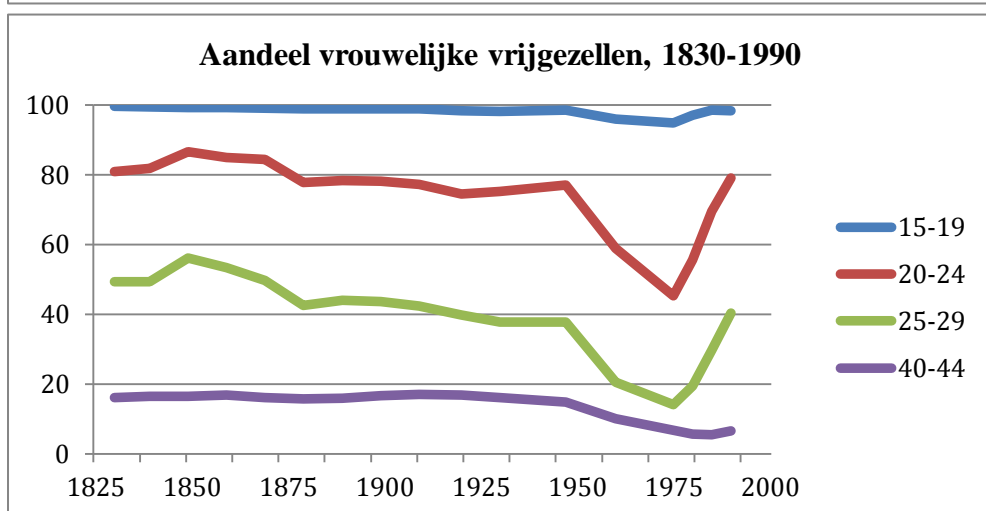
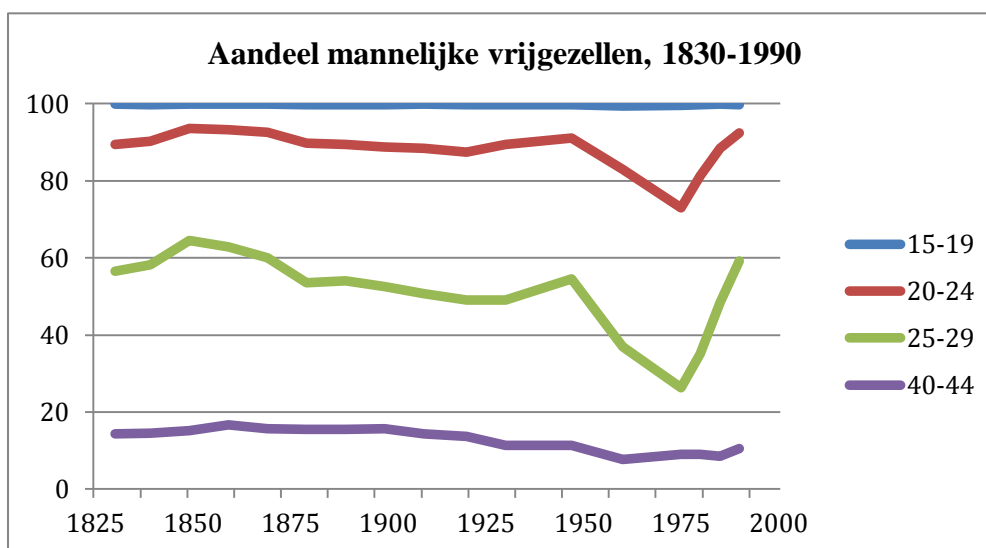
Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1931	60,0	27,0	--	5,0	35,0	15,0	--	5,0
1953	63,6	--	5,0	--	41,2	--	6,1	--

14.16. Luxemburg

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1935	90,0	56,0	--	14,0	68,0	35,0	--	15,0
1947	90,5	58,0	16,5	14,0	69,7	33,0	15,2	15,0

14.17. Malta en Gozo

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1957	79,2	--	20,5	--	57,7	--	22,7	--

14.18. Nederland

Mannen	1830	1839	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909	1920	1930	1947	1960	1975	1980	1985	1990
15-19	99,9*	99,8*	99,9	99,9	99,9	99,8	99,8	99,8	99,9	99,8	99,8	99,8	99,4	99,5	99,7	99,9	99,8
20-24	89,4	90,3	93,6	93,3	92,5	89,7	89,4	88,7	88,5	87,5	89,4	91,1	83,0	73,0	81,3	88,5	92,4
25-29	56,5	58,2	64,5	62,9	60,1	53,5	54,1	52,5	50,8	49,1	49,0	54,6	37,0	26,3	35,1	48,4	59,2
30-34	31,1	32,4	37,0	35,4	33,6	29,5	29,9	28,4	26,9	24,3	21,1	24,5	15,3	13,1	16,4	22,5	31,2
35-39	19,8	20,5	21,9	22,2	21,1	19,9	19,8	19,5	18,0	16,6	13,0	14,7	9,7	10,7	10,3	12,2	17,3
40-44	14,4	14,6	15,1	16,6	15,7	15,5	15,5	15,6	14,4	13,7	11,3	11,3	7,7	9,1	9,0	8,6	10,6
45-49	11,4	11,9	12,6	13,0	13,1	12,8	13,5	13,4	13,1	12,3	11,0	9,4	7,7	7,4	8,2	8,0	7,8

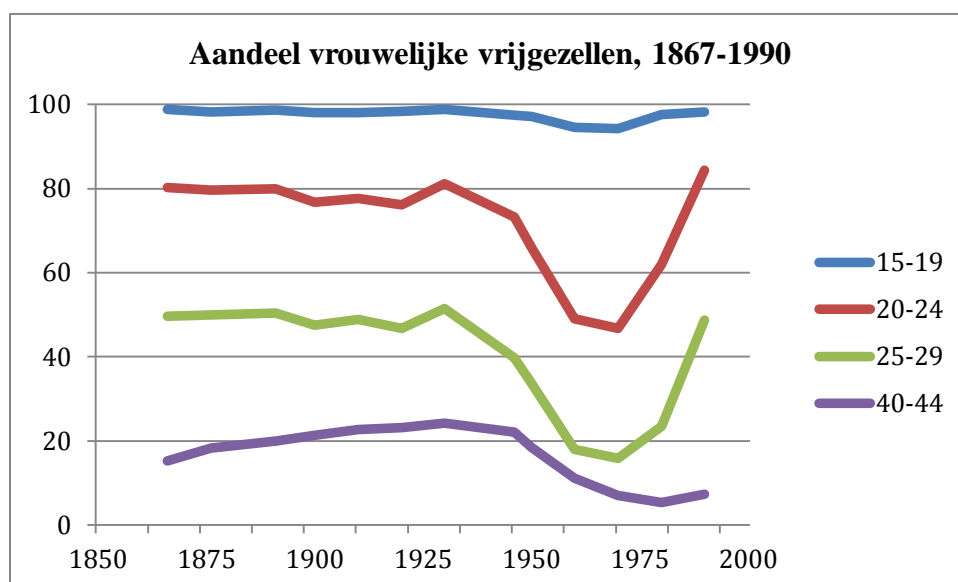
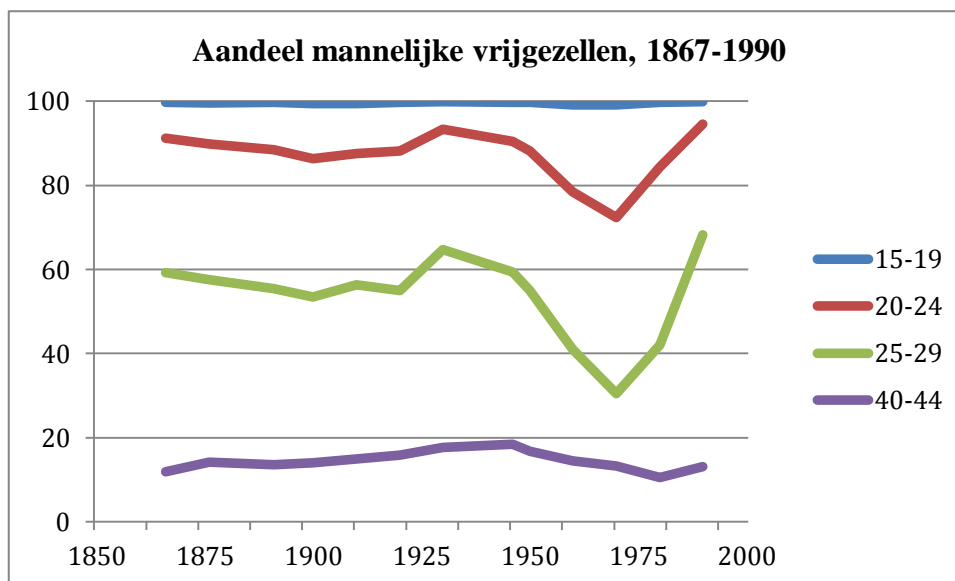
Vrouwen	1830	1839	1849	1859	1869	1879	1889	1899	1909	1920	1930	1947	1960	1975	1980	1985	1990
15-19	99,7*	99,5*	99,4	99,4	99,2	98,9	98,9	98,9	98,9	98,4	98,3	98,6	96,1	95,0	97,2	98,5	98,4
20-24	81,0	81,8	86,7	85,0	84,5	77,9	78,3	78,2	77,3	74,6	75,3	77,1	58,9	45,4	55,6	69,6	79,1
25-29	49,4	49,4	56,1	53,4	49,8	42,5	44,1	43,7	42,3	39,8	37,8	37,7	20,6	14,0	19,4	29,7	40,3
30-34	29,4	29,6	32,2	31,0	29,0	25,8	26,0	26,5	25,7	24,4	21,6	20,0	12,1	8,0	8,9	13,2	19,5
35-39	20,5	20,7	20,9	21,3	20,2	18,8	18,5	19,9	19,6	19,1	17,4	16,1	10,4	6,6	6,0	7,3	10,6
40-44	16,1	16,5	16,5	16,9	16,1	15,7	16,0	16,7	17,1	16,8	16,2	14,9	10,1	6,8	5,7	5,5	6,6
45-49	13,7	14,4	14,5	14,3	14,2	14,0	14,0	14,2	15,5	15,5	15,3	13,7	11,0	7,4	6,3	5,4	5,1

Opmerkingen: * 10-19 jaar

Aandeel vrijgezellen in de Nederlandse provincies, volgens leeftijdscategorie, 1830-1859 (%)

Provincie	Mannen											
	1830			1840			1849			1859		
	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
Groningen	90,4	56,7	11,7	90,9	59,1	12,7	94,1	63,7	13,5	93,5	59,1	13,4
Friesland	83,7	47,2	11,8	98,5	51,2	11,5	92,9	56,7	11,2	93,2	54,7	12,0
Drente	90,1	59,7	18,6	87,6	54,0	16,5	94,2	67,5	16,7	95,1	65,5	17,7
Overijssel	92,3	62,7	16,6	91,0	61,3	14,7	94,7	69,4	16,9	94,0	68,6	18,5
Gelderland	92,9	63,4	16,0	93,0	64,5	17,4	96,0	73,4	16,6	95,2	71,7	19,1
Utrecht	88,2	54,6	16,0	92,0	60,0	15,1	93,5	65,8	15,1	94,6	67,3	19,0
Noord- Holland	86,3	48,6	10,7	15,6	49,6	10,5	91,7	57,3	10,9	91,9	55,5	10,6
Zuid- Holland	85,8	46,9	12,4	86,1	49,0	11,9	90,4	56,3	11,3	90,7	54,4	12,7
Zeeland	88,6	55	11,2	88,3	52,5	11,7	91,8	63,8	12,1	91,8	58	13,4
Noord- Brabant	94,2	69,6	20,1	95,9	71,3	20,8	97,1	79,3	23,4	97,0	78,8	27,2
Limburg	94,2	69,0	16,8	94,7	71,3	19,2	96,6	75,0	20,3	96,0	74,0	23,1
Provincie	Vrouwen											
	1830			1840			1849			1859		
	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44	20-24	25-29	40-44
Groningen	81,9	46,2	10,9	83,1	49,2	12,1	86,2	53,5	14,3	83,8	50,6	13,2
Friesland	72,7	38,3	11,7	80,0	42,6	11,5	83,1	47,9	12,0	82,7	43,5	11,4
Drente	78,8	44,3	10,7	79,7	41,5	12,2	86,6	52,5	12,3	84,0	48,0	13,6
Overijssel	80,4	44,9	12,5	81,7	46,3	13,5	86,4	53,6	13,8	84,9	51,5	15,8
Gelderland	83,0	51,6	13,3	84,5	52,6	15,1	89,8	61,7	14,5	87,7	58,2	15,5
Utrecht	80,6	48,0	16,7	83,0	51,1	18,0	87,4	61,5	18,2	81,6	58,1	20,3
Noord- Holland	79,2	48,2	18,9	79,2	47,3	18,2	84,9	54,0	16,8	84,1	50,9	16,4
Zuid- Holland	76,8	44,3	18,2	77,5	53,9	17,8	83,4	51,9	16,9	82,5	49,2	17,1
Zeeland	79,8	46,8	13,9	77,4	42,8	13,9	84,7	53,4	13,7	81,7	46,8	13,1
Noord- Brabant	89,1	63,1	19,1	88,8	62	20,7	92,5	70,4	22,5	92,0	69,6	25,2
Limburg	87,6	60,7	18,4	86,8	59,5	18,4	89,0	62,4	18,2	88,2	62,2	18,6

14.19. Noorwegen

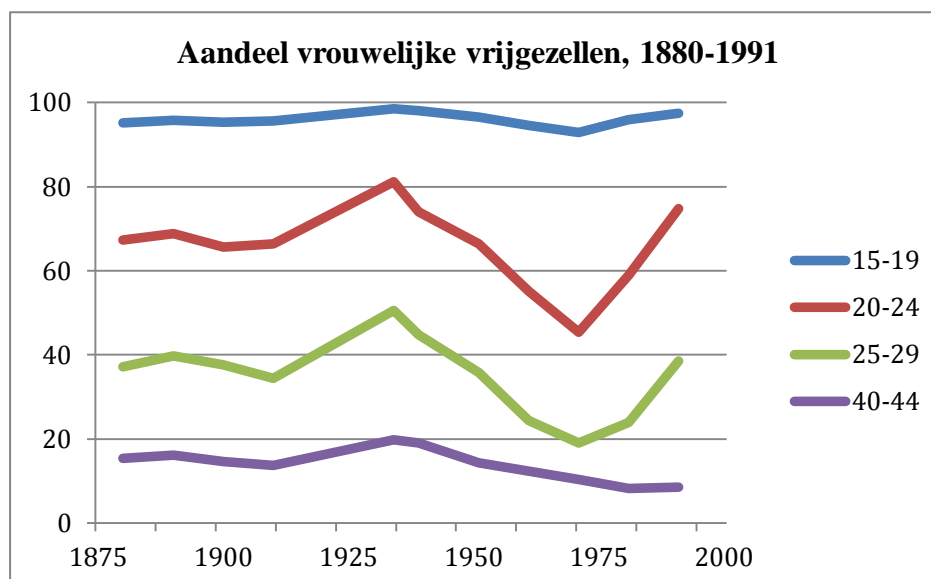
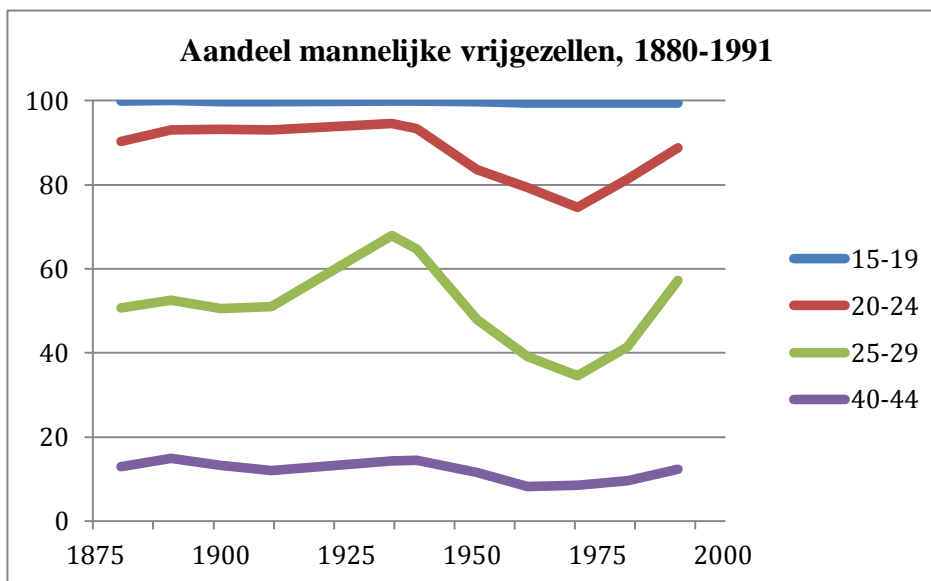
14.20. Oostenrijk

Aartsbidsom Salzburg

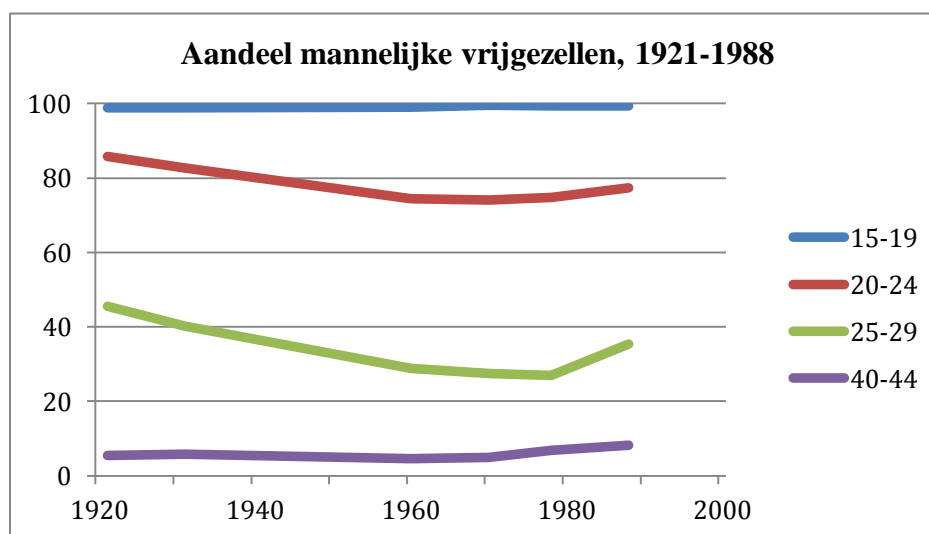
	Mannen		Vrouwen			Mannen		Vrouwen	
	25-29	45-49	25-29	45-49		25-29	45-49	25-29	45-49
1632 Abtenau	57,5	7,6	5,9	12,9	1733 Altenmarkt	83,9	29,6	68,8	32,4
1647 Dürrenberg	36,4	25,0	26,1	6,7	1750 Thalgua	74,2	10,9	69,6	18,6
1647 Köppl	62,5	0,0	100,0	10,0	1755 Altenmarkt	75,6	26,7	68,8	25,6
1647 Salzburg stad	61,2	7,2	69,7	17,3	1762 Altenmarkt	81,5	20,5	69,7	22,2
1648 Thalgau	66,7	22,2	57,2	15,2	1790 Abtenau	65,6	31,6	67,0	20,6
1648 Dorfbeuern	42,4	0,0	31,7	7,1	1794 Salzburg	92,3	40,4	84,8	47,6
1671 Dorfbeuern	35,5	0,0	36,9	4,2					
1690 Hofgastein	30,0	23,1	6,7	16,7					

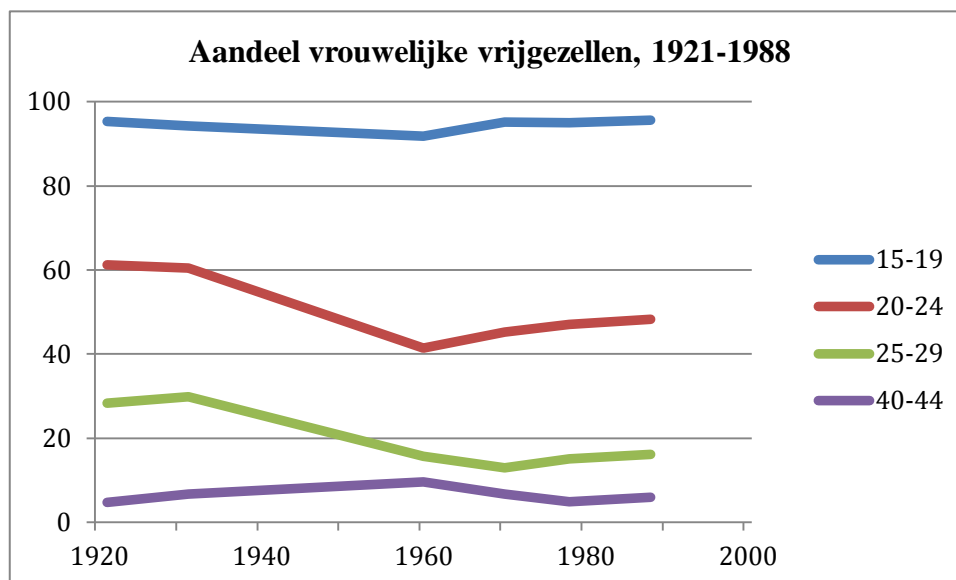
Mannen	1880	1890	1900	1910	1934	1939	1951	1961	1971	1981	1991		1920
15-19	99,9	100,0	99,8	99,8	99,9	99,9	99,7	99,4	99,4	99,5	99,4	14-19	99,9
20-24	90,3	93,1	93,2	93,1	94,6	93,3	83,6	79,3	74,7	81,3	88,8	20	98,7
25-29	50,8	52,6	50,6	51,0	68,0	64,8	48,0	39,2	34,6	41,5	57,3	21-23	94,4
30-34	26,6	28,2	25,4	25,4	37,6	37,8	24,3	18,3	17,3	19,4	30,5	24-29	72,7
35-39	16,8	19,0	16,6	15,9	20,0	23,3	15,3	11,0	11,8	12,8	18,0	30-39	34,2
40-44	12,9	14,9	13,2	12,0	14,3	14,5	11,6	8,2	8,5	9,6	12,3	40-49	18,3
45-49	10,8	12,8	11,3	10,3	11,9	11,5	10,0	8,0	7,0	8,1	9,7	50-59	14,6

Vrouwen	1880	1890	1900	1910	1934	1939	1951	1961	1971	1981	1991		1920
15-19	95,2	95,8	95,4	95,7	98,6	98,0	96,6	94,6	92,9	95,9	97,5	14-19	98,9
20-24	67,3	68,9	65,7	66,4	81,2	74,0	66,4	55,2	45,4	59,0	74,8	20	92,5
25-29	37,2	39,7	37,7	34,5	50,6	44,8	35,8	24,4	19,0	24,0	38,6	21-23	82,9
30-34	22,7	24,6	22,8	21,1	31,5	29,0	20,4	15,9	12,2	11,7	20,0	24-29	58,9
35-39	17,2	18,6	17,2	15,9	23,1	22,6	15,9	14,4	10,6	8,9	12,2	30-39	30,4
40-44	15,4	16,1	14,6	13,7	19,8	19,0	14,3	12,4	10,4	8,2	8,5	40-49	18,9
45-49	14,0	14,8	13,2	12,4	17,8	17,9	14,3	12,1	11,6	8,4	7,6	50-59	16,5

14.21. Polen

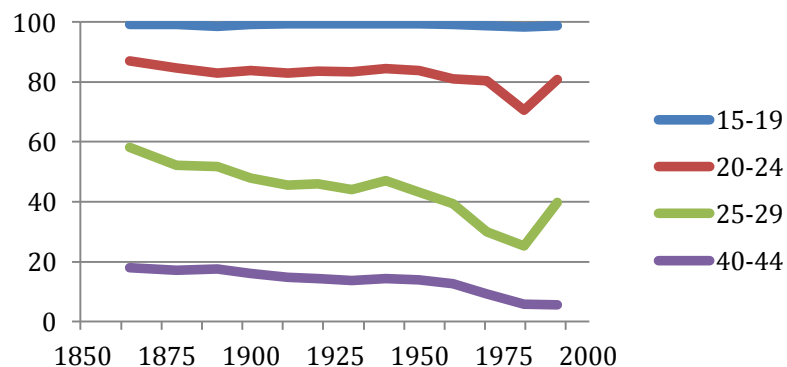
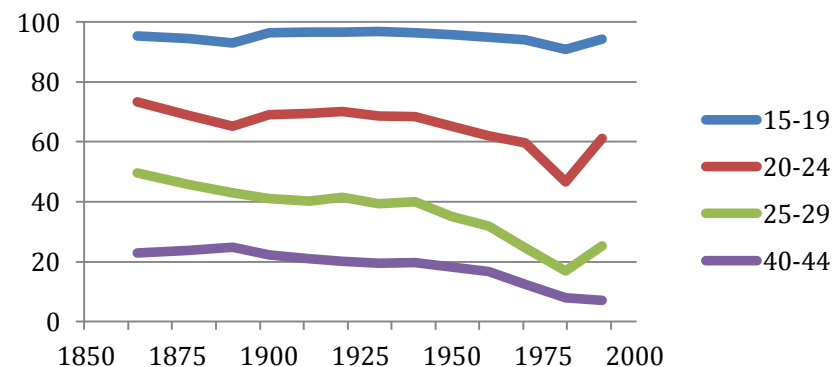

Mannen	1921	1931	1960	1970	1978	1988
15-19	98,9	98,9	99,1	99,5	99,4	99,3
20-24	85,8	82,7	74,5	74,0	74,8	77,4
25-29	45,6	40,2	28,8	27,5	27,0	35,4
30-34	20,7	15,1	11,2	13,3	12,3	17,9
35-39	9,5	8,1	6,1	7,5	8,9	11,6
40-44	5,5	5,7	4,5	4,9	6,8	8,2
45-49	3,8	4,2	4,1	3,8	4,9	7,2

Vrouwen	1921	1931	1960	1970	1978	1988
15-19	95,4	94,2	91,8	95,2	95,1	95,6
20-24	61,2	60,5	41,4	45,3	47,0	48,3
25-29	28,3	29,9	15,7	13,0	15,1	16,1
30-34	16,5	16,9	11,1	7,4	8,6	9,0
35-39	8,1	12,2	10,2	7,0	5,8	6,9
40-44	4,8	6,7	9,6	6,8	4,9	6,0
45-49	5,4	5,9	9,2	7,7	5,3	5,0

14.22. Portugal

Mannen	1864	1878		1890	1900	1911	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991
16-20	99,2	99,2	15-19	98,5	99,2	99,5	99,4	99,4	99,5	99,4	99,2	98,7	98,3	98,7
21-25	87,0	84,6	20-24	83,0	83,9	83,0	83,7	83,4	84,4	83,8	81,0	80,4	70,5	80,8
26-30	58,2	52,3	25-29	51,7	48,0	45,6	46,1	44,0	47,0	43,2	39,3	30,0	25,3	39,7
31-35	35,1	31,2	30-34	30,6	27,7	26,3	26,2	23,9	26,9	23,0	21,1	13,1	9,8	16,5
36-40	23,8	22,7	35-39	21,8	19,3	18,4	18,5	16,4	19,0	17,3	15,0	10,6	6,3	8,7
41-45	17,9	17,1	40-44	17,6	16,0	14,9	14,4	13,8	14,4	13,9	12,6	9,3	5,8	5,6
46-50	15,4	14,8	45-49	14,9	13,4	12,3	12,4	11,7	11,8	12,2	11,5	8,2	5,7	4,6
Vrouwen	1864	1878		1890	1900	1911	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991
16-20	95,4	94,5	15-19	93,1	96,5	96,7	96,7	96,8	96,4	95,9	95,0	94,1	90,9	94,2
21-25	73,3	68,9	20-24	65,2	69,0	69,5	70,2	68,7	68,4	65,2	62,1	59,6	46,6	61,1
26-30	49,6	45,8	25-29	43,0	41,1	40,2	41,5	39,3	40,1	35,1	31,8	24,6	17,0	25,2
31-35	34,1	32,6	30-34	32,3	29,7	28,1	29,0	27,0	28,0	24,4	21,7	15,6	10,5	11,7
36-40	28,7	28,5	35-39	25,6	22,7	17,1	22,5	21,3	22,3	20,3	18,1	12,6	8,6	7,9
41-45	22,9	23,7	40-44	24,9	22,2	21,1	20,2	19,5	19,8	18,2	16,8	12,5	8,0	7,1
46-50	22,7	22,8	45-49	21,8	19,7	17,9	17,7	17,2	17,7	17,7	15,6	12,8	8,2	6,9

Aandeel mannelijke vrijgezellen, 1864-1991**Aandeel vrouwelijke vrijgezellen, 1864-1991**

14.23. Roemenië

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1899	67,0	21,0	--	5,0	20,0	8,0	--	3,0
1956	71,3	--	3,5	--	33,6	--	5,0	--

14.24. Rusland

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1926	51,0	18,0	3,0		28,0	9,0	4,0	

14.25. Schotland

Jaartal	Mannen		Vrouwen	
	20-24	40-44	20-24	40-44
1951	80,0	14,5	60,2	18,6

14.26. Servië

Jaartal	Mannen				Vrouwen			
	20-24	25-29	40-44	45-49	20-24	25-29	40-44	45-49
1900	50,0	18,0	--	3,0	16,0	2,0	--	1,0

14.27. Spanje

Aandeel mannelijke vrijgezellen op een leeftijd van 46-50 jaar per provincie

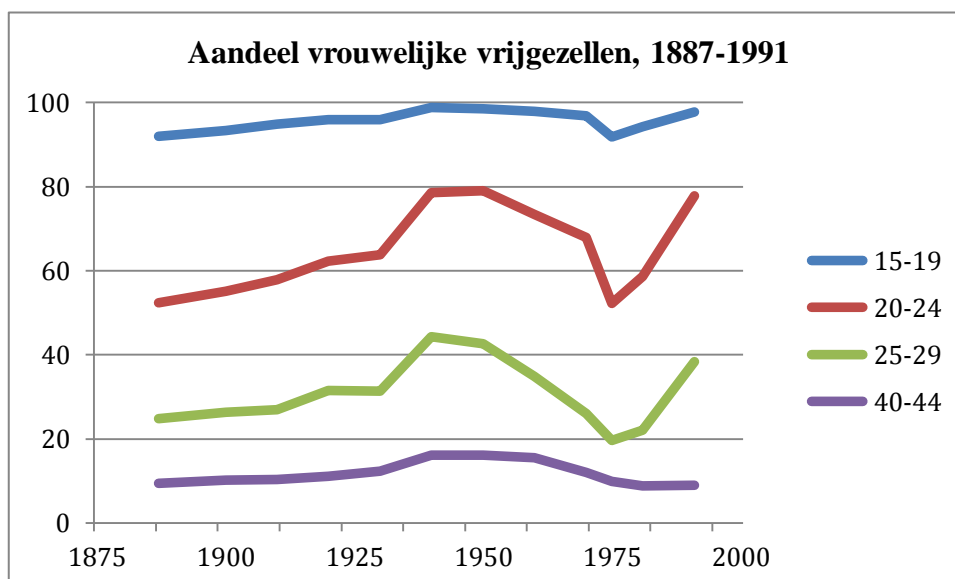
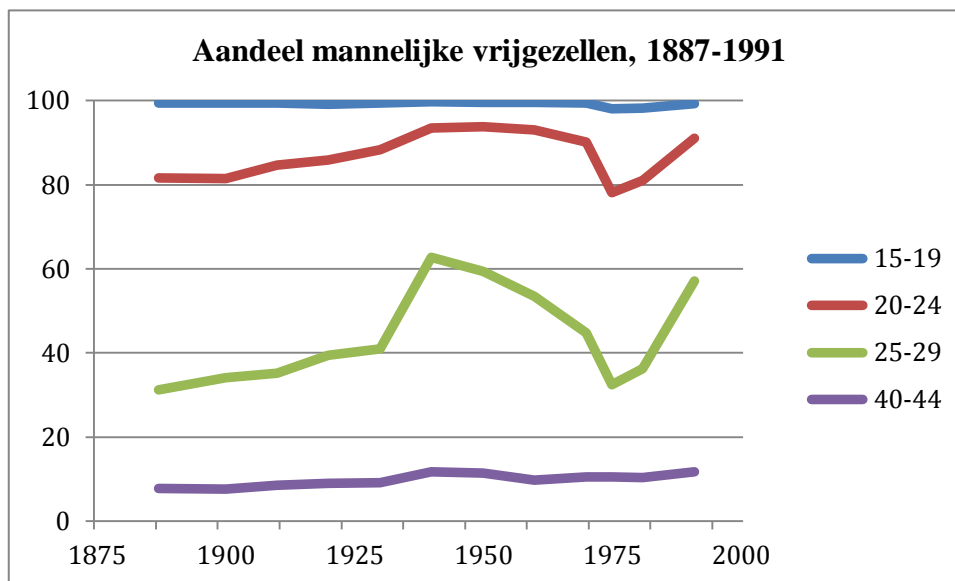
Provincie	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1960	1970	1975
Alava	7,7	8,4	10,6	12,1	14,1	18,1	15,2	12,8	10,9
Albacete	5,3	4,5	4,8	4,9	5,6	6,4	8,1	8,7	8,6
Alicante	7,1	6,7	6,4	7,3	8,1	9,5	10,5	9,2	8,0
Almería	6,3	5,2	5,7	5,9	7,5	11,7	11,9	10,1	7,9
Avila	4,4	3,7	3,6	4,4	5,4	7,8	11,9	9,5	9,8
Badajoz	5,2	4,0	4,9	5,7	5,8	8,5	11,1	10,9	10,4
Baleares	11,4	11,5	13,2	13,3	14,3	18,9	15,3	12,3	9,7
Barcelona	9,8	11,3	10,4	12,4	13,1	15,7	15,6	11,6	10,0
Burgos	5,2	5,0	5,3	5,9	7,2	11,6	12,7	11,6	10,5
Cáceres	4,2	3,4	5	3,2	5,3	6,5	8,2	9,1	9,2
Cádiz	10,9	9,8	10	10,2	11,2	11,5	12,6	11,1	9,1
Castellón	6,2	6,3	6,8	8,3	10,1	11,7	11,9	10,6	8,9
Ciudad Real	5,4	5,4	4,6	4,9	4,9	6,8	11,0	10,7	9,0
Córdoba	6,6	5,3	6,3	6,3	6,5	8,3	12,0	13,2	10,4
Coruña (La)	26,2	27,4	23,4	24,0	25,1	27,8	22,8	17,3	15,8

Cuenca	4,9	4,2	3,6	4,3	4,7	8,0	7,9	9,6	7,6
Gerona	7,6	7,0	5,1	9,9	10,7	12,5	13,3	10,9	7,7
Granada	4,2	3,6	4,4	4,8	5,4	9,2	10,6	11,1	9,3
Guadalajara	5,4	4,9	5,5	6,4	6,1	7,4	10,4	9,9	9,6
Guipúzcoa	11,5	15,4	17,7	18,2	19,4	22,8	22,7	15,1	13,6
Huelva	6,1	6,5	6,1	8,6	8,1	9,0	10,9	10,3	9,8
Huesca	3,4	2,9	3,6	3,9	5,3	7,1	10,0	10,2	9,2
Jaén	4,7	4,8	5,6	5,0	4,5	6,0	8,8	9,7	8,8
León	12,0	11,0	10,7	11,1	12,2	15,0	14,8	13,2	11,8
Lérida	6,1	4,8	5	5,1	6,0	11,2	9,9	8,5	7,2
Logroño	5,3	5,2	6,5	7,3	8,4	12,2	15,5	10,5	9,8
Lugo	25,9	25,9	21	21,9	23,2	26,0	19,2	15,5	14,6
Madrid	14,2	14,0	14,6	16,1	17,5	17,9	18,0	14,4	12,9
Málaga	5,6	4,5	5,3	6,2	7,0	8,1	11,7	11,4	10,6
Murcia	6,0	4,8	5	5,4	6,7	8,4	11,7	11,0	8,7
Navarra	5,2	7,5	8,4	10,4	13,1	17,2	19,8	17,1	15,2
Orense	19,2	20,8	16,3	18,8	19,8	23,1	18,4	16,7	14,5
Oviedo	21,4	21,6	19,4	18,3	18,1	23,7	21,2	12,4	10,6
Palencia	5,5	5,6	5,6	5,4	8,5	12,9	14,7	15,3	15,5
Palmas (Las)	24,2	20,8	22,5	15,8	15,8	19,1	13,6	11,8	11,5
Pontevedra	30,1	29,3	27,4	26,3	25,3	26,7	22,9	18,8	17,1
Salamanca	4,3	5,2	4,8	4,8	7,0	9,8	11,3	11,5	13,0
Santa Cruz de Tenerife	24,2	20,8	22,5	15,8	24,0	22,8	16,3	14,8	12,9
Santander	14,4	14,2	20,7	14,0	16,4	20,2	20,4	14,4	12,7
Segovia	3,6	3,2	3,9	4,5	5,4	9,1	9,8	7,8	9,7
Sevilla	9,0	8,3	8,9	9,0	10,7	11,7	17,5	13,6	11,9
Soria	3,8	4,1	4,1	4,4	6,4	7,8	14,1	15,6	12,6
Tarragona	6,5	6,6	5,7	7,7	8,3	9,6	11,1	9,5	7,9
Teruel	4,5	3,7	3,7	4,5	5,1	5,3	8,8	9,0	8,6
Toledo	5,7	3,7	4,8	5,0	5,4	6,7	9,5	9,6	8,0
Valancia	8,1	9,2	9,4	8,0	10,5	12,2	12,3	10,7	8,9
Valladolid	6,5	7,2	6,5	9,4	11,6	13,0	15,1	11,9	11,1
Vizcaya	10,0	10,2	10,7	11,8	14,2	17,2	16,2	11,1	9,5
Zamora	7,7	7,4	7,2	7,8	9,3	11,7	12,7	12,5	11,8
Zaragoza	6,2	6,0	6,4	7,9	8,7	12,3	14,8	11,1	10,9

Aandeel vrouwelijke vrijgezellen op ene leeftijd van 46-50 jaar per provincie

Provincie	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1960	1970	1975
Alava	7,7	6,0	6,3	9,2	8,7	11,5	11,4	13,6	13,4
Albacete	4,4	3,6	4,5	5,2	6,7	6,1	6,1	7,3	7,3
Alicante	5,0	4,3	4,8	5,0	5,1	6,5	6,3	5,7	5,4
Almería	3,2	2,6	2,6	3,5	5,0	4,8	5,7	5,4	6,1
Avila	4,8	4,3	3,9	4,4	5,0	6,5	9,4	11,8	14,1
Badajoz	6,0	4,7	5,1	6,4	6,7	5,6	7,5	8,8	10,1
Baleares	8,4	8,5	9,4	9,1	9,2	11,5	10,1	10,5	11,3

Barcelona	8,9	8,7	8,2	9,3	8,9	9,9	7,9	6,7	6,8
Burgos	5,5	3,4	4,5	5,7	5,5	8,8	10,1	12,6	15,1
Cáceres	4,2	4,0	4,8	3,5	4,7	5,6	5,8	7,0	8,5
Cádiz	11,4	10,1	9,5	13,1	10,7	11,0	9,1	9,2	9,2
Castellón	4,8	4,2	4,9	6,7	6,7	8,2	7,8	8,4	8,8
Ciudad Real	4,5	3,0	3,7	3,9	4,1	4,7	4,4	6,2	6,6
Córdoba	6,3	5,2	5,8	5,8	7,3	10,0	7,8	7,2	8,5
Coruña (La)	8,5	7,9	6,8	8,4	8,9	11,7	10,1	10,8	10,3
Cuenca	4,2	3,4	3,4	4,4	4,5	4,9	5,6	6,6	8,0
Gerona	7,8	5,9	7,4	9,7	9,5	10,9	9,3	8,9	11,4
Granada	5,1	3,9	4,3	5,2	5,0	7,9	6,4	6,5	6,5
Guadalajara	6,4	5,2	5,8	6,6	7,0	11,1	11,5	12,9	16,4
Guipúzcoa	10,7	11,5	12,2	14,6	14,1	18,0	14,0	12,1	12,8
Huelva	7,5	7,6	7,8	8,7	8,6	9,9	9,1	9,9	9,9
Huesca	8,0	5,2	5,8	6,9	7,9	11,1	11,6	17,9	17,4
Jaén	5,3	3,7	4,5	4,9	5,1	4,4	5,7	6,1	11,5
León	8,5	5,9	5,8	7,1	7,6	8,6	8,6	9,9	11,7
Lérida	7,6	5,8	6,3	7,3	7,1	6,6	9,8	10,6	14,2
Logroño	4,6	3,7	4,2	5,4	6,4	7,4	9,0	12,7	12,7
Lugo	16,7	18,4	10,6	12,1	13,4	18,5	13,9	13,1	16,0
Madrid	12,3	9,8	11,8	11,3	10,6	10,2	7,5	6,8	6,9
Málaga	5,3	3,7	4,9	5,5	5,9	7,6	8,0	8,5	8,7
Murcia	4,7	3,3	3,4	4,4	5,1	7,6	5,9	5,7	6,2
Navarra	7,8	6,0	7,7	9,3	10,8	14,2	16,5	15,7	17,4
Orense	11,9	12,7	12,3	11,5	10,0	13,6	11,4	12,8	12,5
Oviedo	9,3	9,1	9,6	11,8	9,4	15,2	11,9	10,4	10,7
Palencia	6,7	4,5	5,1	4,1	7,1	9,8	13,3	11,5	13,9
Palmas (Las)	8,0	8,5	9,0	10,1	8,5	9,1	8,9	6,9	8,5
Pontevedra	11,4	10,2	7,8	9,5	9,7	12,5	9,0	9,2	9,1
Salamanca	3,9	4,4	4,3	4,9	5,1	6,5	8,1	8,9	11,5
Santa Cruz de Tenerife	8,0	8,5	9,0	10,1	8,1	9,7	9,1	10,6	9,4
Santander	7,2	8,9	12,4	8,8	9,8	12,5	12,6	10,7	12,6
Segovia	3,7	2,9	2,9	3,9	4,5	4,6	6,8	9,8	11,9
Sevilla	9,3	8,4	8,9	8,7	9,4	10,1	8,1	82,0	8,4
Soria	3,9	2,6	2,7	5,0	4,5	6,2	11,5	13,0	18,6
Tarragona	5,1	4,7	4,4	6,4	6,6	7,4	7,0	7,9	8,3
Teruel	4,3	3,7	3,7	4,7	4,8	5,6	8,8	12,5	14,3
Toledo	6,0	4,6	4,9	4,9	5,0	6,1	4,6	6,6	9,1
Valancia	6,2	5,3	5,8	6,8	7,0	8,2	6,1	6,3	6,7
Valladolid	6,6	4,5	5,5	6,1	7,3	7,9	9,7	9,3	9,5
Vizcaya	8,2	7,8	8,3	9,7	10,8	12,2	9,5	10,1	9,4
Zamora	4,8	3,9	4,2	5,1	4,5	8,4	7,1	8,0	9,8
Zaragoza	5,7	4,5	5,3	6,5	6,7	9,7	8,6	9,3	10,7

Mannen	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1975		1960	1970	1981	1991
16-20	99,4	99,5	99,4	99,2	99,5	99,8	99,6	98,1	15-19	99,6	99,4	98,2	99,3
21-25	81,6	81,5	84,6	85,9	88,4	93,5	93,8	78,1	20-24	93,0	90,2	81,0	91,0
26-30	31,2	34,2	35,2	39,4	41,0	62,8	59,4	32,4	25-29	53,5	44,8	36,2	57,1
31-35	14,1	16,5	16,7	18,8	18,6	29,5	27,7	16,4	30-34	23,0	19,1	17,3	24,7
36-40	9,6	10,5	11,1	11,9	12,2	16,7	15,9	11,9	35-39	13,4	13,3	12,4	15,0
41-45	7,8	7,6	8,5	9,0	9,1	11,8	11,5	10,5	40-44	9,7	10,6	10,4	11,7
46-50	7,3	6,4	6,6	7,5	7,6	9,2	9,6	9,1	45-49	7,1	8,8	9,8	10,0

Vrouwen	1887	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1975		1960	1970	1981	1991
16-20	92,0	93,3	94,9	95,9	96,0	98,8	98,5	91,9	15-19	97,9	96,8	94,2	97,7
21-25	52,4	55,2	57,9	62,3	63,8	78,6	79,1	52,3	20-24	73,4	67,9	58,6	77,8
26-30	24,9	26,3	27,0	31,5	31,4	44,4	42,6	19,6	25-29	34,9	26,0	22,1	38,4
31-35	14,4	15,8	15,7	18,6	19,5	25,2	26,8	11,8	30-34	20,2	13,7	12,4	17,2
36-40	12,8	10,0	13,2	14,3	15,8	18,7	20,0	9,6	35-39	15,3	11,6	9,8	11,1
41-45	9,5	10,2	10,4	11,1	12,3	16,2	16,2	9,9	40-44	15,5	12,0	8,8	9,0
46-50	10,9	10,2	10,2	10,6	11,7	13,7	15,2	10,9	45-49	14,6	12,1	9,3	8,1

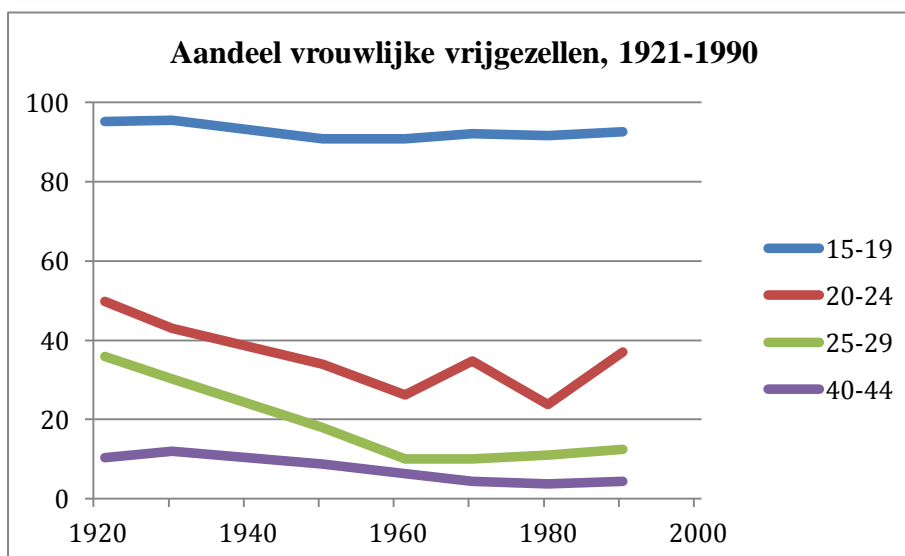
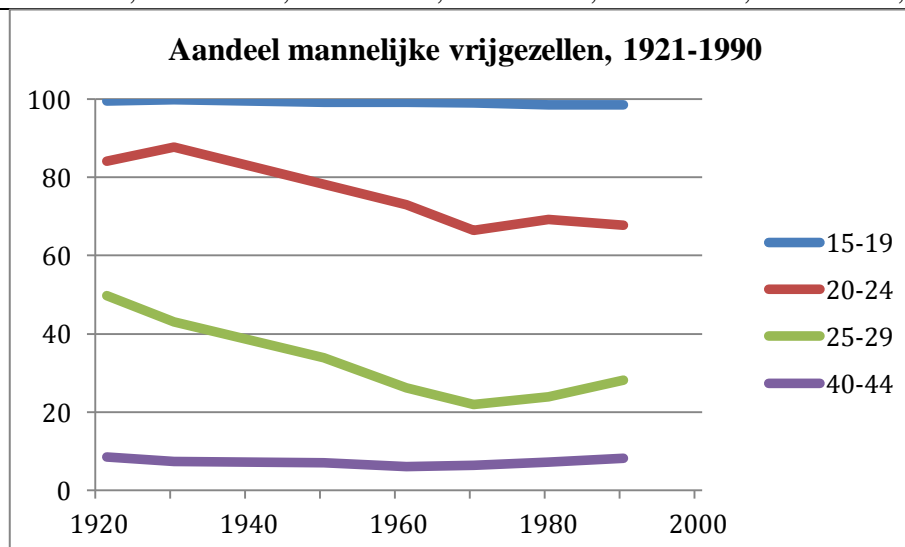
14.28. Tsjecho-Slowakije / Tsjechië / Slowakije

Bohemien	Mannen		Vrouwen			Mannen		Vrouwen	
	25-29	45-49	25-29	45-49		25-29	45-49	25-29	45-49
1651 Chyvnov	14,8	15,4	18,9	0,0	1704 Česká Kamenice	27,5	0,0	41,9	25,4
1651 Děčín	30,1	3,1	16,6	19,5	1713 Česká Kamenice	20,8	0,0	52,6	15,9
1651 Frydlant stad	25,0	7,7	2,9	22,3	1725 Česká Kamenice	45,0	2,2	41,7	12,3
1651 Frydlant	10,4	0,0	6,3	8,5	1738 Česká Kamenice	70,5	8,3	54,8	13,1
1651 Liberec stad	43,5	8,0	26,1	3,3	1750 Česká Kamenice	62,0	17,7	58,3	21,2
1651 Liberec	17,9	2,6	14,1	29,8	1783 Hrubá Skala	36,4	18,6	26,7	5,9
1651 Poděbrady	18,5	3,4	6,1	38,5	1749 Jablonné stad	40,0	8,0	48,3	7,5

1651	Chomutov stad	19,1	6,5	19,4	0,0	1749	Jablonné dorpen	50,7	6,6	59,1	20,0
1651	Chomutov	30,4	0,0	5,8	0,0	1750	Lipova	66,7	11,1	44,9	12,1
1651	Kynžvart stad	25,9	23,1	14,7	17,6	1760	Rumburk	61,5	2,6	30,3	1,9
1651	Kynžvart	13,2	15,8	12,8	22,2	1753	Třeboň	44,0	5,0	44,0	22,0
1651	Loket stad	27,8	0,0	40,0	14,3	1753	Vrchlabí stad	35,2	4,0	32,7	5,4
1651	Loket	12,8	0,0	7,9	7,1	1753	Vrchlabí dorpen	26,8	0,0	27,3	13,3
1651	Nejdek	14,3	0,0	8,0	18,2	1800	Třeboň	55,0	5,0	47,0	9,0
1651	Vyšší Brod	24,4	10,0	9,1	35,0						
1585	Prachatice stad	23,1	33,3	20,0	22,2						
1585	Prachatice buitenstad	36,4	12,5	20,0	37,5						
1586	Lomnice stad	14,3	8,3	22,6	20,0						
1586	Třeboň steden	14,3	49,5	28,1	11,1						
1586	Třeboň	17,9	0,0	10,3	33,3						
1586	Vesely stad	35,3	31,2	18,8	30,8						
1607	Libějovice	33,0	--	17,0	--						
1656	Ceský Dub stad	32,5	0,0	15,8	0,0						
1656	Ceský Dub	12,1	0,0	3,4	0,0						
1670	Česká Kamenice stad	33,3	0,0	30,4	0,0						
1680	Česká Kamenice stad	41,9	2,6	43,4	4,5						
1694	Česká Kamenice stad	48,1	2,9	58,4	17,0						
1690	Kynžvart	45,7	0,0	30,0	0,0						

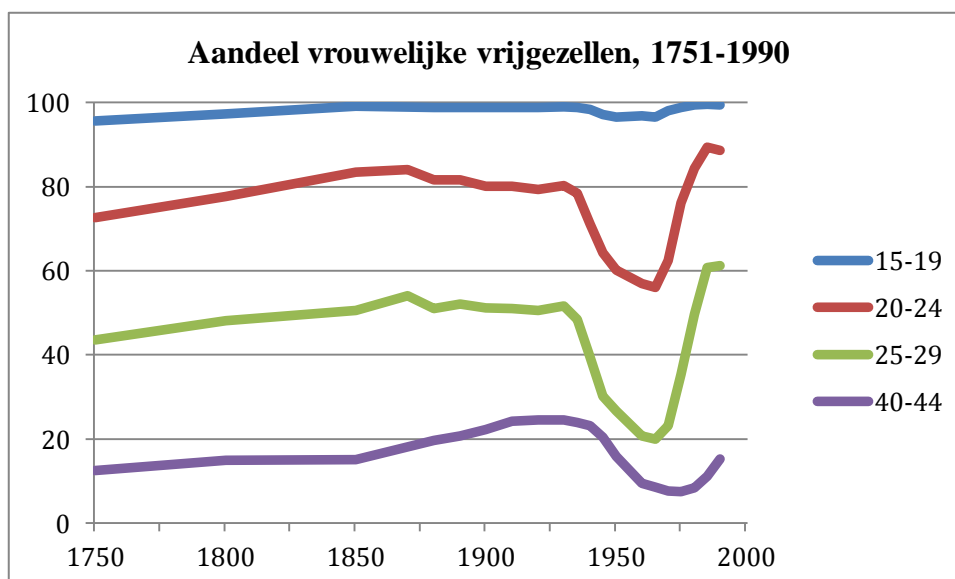
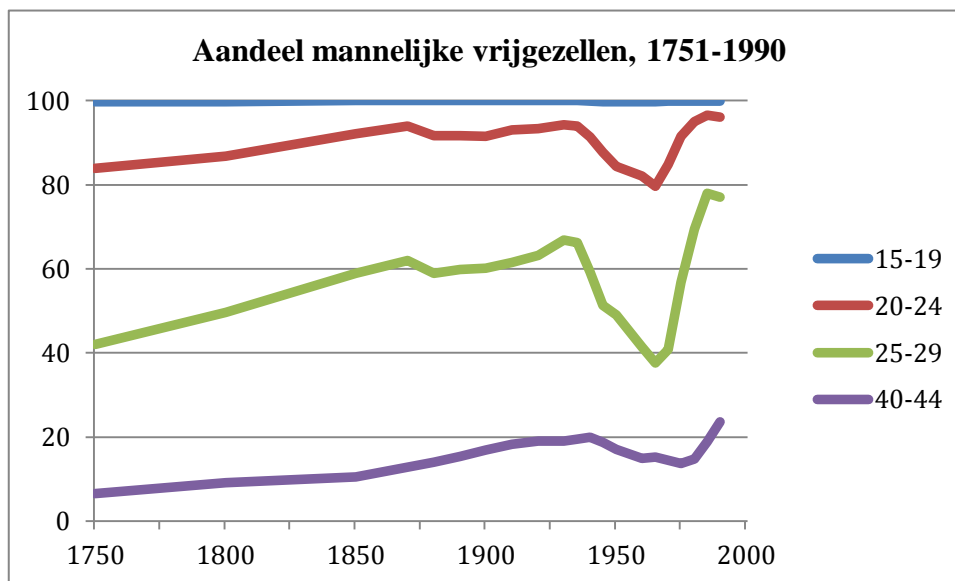
Mannen	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1990
15-19	99,5	99,9	99,2	99,2	99,0	98,6	98,5
20-24	84,2	87,7	78,3	73,1	66,4	69,2	67,8
25-29	49,8	43,0	33,9	26,2	21,9	23,8	28,2
30-34	24,7	17,5	14,4	12,0	11,2	11,6	15,7
35-39	12,6	10,0	9,1	8,1	7,9	8,4	11,0
40-44	8,5	7,3	7,0	6,1	6,4	7,1	8,1
45-49	6,5	6,0	5,8	5,5	5,7	6,1	6,6

Vrouwen	1921	1930	1950	1961	1970	1980	1990
15-19	95,2	95,6	90,8	90,8	92,2	91,6	92,7
20-24	49,8	43,0	33,9	26,2	34,8	23,8	37,0
25-29	35,9	30,2	17,9	10,1	10,1	11,0	12,4
30-34	19,6	18,6	11,0	6,9	5,4	6,2	7,2
35-39	12,6	14,9	8,8	6,5	4,2	4,5	5,4
40-44	10,3	12,0	8,7	6,3	4,4	3,8	4,4
45-49	8,8	9,7	9,0	6,3	5,0	3,5	3,8

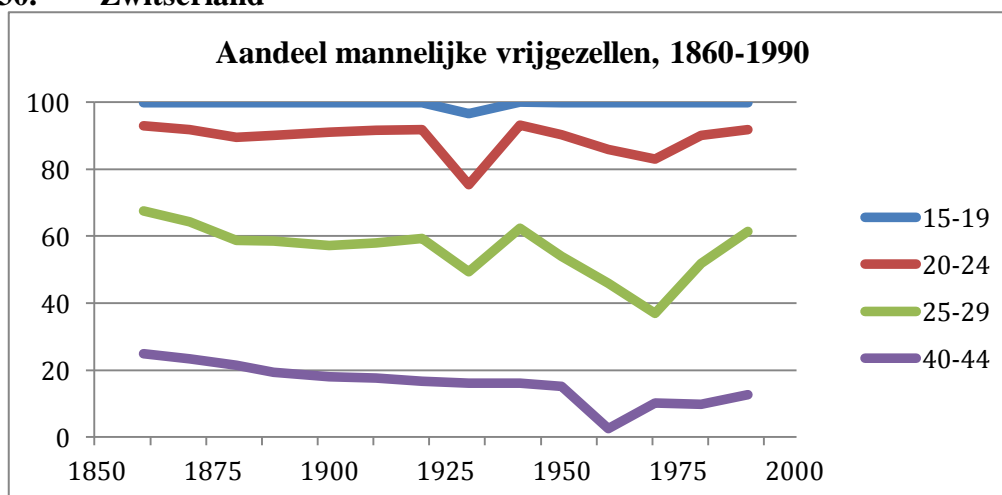

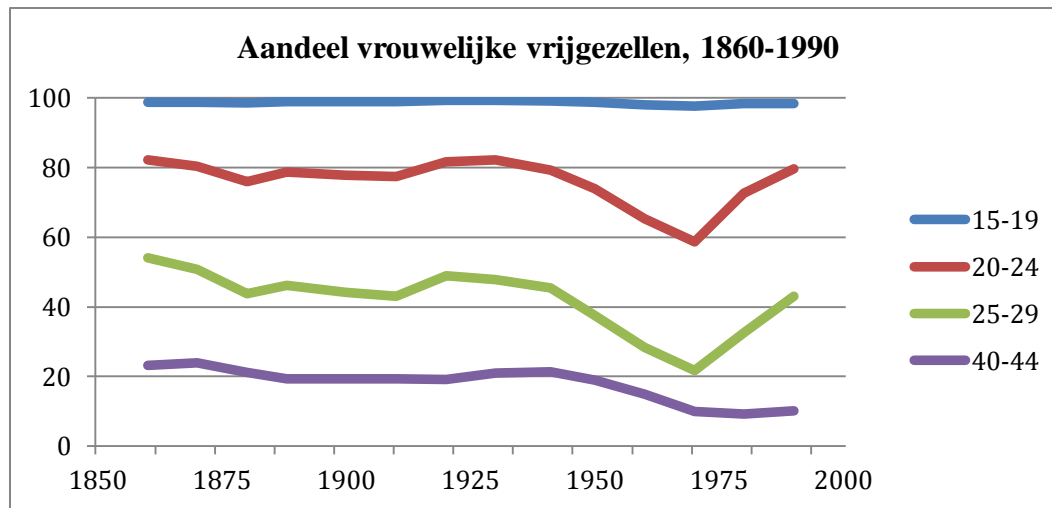
14.29. Zweden

Mannen	1750	1800	1850	1870	1880	1890	1900	Vrouwen	1750	1800	1850	1870	1880	1890	1900
15-19	99,8	99,8	100,0	--	100,0	100,0	100,0	15-19	95,6	97,3	99,2	--	98,9	98,9	98,8
20-24	83,9	86,8	92,1	94,0	91,7	91,7	91,6	20-24	72,7	77,6	83,5	84,0	81,7	81,6	80,1
25-29	42,1	49,6	58,9	62,0	59,0	59,8	60,1	25-29	43,5	48,2	50,6	54,0	51,1	52,1	51,2
30-34	17,7	27,5	29,0	--	32,2	34,0	35,3	30-34	25,9	29,7	28,9	--	32,4	34,1	34,9
35-39	9,3	14,8	16,3	--	19,6	21,4	22,9	35-39	16	19,6	18,9	--	23,4	24,7	26,5
40-44	6,5	9,2	10,6	--	14,1	15,4	17,0	40-44	12,5	14,9	15,1	--	19,7	20,7	22,3
45-49	5,5	6,9	9,0	10,0	10,9	12,1	13,4	45-49	10,4	11,7	12,3	16,0	16,5	18,2	19,4
	1910	1920	1930	1935	1940	1945	1950		1910	1920	1930	1935	1940	1945	1950
15-19	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	99,8	99,7	15-19	98,9	98,9	99,0	98,8	98,3	97,1	96,5
20-24	93,1	93,3	94,2	93,9	91,3	87,7	84,4	20-24	80,1	79,4	80,2	78,5	71,1	64,3	60,1
25-29	61,5	63,2	66,8	66,2	59,3	51,3	49,1	25-29	51,1	50,5	51,6	48,5	39,5	30,1	26,6
30-34	36,2	37,2	39,2	40,3	35,2	30,3	26,8	30-34	34,6	34,9	34,1	33,6	27,2	20,4	15,8
35-39	24,1	24,9	24,9	26,4	25,2	21,8	19,9	35-39	27,2	27,7	27,0	26,9	24,6	19,0	14,4
40-44	18,3	19,1	19,1	19,5	19,9	18,8	17,1	40-44	24,3	24,6	24,6	24,0	23,1	20,4	15,8
45-49	15,2	16,2	16,5	16,7	16,8	16,6	16,2	45-49	21,5	22,5	22,8	23,1	22,2	21,0	18,5
	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990		1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990
15-19	99,8	99,7	99,9	99,9	99,9	99,9	99,9	15-19	96,9	96,5	98,1	98,9	99,4	99,6	99,5
20-24	82,1	79,6	84,9	91,6	95,0	96,5	96,1	20-24	57,0	56,0	62,4	76,2	84,4	89,4	88,6
25-29	41,4	37,6	40,9	56,8	69,5	77,9	77,0	25-29	20,8	20,0	23,1	35,4	49,7	60,7	61,2
30-34	24,0	20,8	20,9	27,3	39,4	50,7	52,4	30-34	11,9	10,8	11,6	15,3	24,1	35,0	36,9
35-39	18,3	16,7	15,5	16,7	21,7	31,2	34,8	35-39	10,0	8,7	8,4	9,4	12,4	19,5	23,5
40-44	15,0	15,2	14,5	13,8	14,8	18,9	23,6	40-44	9,5	8,5	7,6	7,5	8,4	11,1	15,2
45-49	14,5	13,5	14,0	13,5	12,9	13,6	16,1	45-49	11,0	8,6	7,8	7,1	7,0	7,9	9,6

14.30. Zwitserland

Mannen	1860	1870	1880	1888	1900	1910	1920	1930	1941	1950	1960	1970	1980	1990
15-19	99,9	99,8	99,8	99,9	99,9	99,9	99,9	96,6	100,0	99,9	99,9	99,9	99,8	99,8
20-24	92,9	91,9	89,6	90,2	91,0	91,6	91,8	75,4	93,2	90,3	86,0	83,1	90,1	91,8
25-29	67,5	64,3	58,7	58,6	57,3	57,9	59,4	49,3	62,4	54,0	46,0	36,9	51,9	61,5
30-34	45,3	41,6	36,3	33,9	32,7	31,6	33,7	29,6	33,1	27,6	22,7	16,9	22,8	31,5
35-39	31,5	28,4	25,0	23,4	22,1	21,4	22,3	19,8	21,1	18,7	15,2	11,5	13,0	18,5
40-44	24,9	23,4	21,5	19,4	18,0	17,6	16,7	16,2	16,2	15,1	2,6	10,1	9,8	12,7
45-49	19,8	19,8	17,8	17,2	15,7	15,4	14,8	15,0	13,8	13,4	11,9	9,7	8,7	9,8
Vrouwen	1860	1870	1880	1888	1900	1910	1920	1930	1941	1950	1960	1970	1980	1990
15-19	98,8	98,7	98,5	98,9	98,9	98,9	99,3	99,3	99,2	98,8	98,1	97,7	98,4	98,4
20-24	82,3	80,3	76,0	78,7	77,8	77,5	81,6	82,3	79,2	74,0	65,3	58,6	72,7	79,6
25-29	54,1	50,8	43,7	46,2	44,2	43,0	48,9	47,9	45,4	37,6	28,4	21,7	32,6	43,1
30-34	28,2	35,1	29,1	28,9	28,3	26,0	30,8	30,0	28,5	22,6	17,9	11,9	14,9	21,5
35-39	28,3	26,4	22,1	21,7	22,0	21,0	22,8	24,0	23,8	19,3	15,5	10,1	10,6	13,8
40-44	23,2	24,0	21,1	19,4	19,4	19,3	19,1	20,9	21,4	19,0	14,9	10,0	9,3	10,2
45-49	19,5	21,0	19,1	18,0	17,4	18,0	17,8	18,8	20,1	19,2	15,3	10,9	9,4	8,9

14.31. Bibliografie bijlage

In deze literaturopgave zijn per land de werken opgenomen die het aandeel celibatairen bespreken. Voor alle landen is echter ook het werk van Franz Rothenbacher gebruikt geweest. Het is mogelijk dat sommige landen niet voorkomen in deze bibliografie omwille van de simpele reden dat het werk van Rothenbacher voldoende informatie bood.

Albanië

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

DIXON (R.B.). "Late marriage and non-marriage as demographic responses: are they similar?" In: *Population Studies*, 32 (1978), 3, pp. 449-466

België

VANDENBROEKE (C.). "Karakteristieken van het huwelijk- en voortplantingspatroon. Vlaanderen en Brabant 17e-19e eeuw." In: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 5 (1976), 2, pp. 108-145

VAN DE WALLE (E.). "La nuptialité en Belgique de 1846 à 1930 et sa relation avec de la fécondité." In: *Bevolking en Gezin*, 6-7 (1965), pp. 37-56

Bosnië

HAJNAL (J.). "European marriage patterns in historical perspectives", In: GLASS (D.) en EVERSLEY (D.) eds. *Population in history*, Londen, 1965, pp. 101-143

Bulgarije

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

DIXON (R.B.). "Late marriage and non-marriage as demographic responses: are they similar?" In: *Population Studies*, 32 (1978), 3, pp. 449-466

HAJNAL (J.). "European marriage patterns in historical perspectives", In: GLASS (D.) en EVERSLEY (D.) eds. *Population in history*, Londen, 1965, pp. 101-143

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Denemarken

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Duitsland

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Engeland

WRIGLEY (E.A.) en SCHOFIELD (R.S.). *The population history of England 1541-1871. A reconstruction*. Londen, Edward Arnold, 1981, 779 p.

Frankrijk

HENRY (L.) en BLAYO (Y.). "La population de France de 1740 à 1860" In: *Population (French Edition)*, 30 (1975), 1, pp. 71-122

HENRY (L.) en HOUDAILLE (J.). "Célibat et age au mariage aux XVIIIe et XIXe siècles en France: I. Célibat définitif" In: *Population (French Edition)*, 33 (1978), 1, pp. 43-84

VAN DE WALLE (E.). "La nuptialité des Françaises avant 1851, d'après l'état civil des décédées" In: *Population (French Edition)*, 32 (1977), 1, pp. 447-465

Ierland

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

DIXON (R.B.). "Late marriage and non-marriage as demographic responses: are they similar?" In: *Population Studies*, 32 (1978), 3, pp. 449-466

Italië

Livi-Bacci (M.). *A history of Italian fertility during the last two centuries*. Princeton, Princeton University Press, 1977, 311 p.

Joegoslavië

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Luxemburg

HAJNAL (J.). "Age at marriage and proportions marrying" In: *Population Studies*, 7 (1953), 2, pp. 111-136

Malta en Gozo

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

Nederland

HOFSTEE (E.W.). *De demografische ontwikkeling van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw. Een historisch-demografische en sociologische studie*. Nederlands Interuniversitair Demografisch Instituut, 1978, 231 p.

Noorwegen

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Roemenië

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

HAJNAL (J.). "European marriage patterns in historical perspectives", In: GLASS (D.) en EVERSLEY (D.) eds. *Population in history*, Londen, 1965, pp. 101-143

Rusland

HAJNAL (J.). "The marriage boom" In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101

Schotland

DIXON (R.B.). "Explaining cross-cultural variations in age at marriage and proportions never marrying" In: *Population Studies*, 25 (1971), 2, pp. 215-233

Servië

HAJNAL (J.). "European marriage patterns in historical perspectives", In: GLASS (D.) en EVERSLEY (D.) eds. *Population in history*, Londen, 1965, pp. 101-143

Spanje

SANCHEZ (B.C.). “La evolución de la nupcialidad en España (1887-1975)”, Facultat de Ciències, Polítiques y Sociologia, 1981

Zweden

HOFSTEN (E.) en LUNDSTRÖM (H.). *Swedish population history : main trends from 1750 to 1970*. Stockholm : Statistiska centralbyrån, 1976, 186 p.

HAJNAL (J.). “The marriage boom” In: *Population Index*, 19 (1953), 2, pp. 80-101